

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

YÜZ - YILLIK APART - HEİD

TANER AKÇAM

1918-1923 Türkiye'si:
Bağımsızlık ve Apartheid
Rejiminin İnşası

TANER AKÇAM

1953'te Ardahan'da doğdu. Sorumlu yazışları müdürü olduğu *Devrimci Gençlik* dergisindeki yazıları nedeniyle Mart 1976'da on yıla yakın hapis cezasına mahkûm edildi. Mart 1977'de Ankara Merkez Cezaevi'nden firar etti. 1988'de Hamburg Sosyal Araştırmalar Enstitüsü'nde şiddet, kültür ve insan hakları konularında çalışmaya başladı. 1991'de yayımlanan *Türk Ulusal Kimliği ve Ermeni Sorunu* (İletişim Yayınları), Ermeni sorunu etrafındaki çalışmalarının başlangıcına denk düşer. 1996'da Hannover Üniversitesi'nden sosyoloji ve tarih doktorası alan Akçam, Ermeni Soykırımı ve Türk milliyetçiliği konusunda çok sayıda çalışmaya imza attı. Çalışmalarını uzun yıllar Clark Üniversitesi Tarih Bölümü Holokost ve Soykırım Çalışmaları Merkezi'nde bulunan Kaloosdian/Mugar kürsüsünde sürdürdü. Halen UCLA bünyesindeki Promise Ermeni Enstitüsü'nde Ermeni Soykırımı Araştırma Programı direktörlüğü görevini yürütüyor.

Yayımlanmış Türkçe kitaplarından bazıları: *İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu* (Ankara: İmge, 1996); *'Ermeni Meselesi Hallolunmuştur'* (İstanbul: İletişim, 2008); *Kanunların Ruhu*, Ümit Kurt ile birlikte (İstanbul: İletişim, 2012); *Ermenilerin Zorla Müslümanlaştırılması* (İstanbul: İletişim, 2015); *Naim Efendi'nin Hatıratı ve Talat Paşa Telgrafları* (İstanbul: İletişim, 2018); *Ermeni Soykırımı' ın Kısa Bir Tarihi* (İstanbul: Aras, 2021).

u s u l g e r e ğ i

Bu kitap, daha önce *Ermeni Soykırımı'nın Kısa Bir Tarihi* başlıklı kitabını yayımladığımız önde gelen soykırım araştırmacısı Taner Akçam'ın, 100. yılını idrak ettiğimiz Türkiye Cumhuriyeti'nin tarihi i eleştirel bir bakış açısıyla ele aldığı çalışmasıdır. Akçam, metinde Cumhuriyet'in genellikle kurtuluş, kuruluş ve bağımsızlık temaları etrafında ele alınan ilk dönemini, etnik, dinsel, dilssel vb. temelli ayrımcılıkların kurumsallaştığı ve pek çok uygulaması günümüzde de devam eden bir "apartheid" rejimi olarak tartışıyor ve eşitlik, adalet ve özgürlük temeli üzerine yükselecek bir gelecek için bu döneme farklı gözlüklerle bakmamızı öneriyor.

Türkçe yazımda Ömer Asım Aksoy'un *Ana Yazım Kılavuzu* (Epsilon Yay.) temel alındı, Necmiye Alpay'ın *Türkçe Sorunları Kılavuzu*'ndan (Metis Yay.) yardımcı kaynak olarak yararlanıldı.

y a y ı n c ı n ı n n o t u

YÜZYILLIK APARTHEİD

1918-1923 Türkiyesi:

Bağımsızlık ve Apartheid Rejiminin İnşası

ARAS YAYINCILIK
İstiklal Caddesi, Hıdivyal Palas 231/Kat 1
34430 Tünel, Beyoğlu-İstanbul
Tel: (0212) 252 65 18 - 243 06 02
info@arasyayincilik.com
www.arasyayincilik.com
Sertifika No: 44967

ARAS -      292

YÜZYILLIK APARTHEİD
TANER AKÇAM

YAYIMA HAZIRLAYAN - KAPAK TASARIMI
Rober Koptaş

  2023, Aras Yayıncılık
  2023, Taner Akçam

ISBN 9786257460316

BASKI
Sena Ofset: 2. Matbaacılar Sitesi 4NB7-9-11 Topkapı-İstanbul
Tel: (0212) 613 38 46 / Sertifika No: 45030

Biri i Baskı: Temmuz 2023, İstanbul
İkinci Baskı: Eylül 2023, İstanbul

YÜZYILLIK APARTHEİD

1918-1923 Türkiyesi:
Bağımsızlık ve Apartheid Rejiminin İnşası

TANER AKÇAM

İçindekiler

Önsöz.....	9
İkinci Baskıya Önsöz.....	13

BİRİNCİ BÖLÜM

Genel Bir Çerçeve

Dört Ana Tez	17
Apartheid Rejimi ve Üçlü Kast Sistemi.....	22
Hiyerarşinin En Altındakiler:	
Hıristiyanlar ve Yahudiler.....	24
Hiyerarşinin Ara Kademesi:	
Asimilasyon Alternatifi.....	30
1925 Şark Islahat Planı ve Benzerleri.....	33
Asimilasyon Kademe Atlamaya Yetmiyor:	
İrk, Kan ve Köken Birliği olarak Türklük.....	36
Türk Olmayan Müslümanların Fişlenmesi.....	40
Apartheid Rejiminin Akademik Çalışmalarda	
İhmal Edilmesi.....	45

İKİNCİ BÖLÜM

1918-23 Döneminin İki Ayrı Hikâyesi

Birinci Hikâye:

Bir Bağımsızlık Savaşı olarak 1918-1923	49
---	----

İkinci Hikâye:

Apartheid Rejiminin Kuruluşu Olarak 1918-1923	54
Apartheid'in Tohumları Ankara'da Atılıyor	59
Apartheid İçin İlk Adım: Tekalif-i Milliye	63
İkinci Adım: Lozan Antlaşması ve	
Vatandaşlık Hakları	66
Üçüncü Adım: Seyrüsefer Talimatnameleri ve	
Türk Irkına Mensup Olmak.....	68

Apartheid Perçinleniyor: Irkçı Kanunlar ve Seyahat Yasakları.....	72
“Ermeniler Köylerde ve Kırsal Alanlarda Yaşayamazlar”	78
Vatandaşların Irk Esasına Göre Fişlenmesi	82
Sadece Fişlenmiyorlar, Malvarlıkları da Kayıt Altına Alınıyor	90
Şiddet Kullanarak Kovma	92

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Şeyh Sait Örneğinde Apartheid’a Karşı Eşitlik Arayışları.....	95
Malak Barşom, Süryaniler, Ermeniler ve Şeyh Sait.....	96
Şeyh Sait İsyanı’na Hıristiyan Katılımı Konusunda Derin Sessizlik.....	103
Derin Çarpıtma: Şeyh Sait Ayaklanması ve Alevi Katılımı	109
Hasan Hayri Davası ve Öğrettikleri	112
Çerkesler ve Şeyh Sait Ayaklanması Konusunda Bir Dipnot.....	119
Mevcut Tarih Yazımı Değişmedikçe.....	126

Sonsöz.....	133
-------------	-----

İKİNCİ BASKIYA EK:

Apartheid ve Uluslararası Sözleşmeler	141
Kaynakça.....	149
Dizin	157

ÖNSÖZ

2023 Türkiye Cumhuriyeti'nin yüzüncü kuruluş yıldönümü. Eşit vatandaşlık ilkesini hayata geçirmiş, demokratik ve insan haklarına saygı duyan bir cumhuriyet bu topraklarda yaşayan herkesin özlemi ama bu hayal ne yazık ki bir türlü gerçeğe dönüşmüyor. Bu çalışma, özlemi duyulan demokratik cumhuriyete niçin ulaşamadığı sorusuna verilecek cevaplardan birinin kapağını aralıyor.

Her devletin bir kuruluş hikâyesi vardır ve özlemini duyduğumuz cumhuriyet için de yeni bir kuruluş hikâyesi gerekiyor. Bu yeni kuruluş hikâyesi nedir, hangi zemin, hangi temel ve hangi taşıyıcı sütunlar üzerine yükselmelidir? Elinizdeki metin, biraz da bu soruların yanıtları üzerine düşünmek üzere kaleme alındı.

Çalışmanın iddiası çok basit. Yeni bir gelecek, dünümüz, bugünümüz ve kendimiz hakkında anlatabileceğimiz yeni bir hikâyeyle mümkün. Eğer bugün ve yarınımıza ilişkin yeni bir anlatı inşa edemezsek, bildiğimiz kuruluş hikâyesini tekrar edip durursak bugünkünden daha özgür ve adil bir cumhuriyet hayalimizi gerçeğe dönüştüremeyiz.

İnsan olarak, belli değerleri ve kuralları olan bir tarihsel gerçeklik içine doğarız ve bu gerçekliğin parçası olarak anlattığımız bir hikâyemiz vardır. Bu hikâyenin doğal, sabit ve değişmez olduğunu düşünür ve onu durmadan tekrar ederiz. Oysa içinde yaşadığımız dünya bir dizi rastlantılar sonucu gelişen olaylar dizisinin ürünü olarak ortaya çıkmıştır. Tarih, sadece teknoloji, siyaset ve toplumla değil, aynı zamanda düşüncelerimizle, korkularımızla ve hayallerimizle şekillenmiştir. Bizler bu basit gerçeği çoğu zaman unuturuz.

Cumhuriyetimizin kuruluşuna ilişkin de benzer bir durum söz konusu. Kuruluşa ilişkin bugüne kadar anlatılanların,

sabit ve değişmez bir gerçekliğin hikâyesi olduğunu zannederiz. Oysa, neredeyse ezbere bildiğimiz bu tarih anlatısında, “geçmişin soğuk eli, atalarımızın mezarından çıkıp boğazımıza sarılarak bakışımızı tek bir geleceğe” yönlendirmektedir. Doğduğumuz andan itibaren hissettiğimiz o soğuk el yüzünden, bu hikâyeyi varoluşumuzun doğal ve kaçınılmaz bir parçası sanarız. Bu nedenle nadiren kendimizi sarsıp bizi bu soğuk elden özgür kılarak başka gelecekler tasavvur ederiz.¹

Cumhuriyet tarihi üzerine yeni bir anlatı inşa etme önerisi, geçmişin boğazımızı sımsıkı sıkmakta olan o soğuk elini gevşetmek amacını taşır. Tarihimiz üzerine konuşmanın, “Başlarımızı çevirip atalarımızın hayal edemediği ya da hayal etmemizi istemediği ihtimalleri fark etmemizi” sağlayacağını biliyoruz. Tarih üzerine konuşarak, “rastlantı sonucu ortaya çıkmış bir dizi olayı gözlemleyerek, kendi düşünce ve hayallerimizin nasıl şekillendiğini fark eder ve farklı düşünceler, farklı hayaller üretiriz. Tarih okumak bize ne yapacağımızı söylemese de daha fazla seçenek sunar.”²

Burada kastedilen, klişe haline gelmiş “tarihten dersler çıkarmak” önerisi değildir. Aksine bir anlamda tarihin yarattığı engellerden kurtularak özgürleşmek şansının düşünsel imkânlarını aramak, zorlamaktır. Geleceğe ait farklı seçeneklere ancak tarih üzerine konuşma tarzımızı değiştirirsek sahip olabiliriz. Bu çalışmanın amacı bunun yollarından birini gösterebilmektir.

Gerçek şudur: Dünyayı değiştirmeye çalışan akımlar genellikle tarihin yeniden yazılmasıyla ortaya çıkarlar ve insanların geleceği yeni baştan tasavvur etmelerinin önü böylelikle açılır.

1 Bu ifadeler için Yuval Harari’nin *Homo Deus: Yarının Kısa Bir Tarihi*, çev. Poyraz Nur Taneli, (İstanbul: Kolektif Yayınevi, 2016) adlı eserinden yararlanılmıştır, s. 79-83.

2 a.g.e., s. 79-80

Elinizdeki kitabın ilginç bir hikâyesi var. Birçok şey sevgili dostum Hannah Kerkini'nin bir telefonuyla başladı. Aralık 2019'dan beri, başta *Gazete Duvar*'da olmak üzere, Cumhuriyetin yüzüncü yılının gelmekte olduğu ve bu vesileyle yeni bir hafızanın ve yeni bir kurucu hikâyesinin inşasının gerekli olduğu üzerine yazıyordum. 2020 başlarında, *New York Times*'in başlattığı "1619 Projesi" başlıklı bir girişimden haberim oldu. Amerika'ya, Afrika'dan ilk kölelerin getirilmesinin sembolik tarihi olan 1619'un 500'üncü yılı vesilesiyle başlatılan projenin tezi basitti. Eğer ABD'de bugün ırkçılığın üstesinden gelinmek isteniyorsa, bunun yapısal bir soru olduğunun kavranması gerekiyordu. Ve bu yapısalılık, ABD'nin 1776'da kuruluşuyla inşa edilmeye başlamıştı ve sisteme içkindi. ABD'nin kuruluş hikâyesinin sadece Britanya Krallığı'na karşı bir özgürlük savaşı olarak anlatılması bu yapısal ırkçılığın üstünü örtmekteydi.

"New York Times 1619" projesi bana Türkiye ve Cumhuriyet konusundaki düşüncelerimi daha cesaretle dile getirme ilhamı verdi. İşte bu konu üzerine bir yazı veya konuşmamdan sonra Hannah Kerkini aradı. Cumhuriyet için yeni bir kurucu hikâye fikrini çok önemli ve gerekli buluyordu. Sohbetin bir yerinde, büyük amcalarından birinin Şeyh Sait Ayaklanması'na katılmak suçundan asıldığını söyledi. "Şaka yapıyorsun," dediğimi hatırlıyorum. Sadece ısrar etmekle kalmadı, idam edilen Süryani sayısının en az sekiz olduğunu da ekledi. "Sen söylediğin şeyin öneminin farkında mısın!" dediğimi hatırlıyorum. Bunun üzerine Hannah, bana idam edilen büyük amcası Malak Barşom hakkında yazılmış bir kitabı yolladı. Kitap bana Türkiye'nin kuruluşuna ilişkin Ermeni Soykırımı eksenli kurduğum anlatıyı genişletme imkânını verdi. Malak Barşom ve Şeyh Sait Ayaklanması eksenli çalışmaya başladım. Bir taraftan da çeşitli vesilelerle Cumhuriyet'in Kurtuluş-ve-Kuruluş'u üzerine yazmaya-konuşmaya devam ediyordum.

Dr. Kumru Toktamış bu makalelerde dile getirdiğim görüşleri, düzenlemeyi düşündüğü bir konferansta bir tebliğ olarak sunup sunamayacağımı sordu. Konferans 2023 Şubat'ındaydı ve oradaki tebliğim için akademik bir makaleyi Kasım 2022'de hazırlamaya başladım. Sonuçta, elimde o kadar çok malzeme birikti ki bunları bir kitap olarak değerlendirmek en doğrusuydu. Okuyacağınız metin işte bu konferans için yapılmış çalışmaların genişletilmiş halidir.

Makaleyi kitaba dönüştürme sırasında birçok insandan çok yardım gördüm. Hannah Kerkini'nin yukarıda andığım desteği çok değerliydi. Fırat Aydınkaya yapıcı öneri ve uyarılarda bulundu. Cemsi Kaya, sadece mensubu olduğu Koçuşagı aşireti hakkında değil, tüm Dersim aşiretleri konusundaki derin bilgilerini benimle paylaştı. Jan Beşşawoce, Murat Issı, Nevzat Onaran, Ömer Türkoğlu ve Sait Çetinoğlu ellerindeki belgeleri benimle paylaşmaktan hiç çekinmediler. Hepsine özel bir teşekkür borçluyum. Bir başka teşekkür de kitabın editörü Rober Koptaş'a. Rober kitap için büyük emek harcadı, sadece eseri yaz-boz tahtasına çeviren bitmek bilmez değişikliklerimi sabırla karşılamadı, içeriğe ilişkin yaptığı müdahalelerle metnin zengileşmesini de sağladı. Elbette ki tüm eksikler, yanlışlar ve hatalar bana aittir.

Los Angeles, 25 Haziran 2023

İKİNCİ BASKIYA ÖNSÖZ

Dağıtıma girmesinden bir ay kadar bir süre sonra kitabın ikinci baskıyı yapıyor olması çok mutlu edici. Bu, kitapta ele alınan konunun önemini gösteriyor, bir de konu üzerine Türkiye'deki konuşma ihtiyacını...

Altını çizmek istiyorum, kitabım bir sohbet çağrısıdır. Tüm toplumsal kesimlere yapılmış bir çağrı. Sağcısı solcusu, Alevisi Sünni Müslümanı, Türkü Kürdü ile ötekini dinlemeyi merkezine almış bir sohbeti başlatmak zorundayız. Hiç kimsenin öteki hakkında söyleyeceği yeni bir şey yok, hepsi biliniyor gibi duruyor. Ama hâlâ ötekini dinlemiş değiliz. Bu nedenle de nasıl bir arada yaşamamız gerektiğini bilemiyoruz; hem ötekini dinlemiyoruz hem de geleceğimizi ve geçmişimizi hâlâ atalarımızın mezarlarından çıkan soğuk ellerinin kafalarımızı biçimlendirdiği haliyle görüyoruz. Boğazımıza sarılmış o ellerin bize öğrettiği geçmişi ve o geçmişe bağlı kalarak önerilecek gelecek imkanlarını ezbere biliyoruz. Oysa bize, bir arada yaşayabilmek için yeni söz gerekiyor. O soğuk ellerin geçmişi ve geleceğe ilişkin bize öğreteceği yeni bir söz yok. Sözleri tükenmiş durumda.

Öte yandan, etnik-dinsel kimliklerin ötesinde, vatandaş eşitliği hâlâ bu ülkenin en temel sorunu olarak duruyor. Çünkü sistemimizin adı Apartheid ve bu sistemle vatandaş eşitliği mümkün değil. Osmanlı Millet Sistemi, bugün Kürt nüfusun yaşadığı bölgeleri sömürgecilik mantığı ile yönetme geleneği ve sadece Türk kimliğini merkeze almış bir ulus devlet kurma arzusu, bu Apartheid sisteminin sac ayakları. Apartheid'ı kaldırmak istiyorsak, bu köklerin hepsi üzerine yeniden konuşmak zorundayız.

İhtiyacımız olan, demokratik bir yenilenmedir. Yenilenmenin önce düşüncede başlaması gerekiyor ama şunu da görmek

gerekiyor: Türkiye’de oluşmuş büyük düşünce gövdelerini ve onların aralarındaki ayrım noktalarını esas alarak bu düşünce yenilenmesini gerçekleştirmek çok zordur. Bu akımlar arasındaki ayrım çizgileri böyle bir yenilenmeye imkân sağlamak bir yana ciddi engel oluşturmaktadır. Kitap, her düşünce akımının, her gövdenin içinde, bu akımların genel karakteri nedeniyle sıkışmış bir yenilenme potansiyeli olduğu inancıyla kaleme alındı. Dile getirilen düşünceler, bugüne kadar oluşmuş sağcı-solcu, muhafazakâr-laik, milliyetçi-liberal ayrımlarının ötesine geçen bir düşünce yenilenmesinin mümkün olduğunu gösteriyor. Şeyh Sait örneği tipik bir sembol gibi duruyor.

Geleceği birlikte yeniden tasavvur edebilmek, özlediğimiz eşit vatandaşlığı esas almış bir gelecek için buna uygun bir geçmiş anlatımı şart. Bu da ancak tüm düşünce akımları içindeki demokratik potansiyellerin birbirleriyle yeni bir konuşma zemini yaratmalarıyla mümkün. Kitap, politik düşüncesi, dini inancı, etnik-kültürel kimliği ne olursa olsun, hepimizin katılacağı bir sohbe te çağrı yapıyor. Bu sohbetin, bildiklerimizin ve ezberlediklerimizin ötesinde bir biçimde yapılmasını öneriyor. Bunun için bazı tezler ileri sürüyor. Tezlerle tüm sorulara cevap verdiğini iddia etmiyor. Ama tezler hepimizi ‘düşünmeye davet’ ediyor. Cevapları bu düşünme sürecinde, bu sohbet sırasında birlikte vereceğiz.

Kitabın ikinci baskısında, yazım hataları dışında herhangi bir konuda değişiklik yapılmadı. Sadece Apartheid kavramı üzerine bazı temel bilgileri içeren, daha önce Gazete Duvar’da yayımlanmış bir yazı, gözden geçirilerek ve ufak değişiklikler yapılarak kitabın sonuna ilave edildi. Apartheid, yanlış biçimde, sadece Güney Afrika ile ilgili bir kavram olarak düşünülüyor. Oysa bugün kavramın artık Güney Afrika ile bir ilgisi yok, ilk olarak bu örnekle birlikte kullanılmış olsa bile.

Kitabın toplumsal bir sohbe olumlu bir katkı yapacağı ümidiyle...

Hrant Dink'e...

Sevgili Hrant, seni öldürenler,
ölümünün bir dönüm noktası
olacağını düşünemediler.

Sen tüm yurttaşların eşit ve özgür olacağı
özlediğimiz Türkiye'nin kurucusu olarak
bir milatsın.

BİRİNCİ BÖLÜM: GENEL BİR ÇERÇEVE

Dört Ana Tez

Bu çalışmada dört ana tez ileri sürülecektir. Birinci tez, Türkiye’de bir Apartheid¹ rejiminin var olduğu ve bu rejimin temellerinin Kurtuluş Savaşı yıllarıyla birlikte atıldığıdır. Apartheid, uluslararası metinlerde, “bir ırksal grubun veya grupların ülkenin siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel yaşamına katılımını engellemek için hesaplanan her türlü yasal ve diğer önlemler ve özellikle bir ırksal grubun veya grupların üyelerini temel insan hak ve özgürlüklerinden mahrum bırakarak, bu tür bir grubun veya grupların tam gelişimini engelleyen koşulların kasıtlı yaratılması” suçu olarak tanımlanmıştır.²

Türkiye’nin yüz yıllık tarihinin özeti budur. Apartheid rejimi başta Mustafa Kemal olmak üzere Cumhuriyet kurucularının tercihi olarak inşa edilmiştir. Ne bu rejimin varlığı ne de temellerinin kuruluş yıllarında atıldığı yeteri kadar bilince çıkmıştır. Bunun en önemli nedenlerinden biri, Cumhuriyet’in kuruluşunun “Kurtuluş Savaşı” ve “Bağımsızlık Savaşı” hikâyesi olarak anlatılıyor olmasıdır.³ Bu hikâye, hem Apartheid’in

- 1 Apartheid, 1994 öncesi Güney Afrika rejimini tanımlamak için kullanıldı: “Bir Afrikaans kelimesi olan ‘Apartheid’, Fransızca ‘mettre à part’ teriminden türetilmiştir ve kelime anlamıyla ‘ayırarak, ayrı tutmak’ anlamına gelir. Apartheid, insanları ırksal veya etnik kriterlere göre ayırma fikri üzerine kurulu bir politikadır.” <https://www.law.cornell.edu/wex/Apartheid#:~:text=The%20term%20%E2%80%9CApartheid%E2%80%9D%2C%20an,on%20racial%20or%20ethnic%20criteria> (Erişim: 11 Mart 2023).
- 2 Bu ifadeler, BM Genel Kurulu’nca 30 Kasım 1973’te kabul edilen Apartheid Suçunun Önlenmesine ve Cezalandırılmasına İlişkin Uluslararası Sözleşme’nin 2. maddesine aittir. 1976’da yürürlüğe giren sözleşmenin Türkiye tarafından imzalanmamış olması tesadüf değildir. Apartheid, 2000’de uluslararası ceza hukukunda da insanlık suçu olarak tanımlanmıştır.
- 3 Zafer Toprak’ın, Cumhuriyet’in kuruluş yılları üzerine verdiği eserler, bu anlayışa verilebilecek en önemli örneklerin başında gelir. Toprak, tüm bir

varlığını hem de onun bizzat kurucularının tercihi olarak inşa edildiği gerçeğinin üstünü örtmektedir. Apartheid rejimini anlamak ve onu değiştirmek için mevcut kuruluş hikâyesinin göz ardı edilen yönlerinin açığa çıkarılması gerekir.

İleri süreceğim ikinci tez şudur: Bugüne kadar 1918-1923 yılları üzerine yapılan akademik ve siyasi tartışmalar esas olarak, Cihan Harbi'nden yenik çıkan Osmanlılardan kalan topraklar üzerinde kimin hakkı olduğu sorusu ekseninde yapılmıştır. Yani, cevabı aranan soru, hangi topraklar üzerinde hangi ulus grubunun “egemenlik hakkı” vardı veya olması gerekirdi sorusuydu. Bu eksenle Türkiye’de yapılan tartışmalarda Kurtuluş Savaşı’nın, yabancı işgal güçlerine karşı anti-emperyalist bir savaş mı yoksa Türk, Kürt, Ermeni ve Rumlar arasında yaşanmış bir iç savaş mı olduğu sorusu merkezi rol oynadı. Türkiye’de ezici bir çoğunluk, Kurtuluş Savaşı’nın esas olarak işgalci güçlere karşı verilmiş anti-emperyalist bir savaş olduğunu savunur. Bu kitabın yazarının da içinde bulunduğu sınırlı bir çevrenin “anti-emperyalist savaş” tezine karşı çıktıkları ve konuya “iç savaş” perspektifiyle yaklaştıkları biliniyor.⁴

Farklı görünüyor olsa da yukarıdaki (“iç savaş” veya “anti-emperyalist savaş”) tezleri konuya ortak bir noktadan yakla-

kurtuluş ve kuruluş hikâyesini Türklerin Osmanlı toprakları üzerindeki egemenlik hakkının tesis edilmesi olarak açıklamakta ve anlatmaktadır. *Nutuk* üzerine yazdığı kitabına *Egemenliğe Giden Yol* başlığını atması ve Mustafa Kemal’in özellikle 1920 sonrası tüm konuşmalarını “ulusal egemenliğe yönelik kurucu söylevler” olarak tanımlaması çok anlamlıdır. Zafer Toprak, *Egemenliğe Giden Yol Nutuk 1927*, (İzmir: Folkart, 2021), s. 9. Onun, *Atatürk Kurucu Felsefenin Evrimi*, (İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2020) kitabı bu konuda verilebilecek başka bir iyi örnektir.

- 4 1918-1923 arası yaşananların İngiliz ve Fransız işgal güçlerine karşı bir savaş olmaktan çok Rumlar ve Ermenilere karşı verilmiş bir iç savaş olduğu konusunda bkz. Taner Akçam, *İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu*, (Ankara: İmge Yayınları, 2002), s. 505-523. Dönemi iç savaş olarak değerlendiren bir başka yaklaşım Yalçın Küçük’e aittir. Küçük, 1906-1926 dönemini iç savaş olarak tanımlar, Yalçın Küçük, *Türkiye Üzerine Tezler*, (İstanbul: Salıyangoz Yayınları, 2006), s. 1163. Küçük, *Aydın Üzerine Tezler* çalışmasında ilgili tarih periyodunu 1903-1926 olarak verecektir; Küçük, *a.g.e.*, s. s. 576.

şır. Bu ortak nokta “egemenlik hakkı” meselesidir. Egemenlik hakkı etrafındaki tartışma, tüm önemine rağmen, Apartheid rejiminin oluşum sürecini kavramaktan uzaktır. Yaşanan, ister “anti-emperyalist savaş” ister “iç savaş” olsun, kuruluş sürecinin anlatılması zorunlu bir başka veçhesi, bir başka hikâyesi vardır. Bu, başta 1918-1923 olmak üzere Cumhuriyet’in kuruluş yıllarını vatandaş eşitliği perspektifinden anlamak ve anlatmaktır. Demokratik bir gelecek için 1918-1923’ün sadece “egemenlik hakkı” etrafında bir savaş değil, Apartheid rejiminin kuruluş hikâyesi olarak da anlatılması gerekir. Bu çalışmada, 1918-1923 dönemi için Apartheid’in oluşumunu merkeze alan bir paradigma değişimi önerilmektedir.

Üçüncü tez, kuruluşun hemen ardından temellerin atılmaya devam ettiği 1938’e kadar olan dönemin tarihinin vatandaş eşitliği perspektifinden yeniden yazılmak zorunda olduğudur. Yani konu sadece 1918-1923 arasının Kurtuluş Savaşı veya Bağımsızlık Savaşı olarak yazılmış olmasının getirdiği eksiklik ve bu dönemin yeniden yazılması zorunluluğuyla sınırlı değildir. Kuruluşun 1938’e kadar olan hikâyesi de yeniden yazılmak zorundadır. Bugüne kadar 1918-1938 dönemi üzerine yapılan çalışmalar esas olarak farklı etnik-dini grupların kendi kolektif hikâyesi olarak ve daha çok da bir grubun egemen Türk topluluğu ve/veya Türk devleti ile olan sorunları ekseninde ele alınmış ve yazılmıştır. Bu nedenle, bu tarih literatüründe sanki sadece iki temel aktör var gibidir: Ele alınan grubun kendisi ve Türk devleti. Aynı süreçte var olan diğer aktörler hemen hemen yok sayılmıştır. Adeta farklı kompartmanlara ayrılmış tarih yazımları söz konusudur. Burada önerilen, tüm çevreleri içine alan entegre bir tarih yazımının şart olduğudur.

Basit bir örnek vermek gerekirse, Kürt tarih yazımı, dönemi Kürtlerin ulusal mücadeleleri perspektifinden ele alır ve Koçgiri, Şeyh Sait, Ağrı ve Dersim’i bu sürecin önemli ayakları olarak görür. Çok sınırlı da olsa, Ermeni, Rum, Süryani,

Yahudi ve Çerkesler üzerine yapılan çalışmalar dönemi esas olarak sadece kendi gruplarının devletle yaşadıkları sorunlar çerçevesinde kurgular. Oysa, bu dönemde yaşanan olayları tek başına bir grubun hikâyesi olarak okumak mümkün değildir. Daha da önemlisi, etnik ve dinsel gruplar, yaşanan sürece ve olaylara, kolektif olarak ve de tek bir aktör olarak katılmamışlardır. Aktörlerin davranışlarını belirleyen, etnik-dinsel kimliklerinin ötesine geçen tercihlere sahip olmalarıdır ve birçok olayda farklı gruplardan insanlar, grup kimliklerinin ötesine geçen arayışlar ekseninde bir araya gelmiştir.

Bu tezin anlaşılabilmesi için, bu metinde, hem üzerine çok sayıda çalışma yayımlanmış hem de hakkında çok kuvvetli kanaatler mevcut olan 1925 Şeyh Sait Ayaklanması'nı bir örnek olarak ele alacağım. Ayaklanmaya ciddi boyutlarda Hıristiyan (özellikle Süryani) ve Alevi katılımı olduğunu, Çerkeslerin katılım konusunda ciddi çaba harcadıklarını ama yukarıda özetlediğimiz tarih yazımının hâkimiyeti nedeniyle meselenin bu boyutunun farkına bile varılmadığını göstermeye çalışacağım. Burada yeterli boyutlarda ele alamamış olmama rağmen, Çerkeslerin 1925'de Şeyh Sait Ayaklanması ile 1927'de Hoybun'un kuruluşuna vermeye çalıştıkları destek, ayrıca Kürtler ve Ermenilerle girdikleri ilişkiler konuya ilişkin çok önemli örneklerdir. Farklı grupların hikâyesini sadece "kendi dağında, kendi grubunun şarkısını söylemekle" sınırlayan tarih yazımlarının bugüne kadar görmedikleri ve fakat görmelerinin de mümkün olmadığı yaşanmış gerçekliklerle karşı karşıyayız. Gerçekliğin yakın bir resmi ancak bir olaya katılan tüm aktörlerin birbirleriyle ilişkilerini ele alabilecek bir bakış açısıyla mümkündür. Tarihe bu şekilde yaklaşabilmek ancak ve ancak atalarımızın boğazımızı sıkı o soğuk elinden kurtulmakla mümkündür.

Erken dönem Cumhuriyet gerçekliğini belirleyen, kurtuluş ve kuruluş döneminde grupların kendi grup aidiyetlerinin

ötesine geçen arayışlar içine girmiş olmalıydı. Bu nedenle her kolektif grup kendi içinde farklılaşmıştı. En özet ifadeyle, kendilerini anlatış tarzları değişiklik gösterse de farklı gruplardan eşitlik-özgürlük arayışı içinde olanlar bir araya geliyorlardı. Bunun anlaşılabilmesi için 1918-1938 döneminin, kolektif grupların homojen tarihi olarak değil, vatandaşların eşitlik-özgürlük arayışlarının tarihi olarak yeniden düşünülmesi gerekir. Ne var ki vatandaş eşitliği ekseninde bir gelecek tahayyül etmiyorsanız geçmiş de bu şekilde okumanız mümkün değildir.

İleri sürdüğüm ve tarih alanından çok siyaset ve sosyal psikoloji alanına dair olan dördüncü tez şudur: Türkiye’de eğer din, dil, etnik köken farkından bağımsız tüm vatandaşların eşit ve eşdeğer olduğu, demokrasinin kural ve kurumlarıyla işlediği bir rejim isteniyorsa, 1918-1938 Apartheid rejiminin kurucularıyla araya mesafe koymak şarttır. Bu mesafe konulmadığı müddetçe, hem bugünkü Apartheid rejiminin kökleri anlaşılamaz hem de onun değiştirilmesi imkânsız olur. Oysa bugün gözlenen tam tersidir. Türkiye’de egemen siyasi kültür kendisini hâlâ Apartheid kurucularıyla özdeşleştirmektedir. Bu tutum vatandaş eşitliğinin ve demokrasinin önündeki en büyük engellerden biridir, çünkü Apartheid’ı sorgulama imkânını elimizden almaktadır.

Ölümünden önce yazdığı son notta Mustafa Kemal şunları söyler:

Yeni hakikatlere göre artık insanlar baş ve iskelet ve yüz görünümüne göre sınıflara ayrılmaktadır. Bu son tasnife göre Türk, dünyanın akılda, güzellikte, tenasüpte en müttekâmil mahlukudur. Bu hakikati milletime bildirmekle onların zaten orijinal olan enerjilerini kuvvetlendirmiş olduğumu sanıyorum. Ben bununla müftechirim [iftihar ediyorum].⁵

5 Toprak, *Atatürk Kurucu Felsefenin Evrimi*, s. 14.

Son derece sıradan ırkçı bir söylem olan bu sözler, kurucu ideolojiyle araya niçin mesafe konulması gerektiğini gösteriyor olmalıdır.

Apartheid kurucularıyla araya mesafe koymanın yollarından biri, bu rejimin değiştirilmesi için uğraş veren insanların bu Cumhuriyet'in yeni kurucuları olarak tanınmasıdır. 1925 isyanına katıldığı için idam edilen Midyatlı Malak Barşom, haklarındaki tüm tartışmalara rağmen Şeyh Sait ve Çerkes Ethem, Ağrı İsyanı'nın lideri İhsan Nuri, Dersim'in efsanevi önderi Seyit Rıza ve yakın tarihlerde gözlerimizin önünde katledilen Hrant Dink ve Tahir Elçi bu isimlerden ilk akla gelenlerdir. Kurtuluşun "haini" olarak damgalanmış Çerkes Ethem veya Şeyh Sait üzerine yapılacak özgürce konuşmalar belki de kuruluşun açtığı derin yaraların giderilmesinin önemli başlangıç noktası olabilir. Vatandaş eşitliğinin sağlandığı demokratik bir gelecek ancak bu yeni kurucular ve onların hikâyelerini duymakla mümkündür.

Apartheid Rejimi ve Üçlü Kast Sistemi

Türkiye'nin hukuk sistemi ve devlet kurumlarını saran kültür kuruluşları bu yana vatandaşları üç kategoriye ayırdı. Hiyerarşinin en üstünde Sünni Müslüman Türk vatandaşlar bulunur. 1924 Anayasası'nın vatandaşlıkla ilgili 88. maddesinin tartışılması sırasında Gelibolu mebusu Celal Nuri Bey mecliste bunu çok açık ifade eder: "Bizim öz vatandaşımız, Müslüman, Hanefiyül mezhep, Türkçe konuşur bir zattır."⁶ İkinci, yani orta tabaka, Aleviler ve Türk olmayan diğer Müslümanlardır (Kürtler, Çerkesler vb.); üçüncü ve en alt tabakayı ise Hristiyanlar ve Yahudiler oluşturur. Bu kategorileri Türk usulü bir "kast sistemi" olarak tanımlamak yanlış olmayacaktır.

6 TBMM Zabıt Ceridesi, Devre II, İçtima Senesi II, 42'nci içtima, Cilt 8, s. 910.

Elbette tarihi daha geriye, Osmanlı millet sistemine götürebiliriz ama Apartheid, modern Türkiye'nin başlangıcı sayılan yeni Meclis'in Nisan 1920'den itibaren çıkardığı bir dizi açık veya gizli kanun ve kararnameyle kurulmuştur. Bu kanun ve kararnamelerin çoğu bugün dahi yürürlüktedir. Yürürlükte olmadıkları durumlarda ise bunların yanlışlığı konusunda en küçük bir hesaplama yaşanmamış, hem de bu kanunların ruhu kurumsal olarak gizli iç yazışmalarla yaşamaya devam etmiştir.

Burada, Osmanlı millet sisteminin ayrımcı doğası ile Cumhuriyet'in Apartheid rejimi arasında temel bir farka dikkat çekmek gerekir. Osmanlı ayrımcılığı din esasına dayanıyordu. Bu nedenle katmanları arasında geçişlere müsaade ediyordu. Hatta birçok durumda bu geçiş teşvik de ediliyordu. Elbette bu geçişlere rağmen dışlanma pratiklerinin sosyal hayatta devam ettiğine dair bolca örnek vardır. Anadolu'nun birçok yerinde dört-beş kuşak önce Müslümanlaş(tırıl)mış Hristiyanlara hâlâ "gâvur" dendiği bilinir. Fakat kanunların ruhu bu geçişi olanaklı kılacak şekilde düzenlenmiştir.

Cumhuriyet ise, burada göstereceğimiz gibi, ayrımcılığı hem ırk, kan, etnik köken, soy ve kültür gibi din dışı kategorilerle tanımlamaya başlamış hem de bu farkları hukuk sisteminin içine sokmuştur. Burada ırk, kan, etnik köken, soy ve kültür kavramlarının çok net tanımlanmamış olması, birbirlerinin yerine ikame edilerek değişken biçimde kullanılması sadece bir ayrıntıdır. Din dışı kategorilerin kullanılması, Kürtler ve Çerkesler örneklerinde görülebileceği gibi, Türk olmayan Sünni Müslümanların ayrı biçimde kayıt altına alınmalarını kolaylaştırmıştır. Seküler yapı, Müslüman topluluklar arasında geçişleri zorlaştıracak, hatta imkânsızlaştıracak şekilde kurumsallaştırmıştır.⁷

7 Osmanlıların din temelli ayrımcılığı ile Cumhuriyet'in seküler ayrımcılığı arasındaki farkı, Hannah Arendt'in Yahudi düşmanlığı ve antisemitizm üzerine yazdığı kitabı için bkz. <https://www.hannaharendt.org/>

Burada eklenmesi gereken önemli bir husus, oluşturulan seküler temelli Apartheid rejiminin, kendisinden önce var olan dini temelli ayrımcılıktan radikal bir kopuşu temsil etmediğidir. Din, ayrımcı bir kategori olarak tamamen devreden çıkarılmamıştır ve kast sistemindeki katmanların belirlenmesinde ve onlara yönelik politikalarda hâlâ önemli bir kategoridir. Eğer ayrımcılıkta din faktörü terk edilerek sadece ırk, kan, etnik köken gibi seküler kategoriler kullanılmış olsaydı, Türkler dışındaki gruplar arasında, örneğin Kürt, Rum, Çerkes ve Ermeniler arasında herhangi bir fark gözetilmemesi gerekirdi. Oysa Apartheid rejimi, Cumhuriyet tarihi boyunca Hristiyan ve Yahudilerle diğer Müslüman gruplar arasında ayırım yapmış, onlara ilişkin farklı politikalar geliştirmiştir. Asimilasyon politikaları bu farklardan sadece biridir.

Hiyerarşinin En Altındakiler: Hristiyanlar ve Yahudiler

Temelleri 1918-1923 arasında atılan, 1938'lere uzanan bir dönemde sağlamlaştırılan ve Cumhuriyet tarihi boyunca da esasa ilişkin herhangi bir değişime uğramayarak günümüze dek gelen Apartheid rejimini Hint kast sistemine benzetebiliriz. Hiyerarşinin en altında bulunan Hristiyan ve Yahudilerin yer değiştirmeleri ve eşit vatandaş olmaları hemen hemen

mitizm arasında yaptığı ayrıma benzetebiliriz. Arendt'e göre, antisemitizm Yahudilere yönelik din düşmanlığının ötesindedir. "On dokuzuncu yüzyılın seküler bir ideolojisi olan ve 1870'lerden önce argüman olarak olmasa da isim olarak bilinmeyen antisemitizmle, çatışan iki inancın karşılıklı düşmanlığından esinlenen dini Yahudi nefreti açıkça aynı değildir; hatta birincisinin argümanını ve duygusal çekiciliğini ne ölçüde ikincisinden aldığı bile tartışmaya açıktır." Hannah Arendt, *Origins of Totalitarianism*, (San Diego, New York, London: A Harvest Book, 1973), s. xi. Hannah Arendt'in, antisemitizm ile Yahudi düşmanlığı arasında radikal bir fark görmesi ciddi bir tartışma konusudur. Osmanlı millet sisteminin ayrımcılığıyla Cumhuriyet Apartheid'ı arasında radikal bir kopuş olmadığını ise rahatlıkla söyleyebiliriz.

imkânsızdır. Bu gruba mensup olanlar, “bizden” sayılmaz ve “içimizdeki yabancılar” muamelesi görürler. 1924 yılındaki Meclis görüşmelerinde, dönemin maliye bakanı olan ve Ermeni soykırımında çok önemli roller üstlenmiş olan Mustafa Abdülhalik [Renda] gayrimüslim vatandaşlar hakkındaki hükümet görüşünü tek cümleyle özetler: “Bize mensup olmayanlara mümkün olduğu kadar müşkülat göstereceğiz.”⁸ Bu bakışın gereği olarak, “Bizden” sayılmayan bu vatandaşlar, 1940'lara kadar normal nüfus kütüğüne değil, “Ecanip [ecne-biler] Defteri”ne kaydedildiler.⁹

“Gayrimüslimlerin” yeni Türkiye’nin bir parçası değil, “içimizden çıkartılması gereken yabancılar” olduğu anlayışı yeni Meclis’te başından beri egemendi. 26 Ağustos 1922 tarihinde Pontus konusunda yapılan gizli oturumda Mersin mebusu Salahattin Bey temel bir soru sorar: Nasıl bir Türkiye istenmektedir? Cevabı da kendi verir: “Türkiye Hükümeti, kendisinin emri altında bulunan bilâtefrik din ve cins ve mezhep ve bütün tebaanın hükümetidir.” Ama Salahattin Bey, Meclis’in istediğinin başka bir Türkiye olduğunu bilmektedir. Ve sorar: “Yoksa [Türkiye] yalnız Müslümanların hükümeti midir?” ve “acaba B. M. Meclisinin arzusu mudur ki bütün gayri müslimler kalmasın, göğ e kadar sürülsün?”¹⁰ İstenen ve izlenen siyaset gerçekten de gayrimüslimlerin (Hıristiyan ve Yahudilerin) varlıklarının yok düzeyine indirileceği bir Türkiye’dir.

Yeni devletin ulusal tarihi de bu anlayışa uygun olarak inşa edildi. 1931 yılında Mustafa Kemal önderliğinde “muayyen bir maksat gözetilerek” yazılan 611 sayfalık *Türk Tarihinin Ana Hatları* kitabı ve bu kitap esas alınarak, okullarda ders kitabı olarak kullanılmak üzere dört ciltlik *Tarih* kitabı yazıl-

8 TBMM Gizli Celse Zabıtları, Devre: II, İçtima Senesi: II, Cilt 4, s. 430–31.

9 Fethiye Çetin, “Yerli Yabancılar”, *Ulusal, Ulusalüstü ve Uluslararası Hukukta Azınlık Hakları*, (İstanbul Barosu İnsan Hakları Merkezi, 2002), s. 73-75.

10 TBMM Gizli Celse Zabıtları, Cilt 3, Devre: I, İçtima Senesi: III, s. 731.

dı.¹¹ “Milli inkişafımızın derin ırkî köklere bağlı olduğunu anlatmak”¹² amacıyla kaleme alınan ve “Tarihin en büyük ceyranlarını yaratmış olan(...) benliğini en çok korumuş olan [Türk] ırkına” ve onun ırki özelliklerine övgüler düzen bu kitaplarda,¹³ Hristiyanların bu toprakların en eski halklarından olduğu inkâr edildi, gayrimüslimler yaşanmış tüm felaketlerin sorumlusu olarak gösterildi ve “iç düşman” ilan edildi. Örneğin IV. kitapta, “memleketin her tarafında Hristiyan unsurlar gizli, açık, hususi emel ve maksatlarını elde edebilmek için devletin bir an evvel çökmesine çalışıyor(...) Ermeni hazırlığı da tamamen Rum hazırlığı gibi ilerliyor” dendi. Kitaplarda, Rumlar ve Ermenilerin “işbirlikçi” oldukları ve “milli birlik ve beraberliği bozmaya çalıştıklarını” göstermek için *Nutuk*’tan bolca alıntı yapılıyordu.¹⁴

Bu anlayışın izleri sonraki onyıllarda pek çok uygulama ve kararda sürülebilir. Örneğin 1961 ve 1982 Anayasaları, “Türk devletine vatandaşlık bağıyla bağlı olan herkes Türktür” demesine rağmen, Yargıtay Hukuk Genel Kurulu, 8.5.1974 tarihinde aldığı bir kararda İstanbul Balıklı Rum Hastanesi Vakfı yöneticilerini “Türk olmayan” diye tanımladı. 1991’e kadar uy-

11 İlk kitap, Mustafa Kemal başkanlığında, Türk Ocağı bünyesinde kurulan Türk Tarih Heyeti adlı özel bir komisyon tarafından hazırlanmıştır. Bu kurulun üyelerinin çoğu 1931 yılında kurulan Türk Tarihini Tetkik Cemiyeti’nin de üyeleri olacak ve *Tarih* kitaplarını hazırlayacaklardır. Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Büşra Ersanlı Behar, *İktidar ve Tarih Türkiye’de Resmi Tarih Tezinin Oluşumu*, (İstanbul: Afa Yayınları, 1992), s. 102-116.

12 *Türk Tarihinin Ana Hatları*, (İstanbul: Devlet Matbaası, 1930), s. 1.

13 Büşra Ersanlı Behar, *İktidar ve Tarih*, s. 109.

14 Tercan Yıldırım, “Tarih Ders Kitaplarında ‘Öteki’ Kurgusu: 1930’lı Yıllar Üzerine Bir Değerlendirme”, *Türk Tarih Eğitimi Dergisi*, 3, 1 (2014), s. 75. 1930’lu yılların ders kitaplarında gayrimüslimlerin “öteki” ve “iç düşman” olarak tanımlanması konusunda yapılmış ayrıntılı bir çalışma için bkz. İsmet Parlak, “Türkiye’de İdeoloji-Eğitim İlişkisi: Cumhuriyet Dönemi Tarih ve Yurt Bilgisi Kitapları Üzerine Bir İnceleme” (Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005), yayımlanmamış doktora tezi, özellikle s. 299-349.

gulanan 1988 tarihli Sabotajlara Karşı Koruma Yönetmeliği, Hristiyanlar ve Yahudileri “Memleket içindeki yerli yabancılar (Türk tebaalı) ve yabancı ırktan olanlar” olarak tanımladı ve bu kişileri potansiyel tehdit (“sabotajcı”) saydı. İstanbul 2 Numaralı İdare Mahkemesi, 17.4.1996 tarihli kararında bir Rum vatandaşı için “Yabancı uyruklu TC vatandaşı” terimini kullandı. Danıştay 12. Dairesi, bu kararı 24.12.1997’de oybirliğiyle onadı.¹⁵ 1965 yılında çıkartılan 625 Sayılı Özel Öğretim Kurumları Kanunu’nun 24. maddesi, Türkçeden başka dilde öğretim yapan ve yabancılar tarafından açılmış bulunan özel okullara ilişkin düzenleme yaparken, Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlarının açtığı Azınlık Okullarını da yabancı okul statüsünde saydı ve bu okullara, “Türk asıllı ve Türkiye Cumhuriyeti uyruklu” müdür yardımcısı atanmasını şart koştu. Yasa, 2007 yılında değiştirildi, fakat Azınlık Okulları yabancıların açtığı okullarla aynı statüde değerlendirilmeye ve her birine “Türk müdür yardımcısı” atanmaya devam edildi. Yeni yasa 5. ve 8. maddeleriyle azınlıkları yabancı saymaya devam etti.¹⁶ Örnekleri sayısız biçimde artırmak mümkündür. Musevi Cemati Başkanı Marsel Franko’nun, 6 Mart 1937’de *Tan* gazetesinde yayımlanan açık mektubunda, Hristiyan ve Yahudilerin durumunu “yarım vatandaşlık, misafirlik ve Medeni Kanun Türklüğü” biçiminde tanımlaması Apartheid’in en özlü anlatımlarından biridir.¹⁷

Kast sisteminin en altında kalanlar devlet memurluklarına atanamazlar. 14 Ocak 1947’de kaleme alınan, İstanbul’da

15 Örnekler için, Baskın Oran, *Türkiye’de Azınlıklar, Kavramlar, Teori, Lozan, İç Mevzuat, İctihat, Uygulama*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2004), s. 105-106 ve s. 185-187

16 8 Haziran 1965 Özel Öğretim Kurumları Kanunu, *Resmî Gazete*, 18 Haziran 1965, sayı 12026; 8 Şubat 2007; Özel Eğitim Kurumları Kanunu, *Resmî Gazete*, 14 Şubat 2007, sayı 26434.

17 Aktaran, Ayhan Aktar, *Varlık Vergisi ve Türkleştirme Politikaları*, (İstanbul: Aras Yayıncılık, 2021), s. 345-348.

yaşayan Rumların durum ve dileklerini “Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreterlik Yüksek Katına” ilettikleri bir yazıda, İstanbul’da 50-60 bin Rum’un yaşadığı aktarıldıktan sonra, istekler konusunda şu söylenir: “Rum Cemaati bir imtiyaz istemiyor... tabii hukukunu, Türk gibi serbest... Türk gibi aynı hakların (okunmuyor) müsaadesini istiyor.” Bu mektupta dile getirilen en önemli taleplerden biri de “az bile olsa devlet memuriyetlerine, belediye ve teşekküllere kabul” edilmektir. Tabii ki bu talep karşılanmayacaktır.¹⁸ Bu mektuptan yetmiş beş yıl sonra, Ağustos 2022’de Berk Acar isimli bir Ermeni vatandaşın, Cumhuriyet tarihinde ilk defa kaymakam olarak atanması bu nedenle “olay” olmuştur.¹⁹

Kast sistemi kendisini en açık biçimde evlenme kurumunda gösterir. Devlet kurumlarında görevli bulunanlar kast sisteminin en altındakilerle evlenemezler. Evlendikleri durumda görevden el çektirilirlir ve evlenme bir “suç” olarak tanımlanır.²⁰ Elimizdeki 1944 yılına ait bir belgeye göre, Ermeni bir kadınla evlendiği tespit edilen “Beşinci Piyade alayı... hesap memuru Sabri Karayalçın (943-12)... 24. Tümen askeri mahkemesinin 2/III/943 gün ve 943-61/77 Sayılı kararıyla” ordudan ihraç edilmiştir. Sabri Karayalçın “verilmiş olan ihraç cezası... pekleşmiş olduğundan askeri muhakeme usulü kanununun

18 BCA: 490.01.608.108.8.18/19/22.

19 Konunun haber olması kadar önemli olan bir başka boyutu haberin aktarılış biçimidir. Konu kanıksanmış ve bilinen bir durum olarak aktarılmış ve rejimin ırkçı karakteri konusunda hiçbir tartışmaya yol açmamıştır. Haber için, <https://www.gazeteduvar.com.tr/cumhuriyet-tarihinde-ilk-kez-bir-ermen-i-kaymakam-olarak-atandi-haber-1577816>, (Erişim: 18 Ağustos 2022).

20 Okuyucunun fark edeceği gibi, bu tezi, tek bir belgeye dayanarak ileri sürüyorum. Konunun vahametini gösterebilmek adına sunduğum bu belgenin taşıdığı anlam ve bu uygulamanın yaygınlığı konusunda henüz bir akademik çalışma yapılmamıştır. Konu araştırmacılarını beklemektedir. Fakat eklemek gerekir ki devlet arşivlerinde bu meseleye ilişkin bilgi bulmak oldukça zordur. Tesadüfen arşive “düşmüş” bu tür sınırlı bazı belgeler de yayımlanmalarından hemen sonra arşivden kaldırılmaktadır.

Agos gazetesi in ortaya çıkardığı “soy kodu” uygulamasıyla ilgili haber, 2 Ağustos 2013.

249 Umum maddesi veçile yedek subaylık ve askeri memurluk hakkının ziyai ve 3360 sayılı kanunun birinci maddesinin (E) fıkrasına” göre emekliye ayrılır. Meslekten men kadar önemli olan, belgede Sabri Karayalçın’dan “Ermeni milletinden bir kadınla yaşamaktan suçlu” olarak bahsedilmesidir.²¹

Hiyerarşinin en altında olanlar, hiyerarşinin en tepesinde bulunan Türkler arasına karışma imkânına sahip değildir. Irkçı kanun, kararname ve pratiklerle önleri kesilmiştir. “Soy kodu” olarak adlandırılan bir fişleme sistemiyle özel kayıt altında tutulurlar. Gizli tutulan bu soy kayıtlarında Rumlara 1, Ermenilere 2 ve Yahudilere 3 kodu verilmiştir. “Soy kodu” uygulaması ilk defa *Agos* gazetesinin, 2 Ağustos 2013 tarihinde yayımladığı resmi bir belgeyle bilinir hale geldi. Konuya ilişkin açıklama yapan bir nüfus idaresi yetkilisi, uygulamanın “Lozan’da azınlık statüsü tanınan Rum, Ermeni ve Yahudiler için söz konusu olduğunu” ve “üç grup dışındaki topluluklara kod verilmediğini” söyledi.²²

21 18 Kasım 1944 tarihli belgeyi Reiscumhur İsmet İnönü imzalamıştır. BCA: 030.11.1.165.2.15.1/2/3/4.

22 *Agos*, sayı 902, 2 Ağustos 2013. Aslında, aşağıda göstereceğimiz gibi, Nüfus Dairesi görevlisi doğruyu söylememektedir.

Aslında bir kodlama sisteminin var olduğu ve bunun özellikle askeri okullara öğrenci alımında veya güvenlik kuvvetleri ile üst düzey devlet bürokrasisine yapılacak atamalarda kullanıldığı, başta Hristiyan ve Yahudiler olmak üzere herkesin bildiği bir devlet sırrıydı. Kimi zaman basında Rum veya Ermeni olduğunu öğrenen vatandaşların şaşkınlıklarına ilişkin haberlerin çıktığını²³ veya sosyal medyada soruşturma belgesi örneklerinin dolaştığını biliyoruz. 1941 yılında askeri okula öğrenci alımı sırasında yapılan bir soruşturmaya ilişkin 2018 yılında sosyal medyaya düşen bir belge bu konuda önemli bir örnek teşkil eder. Belgede şu ifadeleri okuyoruz: “Askeri okula girmek isteyen Sadık oğlu Nuri Özcan’ın ana ve babasının Türk ırk ve kanından olup soylarında dönmelik bulunmadığı gibi adli ve siyasi cürümleri de olmadığı...”²⁴ Yahudi ve Hristiyanların askeri ve sivil bürokrasiye sokulmadıkları, askeri okullara kabul edilmedikleri konusunda özel belge aramaya da gerek yoktur. Türkiye’de herkesin bildiği sıradan bir gerçekliktir bu. Bunun biliniyor ama hiçbir biçimde sorun edilmiyor olması, ırkçılığın içselleştirilmesi olarak okunmalıdır.

Hiyerarşinin Ara Kademesi: Asimilasyon Alternatifi

Hiyerarşinin ikinci sırasında yer alan Alevilerin ve Kürtlerin çok sınırlı bazı koşullarda hiyerarşinin en tepesine çıkabildiklerini biliyoruz. Burada en temel kriter zorunlu veya “gönüllü” asimilasyondur. Bu kademe mensuplarından kendilerini farklı yapan özelliklerini terk etmeleri, Türk dilini,

23 Gazetelerde yer alan haberlere bir örnek: <http://www.bolsohays.com/haber-142324/turkluk-icin-savasirken-rum-oldugunu-ogrendi.html> (Erişim: 10 Haziran 2023).

24 Söz konusu askeri okul belgesi için; https://galeri.uludagsozluk.com/r/1941-de-askeri-okul-%C3%B6%C4%9Fencisi-i%C3%A7in-ve-rilen-rapor-1705770/?fbclid=IwAR2808oQXi7SBvRdf_3bFP6Ik8N-by-Tl5cBBOy1MO8FZ-RQRVlAnf1l2j0

kültürünü ve ideallerini benimsemeleri beklenir. Bu talep, Cumhuriyet rejiminin sekülerleşmesinin doğal bir sonucudur. Sekülerleşme yoluna girmiş Cumhuriyet, Osmanlı yöneticileri ile Türk olmayan Müslüman topluluklar arasında var olan “zımnî sözleşme”yi ortadan kaldırmıştır. Bu sözleşme, bu topluluklar ile yönetim arasında çıkan tüm sorunlara rağmen, onların farklı olduklarını kabul esasına dayanıyordu ve aynı zamanda bu grupları Osmanlı Müslüman topluluğunun bir üyesi olarak kabul ediyordu.²⁵ Oysa Cumhuriyet rejiminde, bu grup mensuplarının vatandaş olmalarına rağmen eşit sayılmadıkları, ancak asimile olurlarsa Türklerle eşit sayılacakları kendilerine açık olarak bildirilir. 1925 Şark Islahat Planı hazırlığı için bir rapor kaleme alan Mustafa Abdülhalik, üstünü örtmeye gerek görmeden, “Türkler ve Kürtler eşit olamaz. Elimizde kalan Türkiye arazisinde iki milletin aynı kudret ve salahiyetle hâkim bulunması imkânını katiyen görmüyorum. Binaenaleyh bütün memlekette Türk nüfuz ve nüfusunu hâkim kılmayı farz ve zaruri görüyorum” diye yazar.²⁶

Şeyh Sait Ayaklanması günlerinde Türk Ocakları İkinci Kurultayı’nda bir konuşma yapan İsmet İnönü, “vazifemiz Türk vatani içinde bulunanları behemehâl Türk yapmaktır. Türklere ve Türkçülüğe muhalefet edecek anasırı kesip atacağız. Vatana hizmet edeceklerde arayacağımız evsaf her şeyden önce Türk ve Türkçü olmasıdır” der.²⁷ Yine İnönü, 1930 Ağrı ayaklanması günlerinde “Bu memlekette Türk milletinden ve

25 “Zımnî sözleşme” kavramını, Kürtler özelinde Hamit Bozarslan kullanmıştır. Bozarslan, bu tezini Şerif Mardin’in Osmanlı toplumu üzerine yazdıklarına dayandırmaktadır. Hamit Bozarslan, “Türkiye’de Kürt Milletçiliği: Zımnî Sözleşmeden İsyana (1919-1925)”, Erik Jan Zürcher (der.), *İmparatorluktan Cumhuriyete Türkiye’de Etnik Çatışma*, (İstanbul: İletişim Yay, 2014), içinde.

26 Renda’nın Raporu için bkz. Mehmet Bayrak, *Kürtler ve Ulusal-Demokratik Mücadeleleri*, (Ankara: Özge Yayınları, 1993), s. 458.

27 Ahmet Yıldız, “Ne Mutlu Türküm Diyebilene” *Türk Ulusal Kimliğinin Etno-Seküler Sınırları (1919-1938)*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2001), s. 155-156.

Türk camiasından başka milli mevcudiyet iddiasında haklı bir ekseriyet yoktur” diyecektir.²⁸

Türk olmayan Müslümanlara asimilasyon kapısının açılmasının bir nedeni, kendilerini Kürt, Çerkes, Pomak vb. olarak tanımlayanların aslında Türk oldukları ama bunu bilmedikleri ve bu nedenle bir yanlış sonucu bu tanımları kullandıklarına inanılmasıdır. Bu insanların kolayca “ikna edilip, doğru yola çekilebilecekleri” düşünülmektedir. 1931 yılında, Cumhuriyet Halk Partisi’nin yeni programını anlatmak üzere bir konferans veren Recep Peker, “Bugünkü Türk milleti siyasi ve içtimai camiası içinde kendilerine Kürtlük, Çerkeslik ve hatta Lazlık ve Pomaklık gibi fikirler telkin edilmiş olan vatandaşlarımızı kendimizden sayarız” der. Burada “kendimiz” ve “ötekiler” ayırımına dikkat çekmek gerekir. Peker’e göre, “ötekileri” bizden saymamızın nedeni, Kürtlük, Çerkeslik vb.’nin “mazinin karanlık istipdat devirlerinden kalma bir miras olan ve uzun tarihi tegallübatın mahsulü bulunan yanlış [bir] telakki” olmasıdır. Ve bu “yanlış telakkileri hulusla [içtenlikle] ve samimiyetle düzeltmek [bir] vazifedir.”²⁹

Recep Peker, aslında Mustafa Kemal’in kaleme aldığı *Medeni Bilgiler* kitabında yazılanları tekrar etmektedir. Mustafa Kemal’e göre, “Kürtlük fikri, Çerkeslik fikri ve hatta Lazlık fikri veya Boşnaklık fikri propaganda edilmek istenmiş(tir)”; fakat bu propagandaların, “birkaç düşman aleti, mürteci beyinsizden başka hiçbir millet ferdi üzerinde” etkisi olmamıştır.³⁰ Hiyerarşinin ikinci kademesine önerilen açıktır, kendilerini Kürt yapan, Türklerden farklı kılan ne varsa ortadan kaldırmak, asimile olmak zorundadırlar.

28 *Milliyet*, 31 Ağustos 1930.

29 [Recep Peker], *C.H.F. Programının İzahı*, (Ankara: Hakimiyeti Milliye Matbaası, 1931), s. 7.

30 Afet İnan, *Medeni Bilgiler ve Mustafa Kemal Atatürk’ün El Yazıları*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1969), s. 22.

1925 Şark Islahat Planı ve Benzerleri

Asimilasyon politikaları ilk defa 1925 Şark Islahat Planı ile açık olarak Kürtlere yönelik dillendirildi ve uygulamaya kondu. Plan, Kürtlerin yoğun olduğu bölgelere, özellikle Ermenilerden kalan yerleşim yerlerine Türk muhacirlerin yerleştirilmesi (madde 5); bölgede kalmaları uygun görülmeyen kişilerin aileleriyle birlikte batı illerine sürülmeleri; Dersim'den Batı'ya göçün teşvik edilmesi (madde 9 ve 15); aşiret yapısının dağıtılması; bölgeye asla Kürt memur tayin edilmemesi ve atanan memurların da bölgede üç yıldan fazla kalmaması (madde 10); "hükümet ve belediye dairelerinde ve sair müessesat ve teşkilâtta, mekteplerde, çarşı ve pazarlarda Türkçe'den maada lisan" kullanılmaması ve kullananların, hükümet ve belediye emirlerine karşı çıkmak suçundan cezalandırılması (madde 14) gibi düzenlemeleri içeriyordu.

15. madde asimilasyon (temessül) kelimesini açıktan kullanır ve Kürt bölgelerinde, "Türk Ocakları ve mekteplerin açılması(...) kız mekteplerinin tesisi" hedeflenir. Özel bir hedef de Dersim bölgesidir. Burası, "Kürtlüğe karışmaktan bir an evvel kurtarılmalıdır". Sadece Kürt illerinde değil, batı illerinde de Kürtçe konuşmak yasaklanır. İlgili madde şöyledir: "Fırat garbındaki vilayetlerimiz(e)" dağınık bir surette yerleşmiş olan Kürtlerin de "Kürtçe konuşmaları behemehal men edilmeli" ve "kız mekteplerine ehemmiyet verilerek kadınların Türkçe konuşmaları temin olunmalıdır" (madde 16).³¹

Asimilasyon politikası bir tek Kürtlere yönelik değildir. 1930'da Dahiliye Vekili tarafından yayımlanan bir tamimde, asimile edilecek topluluklar "yabancı lehçeli Türkler" olarak tanımlanır ve bunlar arasında "öz Türkçenin ve Türklüğün sürat ve kuvvetle inkişafı [gereklidir]" denir. Önerilen program, bu tür grupların yaşadığı köylerin tespit edilmesi, ufak köy-

31 Mehmet Bayrak, *Kürtlere Vurulan Kelepçe Şark Islahat Planı*, (Ankara: Özge Yayınları), s. 125-132.

lerin boşaltılarak Türkler arasına dağıtılması, okullar açılarak Türkçenin teşvik edilmesi, “Türkçe bilmeyen kadınların şehirlere celbedilerek Türk evlerine münasip hizmet ve suretlerle yerleştir(ilmesi)” gibi “tedbir”ler içerir. “[Bu] lehçeyi konuşan zümrelere mensup fertlerin ve ailelerin isim ve lakaplarını Türkçeleştirmek, nüfustaki kayıtlarını ve künyelerini fırsat düştükçe tashih etmek ve kendilerine hiç bir suretle mesela Boşnak, Çerkes, Laz, Kürt, Abaza, Gürcü, Türkmen, Tatar, Afşar, Pomak lakabı vermemek, köylerin o lehçedeki isimlerini değiştirmek” gerekmektedir.³²

Bu grupların kültürlerinin silinmesi hedeflenir: “Türklük camiasının umumi vasıflarına aykırı olan herhangi yabancı bir hissin zararını ve fenalığını kendilerine her vesile ile anlat(mak)” bu grupları “eski ihtiyatlarından soğutmak” yapılacak işler arasındadır. “Evlerinde ve aralarında Türkçe konuşturmak ve öz yüreklerinden kendilerine Türk’üm dedirtmek, hülâsa dillerini, adetlerini ve dileklerini Türk yapmak, Türkün tarihine ve bahtına bağlamak her Türk’e teveccüh eden milli ve mühim bir vazifedir.”³³

5 Ağustos 1939 tarihinde Reisicumhur İsmet İnönü başkanlığında alınan bir Bakanlar Kurulu kararı, “aslen Türk kültürüne bağlı oldukları halde anadillerini kaybetmiş olan” gruplara karşı izlenen asimilasyon politikaları için iyi bir örnektir. Alınan karar ile, Seyhan ve İçel’de yaşayan ve “Eti Türkleri” olarak tanımlanan Nusayrilerin, “Türkçe bilmeyenlerine ana dili öğretmek ve kız alıp verenlerinin cihaz [çeyiz] masraflarına yardım eylemek ve bu suretle kaynaşma hareketlerine önayak olmak maksadıyla” Halkevlerinde bu faaliyetleri gösterecekleri verilmek üzere 8000 lira tahsis edilir.³⁴

32 Mehmet Bayrak, *Kürtler ve Ulusal-Demokratik Mücadeleleri*, s. 506-509.

33 *a.g.e.*, 509.

34 *Polis mecmuası, Emniyet Genel Müdürlüğü Polis Dergisi*, Özel Sayı, Cumhuriyetin 75. Yıldönümünde Polis Arşiv Belgeleriyle Gerçekler, (Ankara: İçişleri Bakanlığı Emniyet Genel Müdürlüğü, 1998), s. 27.

Asimilasyon politikasının en önemli ayaklarından biri evlilik kurumudur. Özellikle bölgede görev yapan devlet görevlilerinin Kürt kadınlarla evlenmeleri teşvik edilir. Yukarıda aktardığımız Dahiliye Vekiline ait tebligatın 10. maddesinde, “Bilhassa kadınlar arasında Türkçe’nin taammümüne [yaygınlaşmasına] çalışmak, bunların Türk kızlarının Türkçe konuşmayan köylülerle evlendirilmesini teşvik etmek” gerektiği vurgulanır.³⁵

1934 yılında kabul edilen İskân Kanunu’nda, “Türk ırkından olup terhislerinde ailelerini getirerek ve bekar olanlar da evlenerek [doğu illerine] yerleşmek isteyenler” için özel bir hüküm yer alır. Bu kişilerin iskânı, “nüfus ve ihtiyacına göre oturacak ev veya ev yeri, sanatkârlara ve tüccarlara ayrıca geçim getirecek dükkân veya mağaza yahut bu gibi yapı veya yeri ve mütedavil sermaye; çiftçilere de ayrıca kâfi toprakla çift hayvanı, alât ve edevatı, tohumluk, ahır ve samanlık veya yeri vermekle yapılır.”³⁶

1935’te Kürtlerin yoğun yaşadığı bölgeler hakkında bir rapor yazan Umumi Müfettiş Abidin Özmen, Kürt kadınlarla evlenen Türklere arazi verilmesini önerir: “Nahiye müdürlerinin süvari olmaları, mütemadiyen köy köy gezerek halkla temas etmesi Türk, Kürt ve Alevi ailelerin birbirine kız alıp vermeleri, asker ve memur olarak batı halkından bu bölgeye gelip Kürt kızları ile evlenip burada yerleşeceklerin arazi vermek suretile iskânda sosyal tesirlerin icrasına tebellür ettirir.”³⁷

Ermeni ile evlenmenin suç sayılması ama Türk olmayan Müslümanlarla evlenmenin teşvik edilmesi, hiyerarşinin ikinci ve üçüncü kademesi arasındaki niteliksel farkı anlamak açısından önemlidir.

35 Mehmet Bayrak, *Kürtler ve Ulusal-Demokratik Mücadeleleri*, s., 508.

36 14 Haziran 1934 İskân Kanunu, *Resmî Gazete*, 21 Haziran 1934, sayı 2733.

37 Raporun tam metni için; <https://www.lekolin.org/kurt-soykiriminin-organik-belgesi-abidin-ozmenin-raporu/> (Erişim: 3 Mart 2023).

Asimilasyon Kademe Atlamaya Yetmiyor: İrk Kan ve Köken Birliği olarak Türklük

Hiyerarşinin ara kademesinde bulunanlar asimilasyon politikaları sonucu öz dil ve kültür özelliklerini yok saymalar bile en üst kademeye kolayca geçebileceklerini iddia etmek zordur. Bunun üç nedeni vardır: Birincisi, Türklüğün birçok durumda açık “ırk ve kan birliği” olarak tanımlanmasıdır; ikincisi, Türklüğün “ırk, kan ve köken” değil, çok genel bir “dil ve kültür birliği” olarak tanımlandığı durumlarda bile “etnisi-te, köken” gibi öğelerle karmaşık olarak kullanılmasıdır. Yani, farklı Türklük tanımları arasında bir muğlaklıktan söz etmek daha doğrudur.³⁸ Üçüncüsü, Türklük hangi kategorilerle tanımlanıyor olursa olsun ara kademedeki gruplar da sistemli olarak fişlenmektedir ve asimilasyon politikalarına rağmen bu fişleme devam etmektedir.

Türklüğü en açık şekilde ırk ve kan birliği olarak tanımlayanların başında Recep Peker gelir. 1935 yılında verdiği İnkılap Dersleri’nde, Osmanlı İmparatorluğu’nun niçin çöktüğü konusunu ele alan Peker şunları söyler: “Bereket versin ki, en büyük imha vasıtaları ve en ezici hâdiselerle bile bozulması

38 Sadece Cumhuriyet yöneticileri değil, onların öncülleri olan İttihat ve Terakki Cemiyeti önderleri ve kalem oynatanları, ırk, kan bağı, soy bağı, etnik köken gibi kavramları sürekli olarak karmakarışık bir halde ve iç içe kullanmışlardır. Bu nedenle Türk akademik dünyasında, bu kavramların içeriği konusunda kılı kırk yaran tartışmaların yapılmasını anlamak oldukça zordur. Konuya ilişkin, Nazan Maksudyan’ın *Türklüğü Ölçmek: Bilimkurgusal Antropoloji ve Türk Milliyetçiliğinin İrkçi Çehresi, 1925-1939*, (İstanbul: Metis Kitap, 2005) başlıklı kitabı etrafında yapılan tartışmalar önemli bir örnek teşkil eder. Tartışmaların genel bir özeti için bkz. Nazan Maksudyan, “Türkiye’de İrkçiliğin ‘Bilimsel’ Temelleri, *Türklüğü Ölçmek* ve Cumhuriyet Tarihçiliğinin Türkiye Tarihindeki İrkçiliği İnkâr Saplantısı”, *Cogito*, sayı 101 Nisan 2021, s. 195-209) Söz konusu kavramların, dönemin düşünce dünyasında düzensiz biçimde iç içe ve birbirinin yerine ikame edilecek tarzda geçişli kullanıldığını gösteren bir çalışma için bkz. Ümit Kurt, “*Türk’ün Büyük, Biçare İrki*” *Türk Yurdu’nda Milliyetçiliğin Esasları (1911-1916)*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2012).

mümkün olmayan tek bir şey, Türk kanı, bütün bu gürültüler içinde temiz kalmıştı. Batı Türkleri bu çöküntü içinde kanının arılığını korudu... Osmanlı ordusunun yüksekliği, devlet idaresinin kötülüğüne rağmen, bu orduları yaratan bay Türk Ulusu'nun kanındaki yücelikten ileri geliyordu.”³⁹

Mustafa Kemal de 1930'larda kaleme aldığı *Medeni Bilgiler* kitabında Türklüğü ırk ve köken birliği olarak tanımlar. “Türk milletinin oluşumunda etkili olduğu görülen tabii ve tarihi” olguları sıralarken, “ırk ve menşe birliği”ni önemli bir ilke olarak sayar.⁴⁰ 1934 İskân Kanunu'nda yedi ayrı yerde “Türk ırkından” söz edilir. Türk ırkından olanlara istedikleri yerde yerleşme hakkı tanınırken, Türk ırkından olmayanlar sadece hükümetin göstereceği yerlerde kalmak zorundadır. Kanun metni boyunca ırk ve kültür kelimelerinin birbirleri yerine geçecek biçimde kullanılmış olması dikkat çekicidir.⁴¹

1950'lere kadar, bazı devlet dairelerine işe alımlarda açık olarak “Türk ırkından olmak” şartı aranılıyordu.⁴² Mart 1926'da çıkartılan Memurin Kanunu sıkça verilen başka bir örnektir.⁴³ Kanun, memur olmak için vatandaş değil, Türk olmak şartını getirmişti ve bu şart, birçok örnekten bildiğimiz gibi, “ırk ve kan bağı” olarak yorumlanıyordu. Kanun 1965'de değiştirildi ve memurluk için vatandaşlık ilkesi getirildi. Fakat kanunun birinci maddesi, bazı asker ve sivil meslekleri sayarak bu grupları “mensupları özel kanunları hükümlerine tabi” kıldı.⁴⁴

39 Recep Peker, *İnkılap Dersleri*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1984), s. 16.

40 İnan, *a.g.e.* Mustafa Kemal'in, milleti ırkçı kategorilerle tanımlaması, onun ırkçı düşüncelere sahip olmadığını savunan bazı akademisyenleri oldukça zor duruma sokmaktadır. Bir örnek olarak Ergun Özbudun, “Millî Mücadele ve Cumhuriyetin Resmî Belgelerinde Yurttaşlık ve Kimlik Sorunu”, Nur Bilgin, *Cumhuriyet Demokrasi ve Kimlik* içinde, (İstanbul: Bağlam Yayınevi, 1997), s. 68.

41 14 Haziran 1934 İskân Kanunu, *Resmî Gazete*, 21 Haziran 1934, sayı 2733.

42 Bazı örnekler için Yıldız, “*Ne Mutlu Türküm Diyebilene*,” s. 234-235.

43 18 Mart 1926 Memurin Kanunu, *Resmî Ceride*, sayı 336, 31 Mart 1926.

44 14 Temmuz 1965 tarihli Devlet Memurları Kanunu, sayı 12056, *Resmî Gazete*, 23 Temmuz 1965.

“Soy durumu” bugün bile birçok kanun ve yönetmelikte söz konusudur. 4.5.2004 tarihli *Resmî Gazete*’de yayımlanan ve 1964 tarihli Vatandaşlık Kanunu’nun uygulama yönetmeliğinin 17. maddesini değiştiren yönetmelikte, dış temsilcilikler, Millî İstihbarat Teşkilâtı (MİT), Emniyet Genel Müdürlüğü ve valiliklerin, yurttaşlığa alınmayı talep eden kişilerin “soy durumlarını” araştırması öngörülür. 29 Mayıs 2009 tarih ve 5901 sayılı Türk Vatandaşlığı Kanunu’nun Uygulanmasına İlişkin Yönetmeliğin 19. Maddesi, “Yabancıнын soy durumu; Türk kültürüne yakınlığı, örf ve âdet birlikteliği ile geldiği bölge ve ana veya babanın soyu esas alınarak; Türk soylu, yabancı soylu veya soyu tespit edilemeyen şeklinde belirlenir” der.⁴⁵

Buraya kadar sunulan tablodan anlaşıldığı gibi, günümüz hukuk sistemi iki tür Türklük tanımı üzerine yükselmiştir. Cumhuriyet’in kuruluş yıllarının tüm önemli kanun ve kararnamelerinin çıkartılmasından birinci elden sorumlu olan Mahmut Esat Bozkurt’un 1936’da ifade ettiği sözlerle, “Türklük iki türlü ileriye sürülebilir. Bunun birisi, kültür, vicdan Türklüğüdür, diğeri kanun, nizam Türklüğüdür.”⁴⁶ Genel olarak, “kanun ve nizam Türklüğü” esas olarak Hristiyan ve Yahudiler için kullanılan bir kavramdır ve “kültür ve vicdan Türklüğü”nın ise Türk olmayan Müslüman toplulukları kapsadığı kabul edilir. En azından teorik olarak, Türk olmayan Müslüman toplulukların asimilasyon politikalarıyla “Kültür ve vicdan Türklüğü”ne dahil olma ihtimalleri vardır. Fakat yukarıdaki örneklerden de gördüğümüz gibi, Türklük “ırk, kan ve köken” birliği olarak tanımlandığı için bu kapsayıcılığın önü büyük ölçüde kapatılmıştır.

Türklüğün açık ırk ve köken birliği olarak tanımlanmadığı, çok genel bir “kültür Türklüğü” olarak tanımlandığı durumlarda bile Türk olmayan Müslüman vatandaşlarla Türkler

45 İlgili bilgiler için bkz. Oran, *Türkiye’de Azınlıklar*, s. 92.

46 Mahmut Esat Bozkurt, “Azınlıklar İşi”, *Son Posta*, 16 Şubat 1936, s. 5-6.

arasındaki kültür farkı aşılması zor bir fark olarak formüle edilmiştir. Mahmut Esat Bozkurt'un, "kültür ve vicdan Türklüğü"nü "öz Türklük" olarak tanımlaması bu zorluğun en özlü ifadesi olarak kabul edilmelidir. Bu nedenle, Bakanın, bu iki Türk grubu arasında "fark gözetilmesi(...) çok yerinde(dir)" sözü, sadece Hristiyanlar ve Yahudiler değil, Türk olmayan Müslümanlar için de geçerlidir. Mahmut Esat Bozkurt, "öz Türklük" ile diğerleri arasındaki fark konusunda çok açık fikirlere sahiptir: "Benim fikrim ve kanaatim şudur ki, dost da düşman da bilsin ki, bu memleketin efendisi Türk'tür. Öz Türk olmayanların Türk vatanında bir hakkı vardır, o da hizmetçi olmaktır, köle olmaktır."⁴⁷

Özetle şu söylenebilir ki, öz Türklüğün ırk, soy veya etnik köken esasına bağlı olarak mı yoksa genel kültürel bir kategori olarak mı tanımlandığı konusunda tam bir muğlaklık vardır. Cumhuriyetin kurucu kadroları "ırk, etnisite, köken, kültür" gibi kavramları birbirinden ayırmayarak, kavramlara farklı içerikler vermeyerek ve değişken olarak birbirlerinin yerine kullanarak bir muğlaklık yaratmış, daha doğru bir deyişle muğlaklığı kurumsallaştırmış gibidir. Örneğin, yukarıda sözünü ettiğimiz 1934 İskân Kanunu'nda ırk ve kültür birbirinin yerine ikame edilebilecek kavramlar olarak kullanılmıştır. Apartheid sisteminin yapısal niteliğini anlamak için bu kurumsallaşmış muğlaklığı anlamak gerekir. Hiyerarşinin arka kademesinde yer alanlar da fişlenip izlenir ama aynı zamanda asimilasyon yoluyla en üste tabakaya ulaşma imkânının olduğu mesajı verilir. Ambivalens-müphemlik sistemin yapısal bir unsurudur.

47 Mahmut Esat Bozkurt, *Hakimiyeti Milliye*, 19 Eylül 1930, s. 3.

Türk Olmayan Müslümanların Fişlenmesi

Türklük hangi biçimde tanımlanırsa tanımlansın, önemli olan kurumsallaşmış bir hiyerarşinin söz konusu olmasıdır. Asimilasyon yoluyla, hiyerarşinin ikinci kademesinde yer alan gruplara “geçiş imkânı” tanınıyor havası yaratılıyor olsa da, bu gruplar da asimile olup olmadıklarından bağımsız, tıpkı hiyerarşinin en alt kademesindekiler gibi fişlenmektedir. Eldeki sınırlı sayıda belgeye rağmen, uygulamanın özellikle Kürtlere yönelik olduğu rahatlıkla söylenebilir.

Buradaki en önemli sorun, konu hakkındaki resmi devlet belgelerinin (örneğin Dahiliye Vekaleti evrakının) araştırmacılara kapalı olmasıdır. Bu nedenle, Apartheid sisteminin, özellikle de “kurumsallaşmış muğlaklığın” nasıl çalıştığı konusunda ayrıntılı bilgilerden yoksunuz. Fakat, elimizdeki sınırlı sayıdaki belgelerle bile sadece Hristiyan ve Yahudilerin değil, ikinci kademedeki vatandaşların da fişlenmekte olduklarını anlıyoruz. Yani, *Agos*’un ortaya çıkardığı Soy Kodu uygulamasıyla ilgili açıklama yapan ve kodlamanın sadece Rum, Ermeni ve Yahudiler için olduğunu söyleyen nüfus dairesi görevlisi doğruyu söylememektedir.

Cumhuriyet hükümetleri, Türk olmayan Müslümanlar hakkında da detaylı istatistikler toplamış ve fişleme yapmışlardır. Örneğin 1927 ve 1928 yıllarında bazı bölgelere gönderilen tamimlerde, o il sınırları içindeki “Tatarlar, Boşnaklar, Kürtler, Aleviler ve Müslüman Romanlar” hakkında veri toplanması ve listeler oluşturulması istenir.⁴⁸ Dahiliye Vekaleti’ne ait bazı belgelerden, Türk olmayan Müslüman topluluklar hakkında gizli bilgi toplama işlemlerinin 1930’lu yıllarda da devam ettiğini anlıyoruz. Soner Çağaptay, Vekalet’in uygulamalarından örnekler verir:

48 Soner Çağaptay, *Türkiye’de İslam, Laiklik ve Milliyetçilik: Türk Kimdir?* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009), s. 106.

Aralık 1930'da Ankara Orta, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki on beş vilayete yazarak buralardaki Kürt, Arap, Çerkez, Çeçen ve Lezgilerin sayıları hakkında bilgi istedi.(24) NUM [Nüfus Umum Müdürlüğü] tarafından gönderilmiş 1933 yılına ait bir başka tezkere Müslüman nüfusun etnik bölünmüşlüğüne gösterilen ilgiyi gözler önüne serer. Müdüriyet Antalya ilinden, köy köy ve mahalle mahalle Türk, Kürt, Arap, Çerkez, Gürcü ve diğerlerinin dökümünü talep etmektedir.(25)

Yönetim özellikle Kürtlerle ilgiliydi. Hangi ilde tam olarak, o ildeki sayılarının azlığına bakılmaksızın, ne kadar Kürt yaşadığını bilmek istiyordu. Bunun bir örneği Aralık 1930 tarihinde gönderilmiş bir NUM tezkeresidir. Bu tezkere ağırlıklı olarak Kürt olan doğudakilerin yanı sıra geleneksel olarak Kürt nüfusa sahip olmayan batıdaki Kocaeli gibi şehirlerin de dahil olduğu yirmi dokuz ilden buradaki Türk ve Kürtlerin sayılarını istemekteydi.(26)⁴⁹

Dahiliye Vekaleti Mülkiye Müfettişliği tarafından 1 Temmuz 1931'de "İskân, nüfus, polis, belediye ve teşkilatı mülkiye ile idarei umumiye vilayat hakkında tanzim olunan" bir raporda, 1929 ve 1930 yıllarına ait bazı nüfus bilgileri ve tabloları da aktarılır. Tutulan kayıtlarda, Müslüman-Türk olmayanların "Gayri Türk anasır" başlığı altında toplandığını görüyoruz. Belgede, "Gayri Türk anasır" sütunu altında şu gruplara yer verilir: "Ermeni Katolik Protestan, Muhtelif Çerkes, Bulgar, Yahudi, Arnavut, Arap Nusayri, Kürt, Gayrimüslim, Rum Or-

49 *a.g.e.*, 108-109. Alıntı içindeki rakamlar, Soner Çağaptay tarafından aktarılan belgelere ait dipnotlardır. Bugün bu belgelere ulaşmak mümkün değildir. Bu nedenle kayıt kodlarını burada aktarmakta fayda var: (24) DV [*Dahiliye Vekaleti*] "Giden Şifreler 1/12/1930 Sayılı Dosya", Muhabere Nr. DV-NUM 3/3954/1920. Dosya Nr. 1/2831. Ankara'dan Siirt, Van Valilerine ve diğer vilayetlere, 4 Aralık 1930. (25) DV "Şifre Kartunu 1/5/33-14/6/33", Muhabere Nr. DV-NUM 4/676/1 Dosya Nr. 1/1375. Ankara'dan Antalya Valisine, 14 Haziran 1933. (26) DV "Giden Şifreler 1/12/1930 Sayılı Dosya", Muhabere Nr. DV-NUM 3/1919/3153. Dosya Nr. 1/2828. Ankara'dan Diyarbakir, Elazığ Valilerine ve diğer vilayetlere, Aralık 1930.

todoks.”⁵⁰ Çerkes ve Kürtlerin, hiyerarşinin en alt kademesindeki Ermeni, Rum ve Yahudilerle aynı kategori içinde değerlendirilmeleri çok önemlidir.

Bu topluluklar, devlet tarafından güvenilmez telakki edilmektedir. Raporda, “Vilayeti şarkıye bir Kürt camiası şeklinde görüldüğü gibi Karadenizin şark havalisi bir Laz kolonisi ve Adana, Mersin hatta Antalya cihetleri de bir Nuseyri Arap ekseriyet arzetmektedir” denir. Ve gündeme getirilecek iskân politikalarında bu yoğunluk konusunun mutlaka dikkate alınması istenir. İskân programının tanzim edilmesinde, “Trakya, Şark, Cenup merkezli Anadolu’nun hususiyetleri” nedeniyle, dikkat edilecek bir husus da demiryolları ve limanlar etrafında bu grupların yoğunlaşmasının önüne geçmek olmalıdır. Yapılması gereken basittir: “Memleketin iktisadi kan damarları hükmünde olan Demiryolu güzergahlarında ve iskelelerde Türk unsurunun teksifi (yoğunlaşması) hususu” ehemmiyetle dikkate alınmalıdır.⁵¹

22 ve 30 Aralık 1934 tarihlerine ait iki ayrı belgeden Kürtlerin bazı bölgelerde hane bazında fişlendiklerini veya kayıt altına alındıklarını anlıyoruz. Kayıtlar standart tablolar içeren defterlerde tutulmuştur. Defterler, “Bulanık kazasının merkez nahiyesinde bulunan mülteci Kürtler” ve “Muş Merkez kazasındaki Muhacir ve mülteci Kürtler”le ilgilidir. Her ne kadar Bulanık kazasına ait defter “mülteci Kürtler”e aitse de içinde Iğdır’dan gelmiş muhacir Kürtlere de yer verilmiştir. Her iki defter de, başka il ve ilçelerden Bulanık ve Muş’a gelmiş olan Kürtlerin de isim listelerini ihtiva eder.

Tablonun ilk sütunu aile reislerinin isimlerine ayrılmıştır. İkinci sütun ise ailenin kaç kişiden ibaret olduğuna dair rakamları içerir. Tabloda yer alan diğer sütunlar şunlardır:

50 Dahiliye Vekaleti Mülkiye Müfettişliğine ait 1 Temmuz 1931 tarihli bir rapor, BCA: 490.01.34.144.1.113.

51 BCA: 490.01.34.144.1.270.

“Hangi yıl ve nereden iltica ettiği”; “Nereden hangi yılda geldiği”; “İskân görüp görmediği”; “İskân görmüş ise tapu verilip verilmediği” ve “Hangi köyde oturduğu.” Son sütun ise, “Düşünce” adını taşır. Elimizdeki belgelerde bu sütunda herhangi bir kayda rastlamadık.

Bu tür tabloların sadece Muş ve Bulanık için hazırlanmadığını ve hemen tüm yerleşim yerlerine ait benzeri tabloların geliştirilmiş olduğunu düşünmek yanlış olmaz. Bu tabloların bize gösterdiği, devletin Kürt vatandaşlarına mahsus ayrıntılı bir kayıt altına alma sistemine sahip olduğudur. Ülke dışından gelen göçmen ve mültecilere ilişkin bu tür listeler hazırlanmasının her devlette görülebilecek standart bir uygulama olduğu ileri sürülebilir, fakat bir “iç göç” anlamına gelen muhacir göçlerinin de kayıt altına alınması, söz konusu gruba yönelik devletin özel ilgisinin, bu grubun kayıt altında tutulması isteğinin mevcudiyeti olarak okunmalıdır.

Kürtlerin fişlenmesi konusunda en ilginç belgelerden birisi, 5 Kasım 1936 tarihine aittir. İçişleri Bakanlığı tarafından bazı vilayetlere gönderilen bir tamimden, Türk olmayan Müslüman toplulukların, özellikle de Kürtlerin nasıl fişlendiklerini öğreniyoruz. Belge, Batı illerine sürülmüş Kürt ailelerle ilgilidir ve bu ailelerin nüfus kütüklerine onların Kürt olduğuna ilişkin özel bir işaret konulması istenmektedir. Belgede şunlar yazar:

Muzır ve şüpheli durumlardan dolayı Yüksek İcra Vekilleri Heyetinin kararla garbe nakledilen ve edilecek olan eşhas ile ailelerinin nakil ve iskân edilmiş oldukları yerlerin nüfus kütüklerine yer değiştirme suretile kayıtları yapılarak eski yerlerindeki ilişkilerinin tamamen kesilmesi lazımdır. Bu kabil kimselerden şimdiye kadar oturdukları yerlere yer değiştirme muamelesi yapılmamış olanlar varsa hemen kayıtlarının yapılması ve eski yerlerindeki kayıtlarının kapatılması için ilmühaber örneklerinin dahi kayıtlı bulundukları yerin nü-

fus idaresine gönderilmesi ve hüviyet cüzdanlarına da işaret edilmesi icab eder.⁵²

Aktardığımız sınırlı sayıdaki belge bile, ikinci kademedeki vatandaşların, tıpkı Hristiyan ve Yahudi vatandaşlar gibi fişlendiklerini veya kayda alındıklarını açık olarak göstermektedir. Bu fişleme sistemi sayesinde ki, askeri ve sivil bürokrasi, sınırlı bir kastın, hiyerarşinin en üstündeki Sünni Türklerin elindedir. İkinci kademedен en üst tabakaya çıkanlara elbette istisnai olarak rastlanabilmektedir. Bu durum, sıkça Türkiye’de eşitlikçi bir rejimin var olduğunun bir kanıtı olarak da kullanılmaktadır. Şüphesiz bu tür iddialar, Apartheid’in bir sistem olduğunu anlamaktan uzak bir zihniyetin ürünüdür.⁵³ Bu düşünce sahipleri eğer ABD’de köleliğin en sistemli ve yaygın olduğu Virginia eyaletinde siyah köle sahiplerinin de olduğunu öğrenmiş olsalardı, muhtemelen ABD’de köleliğin olmadığını iddia edebilirlerdi.

52 Dahiliye Vekaleti Nüfus İşleri Umum Müdürlüğünden Vilayetlere, 12348/3006 sayı, 5 Kasım 1936 tarihli tamim. Dahiliye Vekaleti Nüfus İş. U. M. Neşriyatı No.1, *Nüfus Kılavuzu Hizmetine Mahsus*, (İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1938), 169.

53 Kürt ve Alevi kökenli olduğu bilinen Kemal Kılıçdaroğlu’nun kazanma ihtimali yüksek bir aday olarak Cumhurbaşkanlığı seçimine katılmış olmasının, Türkiye’de Apartheid rejiminin var olmadığına bir örnek olarak ileri sürülebileceğine kuşku yoktur. Benzeri bir durum Obama’nın, ABD’de Başkan olarak seçilmesiyle ortaya çıkmıştı. Türkiye ve ABD’de “farklı” bir kökene sahip olma meselesinin nasıl ele alındığı ve konunun kamuoyunda nasıl tartışıldığının kıyaslanması bize ilginç ipuçları verebilir ama konu bu çalışmanın sınırlarını aşar.

Apartheid Rejiminin Akademik Çalışmalarda İhmal Edilmesi

Cumhuriyet'in kurucuları tarafından varlığı açık olarak ilan edilen vatandaş eşitsizliği ve kast sistemi bugüne dek ne siyasette ne de akademik çalışmalarda yeteri kadar gündeme geldi.⁵⁴ Bunun nedenleri üzerine tartışma kaçınılmazdır. Burada bu nedenlerden birkaçı üzerinde duracağım. Elbette akademik alanda Türkçülük, Türk milliyetçiliği, vatandaşlık hakları ve eşitsizlik konularında son derece zengin, kapsamlı çalışmalar mevcuttur. Bu çalışmalarda, Türklüğün, hem rejime vatandaşlık bağıyla bağlı herkes için evrensel bir kategori olarak, hem de sadece tek bir ırk-etni-ulus-kültür grubunu tanımlamak için “çift uçlu” olarak kullanıldığı ve eşitsizlik ile ayrımcılıkların Türklük kavramının bu iki zıt kullanımından kaynaklandığı yeteri kadar tartışılmıştır.⁵⁵

Fakat bu tartışmalarda gözlemlenen ortak eğilim, ayrımcı ve dışlayıcı politikaların 1924 Anayasası ile başlatılmasıdır. Çalışmaların çoğunda, 1924 Anayasası'nın “Türkiye ahalisine din ve ırk farkı olmaksızın Türk denir” ifadesine yer veren 88.

54 Mesut Yeğen'in “üç dereceli Türklük” tanımı etrafında yaptığı tartışma bir istisna gibi durur: “Ülkenin vatandaşlık mevzuatı açısından, en azından 1961'e kadar, memlekette üç derece Türklük vardır. Türkler, müstakbel-Türkler ve vatandaşlık itibarıyla Türk olanlar.” “Yeni Anayasa Eski Vatandaşlık”, *Liberal Düşünce*, Sayı 50, İlkbahar 2008, s. 60. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/791545> (Erişim: 15 Mart 2020). Yeğen, “üç dereceli Türklüğü” 1924'le başlayan bir süreç olarak ele almaktadır.

55 Konu hakkında son derece zengin bir literatür bulunmaktadır ve bugünkü bilgilerimizi bu değerli çalışmalara borçluyuz. Ayrıntılı bilgi için şu eserlere ve bu eserlerde zikredilen diğer kaynaklara bakılabilir: Yıldız, *Ne Mutlu Türküm Diyebilene*; Ayhan Aktar, *Türk Milliyetçiliği, Gayrimüslimler ve Ekonomik Dönüşüm*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2006); Ayhan Aktar, *Varlık Vergisi ve Türkleştirme Politikaları*; Günay Göksu Özdoğan, “Turan”-dan “Bozkurt’a, *Tek Parti Döneminde Türkçülük (1931-1946)*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2001); Murat Koraltürk, *Ekonominin Türkleştirilmesi*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2011); Çağaptay, *Türkiye’de İslam, Laiklik ve Milliyetçilik*.

maddesi bir dönüm noktası olarak kabul edilir. 1918-23 dönemi hakkında ise, gerek 1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun ademimerkeziyetçi yapısı gerekse bağlayıcı kimlik olarak Türklük değil Türkiyelilik ifadesinin tercih edilmiş olması nedeniyle olumlu söz edilir.⁵⁶ Yine bu tartışmalarda gözlemlenen ikinci ortak eğilim, 1918-1923 döneminin sadece “bağımsızlık savaşı” ve “egemenlik hakkı” çerçevesinde tartışılıyor olmasıdır. Bu iki faktör nedeniyle, Apartheid rejiminin, Osmanlı'dan devralınan Millet sistemi üzerine 1918'den itibaren kurulmaya başlandığı yeteri kadar dikkati çekmemiş, bu olgu bir anlamda yok sayılmıştır.

Akademik çalışmalarda Apartheid rejimine gerekli önemin verilmemesinin bir başka nedeni, konuyla ilgilenen akademisyenlerin Kemalist hareketin ırkçı bir ideolojiye sahip olup olmadığı konusunu, kılı kırk yaran bir ideolojik-kavram tartışması olarak yapmayı tercih etmiş olmaları ama meseleye kullanılan kavramlardan bağımsız yapısal bir sorun olarak yaklaşmayı ihmal etmiş olmalarıdır. İrkçi ideolojiyi, esas olarak Nazizm'le özdeşleştiren bu çalışmalarda, Kemalist hareketin ırkçı söylemlerinin Nazilerce savunulan biyolojik ırkçılık teorilerine benzemediği fikrinden hareketle, ırkçılığın hiçbir zaman Cumhuriyet rejiminin ana ideolojik damarı olmadığı fikri savunulmuştur. Bu bakışa göre, ırkçı söylemler sadece Nazizm'in etkisiyle kısa bir dönem (30'lu yıllarda) su yüzüne çıkmış ve “1940'lardan sonra kuruyup yok olmuştur.”⁵⁷

Oysa, bu kısa çalışmada bir dizi kanun ve kararnamenin ışığında göstereceğimiz gibi, yöneticilerin hangi kavramla-

56 1921 ve 1924 Anayasalarını kıyaslayarak, 1921 Anayasası'na oldukça pozitif bir anlam yükleyen bir çalışma için bkz. Dinçer Demirkent, *Bir Devlet İki Cumhuriyet*, (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2017).

57 Tek Parti döneminin ırkçı söyleminin, 1940'lardan sonra kuruyup yok olduğu fikri için bkz. Ayhan Aktar, “Kemalistlerin İrkçılığı Meselesi”, *Radikal*, 15 Temmuz 2005. Yazı, daha önce zikrettiğimiz gibi *Türk Antropoloji Mecmuası* üzerine çalışarak rejimin ırkçı doğasını örnekleyen Nazan Maksudyan'ın *Türklüğü Ölçmek* kitabının eleştirisi hakkındadır.

rı kullanmış oldukları ikincil bir meseledir. Bu nedenle tek parti dönemindeki ırkçı retoriğin, Nazizm'in yenilmesiyle birlikte "1940'lardan sonra kuruyup yok olduğu" tespiti veya tartışması iki temel nedenle anlamlı değildir. Birincisi, sıkça belirttiğimiz gibi, gerek İttihatçılar, gerek Cumhuriyet yöneticileri ırkçı veya etnisist-kültüralist söylemler arasında akademisyenlerin yaptığı ve görmek istedikleri sıkı ayrımları yapmaya gerek görmemişler ve kavramları sürekli olarak iç içe ve birbirlerinin yerine ikame edilecek şekilde kullanılmışlardır. İkincisi – ki bu daha da önemlidir – kullanılan retorikten bağımsız olarak, Apartheid rejimi hem zihniyetini hem de yapısal özelliklerini koruyarak bugüne kadar varlığını devam ettirmiştir. Altı çizilmesi gereken, erken Cumhuriyet'le günümüz arasındaki yapısal sürekliliktir.

İKİNCİ BÖLÜM: 1918-23 DÖNEMİNİN İKİ AYRI HİKÂYESİ

Birinci Hikâye: Bir Bağımsızlık Savaşı olarak 1918-1923

Apartheid rejimini anlamak için 1918-1923 dönemine yapılan “özel” muameleye son vermek ve bu dönemi “vatandaş eşitliği” ekseninde tartışmaya açmak şarttır. 1918-1923 sadece Bağımsızlık-Kurtuluş Savaşı’nı değil, Apartheid’ın inşa yıllarını da sembolize eder. Cumhuriyetin kurucuları, Apartheid sistemini 1920’den itibaren bir dantel gibi işleyerek adım adım ördüler. “Bağımsızlık-Kurtuluş savaşı” eksenli hikâyenin Apartheid’ın üstünü nasıl örttüğünü anlamak için, önce hepimizin ezbere bildiği bu hikâyeyi kabaca hatırlamak gerekir. Buna göre, Türkiye Cumhuriyeti, Fransa ve İngiltere gibi işgalci emperyalist güçlere ve onların ülke içindeki uzantılarına (özellikle Ermeni ve Rumlara) karşı verilmiş bir yoktan var oluş savaşı sonucu kurulmuştur. Ülkenin sağcısı, solcusu, Alevisi, Sünni Müslümanı, İslamcısı, laiki, Kürdü ve Türkü değişik kelime dağarcıklarıyla da olsa aynı hikâyeyi anlatırlar.

Aralarında şüphesiz hikâyenin bazı bölümlerine yönelik derin anlaşmazlıklar ve tartışmalar vardır. Sosyalistler, Kemalist hareketin çok iyi başladığı bir işi sonuna kadar götürmediğine inanırlar; Kemalistlerin, “burjuva demokratik devrimi” tamamlamayıp yarıda bıraktığı kanaatinde dirler. Hatta hedeflenen bağımsızlık bile korunamamış ve yeniden emperyalizme bağımlı yarı sömürge bir ülke durumuna düşülmüştür.¹

1 12 Eylül öncesinin en büyük sol siyasi örgütü olan Devrimci Yol’un Sıkıyönetim Mahkemesi’ndeki yargılanmaları sırasında yapılan savunmada bu görüş özetlenmiş olarak aktarılır. “Bizim Kurtuluş Savaşımız(...) emperyalizmin bu sömürge sistemine karşı M. Kemal’in kendi deyişleriyle: Bizi mahvetmek isteyen emperyalizme ve bizi yutmak isteyen kapitaliz-

Sağcı-İslamcı çevreler, Kurtuluş Savaşı'nın, Batı'nın elinde esir olan İslam halifesini kurtarmak ve hilafeti yeniden tesis edebilmek üzere başlatıldığını savunurlar. Ve Mustafa Kemal'in, laik bir devlet kurmaya yönelerek, süreci İslamcı güçlerin tasfiyesine dönüştürdüğü fikrindedirler. Kürtler, Türklerle birlikte çıktıkları yolda kendilerine verilen sözlerin yerine getirilmediğini ve üstelik rejimin hedef tahtası haline getirildiklerini söylerler.

Sorun sadece geçmişin bağımsızlık mücadelesi eksenli anlatılmasıyla sınırlı değildir. Bugünün sorunları da esas olarak bu paradigma içinden ele alınır. Günümüzün siyasi aktörleri, kendilerini Cumhuriyet'in kurucuları ile özdeşleştirir ve gelecek misyonlarını kurucuların eksikleri, yanlışları ve/veya yapamadıklarına göre tanımlar. Bu nedenle, içinde yaşadıkları süreci, "İkinci İstiklal Savaşı" ve kendilerini de "İkinci Kuvayı Milliyeciler" olarak tanımlamaktan çekinmezler. 1968 gençlik hareketinin ve dönemin sol örgütlerinin ana hedefi "Bağımsız Türkiye"ydi ve kendilerini bu bağımsızlığı sağlayacak "İkinci Kuvayı Milliyeciler" olarak gördüler. Kurucuların yarıda bıraktıkları devrimleri tamamlamak onların en büyük hedefiydi.

Dr. Hikmet Kıvılcımlı bu görüşleri daha 1954'te "Kuvayı-milliyeciliğimiz" metninde dile getirmiştir. Kıvılcımlı, 1960 askeri darbesini ise "İkinci Kuvayımilliyecilik" olarak sayacak ve 1965'te *İkinci Kuvayımilliyeciliğimiz* adıyla yeni bir kitap yayımlayacaktır.² 1968 kuşağı, Dr. Hikmet Kıvılcımlı'nın bu eser-

me karşı verilmiş bir bağımsızlık savaşı olmuştur... Kurtuluş Savaşı sonrasında kazanılan bağımsızlık... korunmaya çalışılmış; ancak özellikle II. Dünya Savaşından sonra meydana gelen gelişmelerle birlikte yeniden Emperyalizme bağımlı, yeni sömürge bir ülke konumuna sürüklenmiştir." Tayfun Mater (der.), *Devrimci Yol Savunması*, 12 Eylül Öncesi ve Sonrası, (Ankara: Simge Yayınları, 1989), s. 24.

- 2 Kıvılcımlı, 1960 darbesini yapanları selamlar ve çektiği bir telgrafla başarılarını kutlar: "Tarihimizde daima kuvvetle çarpan kalbimizin; yiğit Ordumuzun kötülüğe baş eğdirişini huşûyla selamlarım. İkinci Kuvayı-millie Gazanız kutlu olsun. Gerçek Demokraside Allah yanıltmasın." Dr.

leriyle pek tanışmadan aynı görüşleri tekrar edecektir. Burada, 1970’lerde “İkinci Kuvayimilliyecilik” yolunda silahlı mücadeleye başlayan THKP-C örgütünün savunmasından bir cümleyi aktarmakla yetinelim: “1919’da I. Milli Kurtuluş Savaşımızı örgütlemek için, İstanbul’da I. Kuvayı Milliyecilerin para ve silahlara el koyma eylemleri nasıl soygun ve gangsterlik olayları değilse, 1971’in Türkiye’sinde II. Milli Kurtuluş savaşımızı örgütlemek(...) [amacıyla] bizlerin yani II. Kuvayı Milliyecilerin el koydukları paralar da aynı nitelikte eylemlerdir.”³

2000’li yıllarda ulusalcı siyasi akımlar, “İslamcı” olarak tanımladıkları AKP’ye karşı mücadelelerini benzer biçimde anlattılar. Onlara göre AKP iktidarı, Cumhuriyet’in kuruluş yıllarında aktif olan İslamcılarının devamıydı ve hilafeti getirerek şeriat rejimini yeniden kurmak istiyordu. Bu nedenle, laiklik ilkesini savunmak için ikinci bir Kurtuluş Savaşı yürütmek şarttı. CHP genel başkanı Kemal Kılıçdaroğlu’nun konu hakkında söylediklerini de bu çerçevede değerlendirmek mümkündür. Kılıçdaroğlu da AKP’ye karşı verdikleri siyasi mücadeleyi İkinci Kurtuluş Savaşı olarak tanımlamakta, partisinden İkinci Kuvayı Milliyeciler olarak söz etmektedir.⁴

Hikmet Kıvılcımlı, *İkinci Kuvayimilliyeciliğimiz (M.B.K’ne iki açık Mektup)*, (İstanbul: Tarihsel Maddecilik, 1965), s. 13. Kitap şu adresten indirilebilir: <https://radikalhareket.files.wordpress.com/2015/12/hikmet-kivilcimli-ikinci-kuvayi-milliyeciligimiz-mbkne-mektuplar.pdf> 1965 yılında yayımlanan kitap, 1957’de basılan ilk *Kuvayimilliyecilik* kitabını da içerir.

- 3 Aktaran, Arif Aliş, Deniz Korkmaz (ed.), *THKP-C savunma*, (İstanbul: Yön Matbaası, 2001), s. 153. 1968 kuşağından türlü grupların, Dr. Hikmet Kıvılcımlı’nın yazdıklarını bilmeden, benzeri içerikteki görüşleri neredeyse aynı kelimelerle ifade etmesi solda egemen olan zihniyet sürekliliğini göstermesi açısından son derece önemlidir.
- 4 Kemal Kılıçdaroğlu’nun çok sık kullandığı bu sözlere ilişkin iki örnek: “Bizim ruhumuzu oluşturan temel öge Kuvayı Milliye’dir!” <https://www.facebook.com/watch/?v=159821602503823>, (Erişim: 2 Şubat 2023). “Bu Süreç Kurtuluş Savaşının İkinci Adımıdır” <https://www.haberturk.com/gundem/haber/1405620-kilicdaroglu-bu-surec-kurtulus-savasinin-ikinci-adimidir> (Erişim: 4 Haziran 2023).

İslami çevrelerin konuya yaklaşımı da farklı değildir. Günümüzde ağırlıklı olarak AKP etrafında toplanan bu çevreler siyasi mesajlarını, Cumhuriyet'in kuruluşundan bu yana Müslümanların uğradığı mağduriyetler üzerine kurarlar ve kendilerine yönelik bugünkü saldırılarla kuruluş yıllarında iktidardan uzaklaştırılmaları arasında benzerlik görürler. Kuruluş yıllarında kaybettikleri iktidarı geri almışlardır ve onu asla terk etmemeleri gerekir. Bunun için ikinci bir Kurtuluş Savaşı vermeleri şarttır ve asıl Kuvayı Milliyeciler onlardır.⁵

Kürt hareketinin siyasi mesajı da diğerlerinden çok farklı değildir. Onlar da kendilerini Cumhuriyet'in asli kurucu unsuru olarak görürler. Türklerle birlikte başladıkları mücadelede yarı yolda bırakıldıklarını ve kendilerine verilen sözlerin yerine getirilmediğini savunurlar. İstedikleri bir nevi, kuruluş sözleşmesine geri dönmektir. Buna verilebilecek en iyi örnek Abdullah Öcalan'ın 2013 Diyarbakır Newroz mesajıdır:

Çanakkale'de omuz omuza şehit düşen Türkler ve Kürtler, Kurtuluş Savaşı'nı birlikte yapmışlar, 1920 Meclisi'ni birlikte açmışlardır. Ortak geçmişimizin önümüze koyduğu gerçek, ortak geleceğimizi de birlikte kurmamız gerektiğidir. TBMM'nin kuruluşundaki ruh, bugün de yeni dönemi aydınlatmaktadır.⁶

5 Recep Tayyip Erdoğan'ın, siyasi olarak yaptıklarını İkinci Kurtuluş Savaşı olarak niteleyen onlarca konuşması vardır. 2018 yılındaki bir konuşmasından: "Milletimizi Parçalamak ve Ülkemizi Bölmek İsteyenlere Karşı Yeni Bir İstiklal Savaşı Veriyoruz" <https://www.tccb.gov.tr/haberler/410/89023/milletimizi-parcalamak-ve-ulkemizi-bolmek-isteyenlere-karsi-yeni-bir-istiklal-savasi-veriyoruz.html>. Erdoğan, ilk kez cumhurbaşkanı seçildiğinde de birinci TBMM binasında sembolik yemin töreni yapmış, mücadeleye Birinci Meclis'in ruhu ile kalınan yerden devam ettiğini söylemiştir. <https://www.tccb.gov.tr/konusmalar/353/95917/cumhurbaskanligi-kabinesi-birinci-toplantisi-acilis-toreni-nde-yaptiklari-konusma> (Toplantı teknik nedenlerle, bugün müze olan İlk Meclis binasında değil, İkinci Meclis binasında yapıldı). (Erişim: 12 Ekim 2018)

6 <https://yesilgazete.org/iste-ocalanin-newroz-mesajinin-tam-metni-bugun-yeni-bir-gelecege-uyaniyoruz/> (Erişim: 3 Şubat 2023).

Konuya ilişkin verilebilecek bir başka isabetli örnek, siyasi aktörlerin 14-28 Mayıs 2023 Cumhurbaşkanlığı seçimleri boyunca takındıkları tutumdur. İYİ Parti genel başkanı Meral Akşener, 3 Mart 2023’de, Tayyip Erdoğan rejimine muhalif Altılı Masa’yı terk ederken yaptığı konuşmada attığı siyasi adımı Kurtuluş Savaşı sırasında atılan adımlara benzetti: “Milletimiz... bugün de çok kritik bir kırılmanın eşiğinde sizi göreve çağırıyor... Nasıl ki bundan 100 yıl önce aynı vazife şanlı bir iradeyi tüm engelleri aşıp Samsun’a çıkarttıysa, 100 yıl sonra da bu vazife prangalardan sıyrılıp milletin sinesine varmayı emretmektedir.”⁷ AKP’nin önde gelen temsilcilerinden Binali Yıldırım’ın, seçimi, “işgalcilere karşı istiklal mücadelesi seçimi”⁸ olarak tanımlaması ve bu sözün etrafında yapılan tartışmalar ve Yıldırım’ın, kendisine yapılan itirazlara “bizim mücadelemiz Türkiye’yi bölmeye çalışanlara karşı olan bir mücadeledir ve istiklal mücadelesidir” biçiminde verdiği cevap⁹; MHP lideri Devlet Bahçeli’nin “Gazi Mustafa Kemal... devletimizin kurucusudur, Milli Mücadele’nin lideridir, İlk Meclis Başkanımızdır... Tavrımız nettir, duruşumuz Kuvayı Milliye’dir”¹⁰ sözleri konuya ilişkin verilebilecek onlarca örnekten sadece ikisidir.

Günümüzün neredeyse tüm siyasi aktörlerinin, kendilerini ve siyasi mücadelelerini 1918-1923 dönemiyle özdeşleştirmeleri, dünlerini ve bugünlerini, “Bağımsızlık-Kurtuluş

7 Meral Akşener’in 3 Mart 2023 basın toplantısında okuduğu metnin çözümünden, https://www.youtube.com/watch?v=Hpl7oGumIYo&ab_channel=AnkaHaberAjans%C4%B1 (Erişim: 3 Mart 2023).

8 <https://sputniknews.com.tr/20230426/binali-yildirim-bu-secim-igalcilere-karsi-istiklal-mucadelesi-secimidir-1070236371.html> (Erişim: 27 Nisan 2023).

9 <https://www.karar.com/guncel-haberler/yildirim-igalcilere-karsi-istiklal-mucadelesi-cumlesini-savundu-ne-1747547> (Erişim: 2 Mayıs 2023).

10 <https://www.benguturk.com/mhp-lideri-devlet-bahceli-kilicdaroglu-nun-turkiye-hayrina-agzindan-hayirli-bir-cumle-cikmamistir>. (Erişim: 2 Mayıs 2023).

Savaşı” paradigması içinde ele almaları, Apartheid rejiminin üzerinin örtülmesi sonucunu doğurmaktadır. Bu tutumda ısrar edenlerin bugünkü vatandaş eşitsizliğinin temelini 1918-1923 döneminde atıldığını görmeleri ve vatandaş eşitliği üzerine bir gelecek kurmaları çok zordur.

Apartheid rejiminin ırkçı karakterinin ve bundan kaynaklanan sorunların anlaşılabilmesi ancak ve ancak “vatandaş eşitliği” eksenli bir tarih okuması ile mümkündür. İhtiyacımız olan bugünkü rejimin doğasını daha iyi açıklayacak yeni bir başlangıç-kuruluş tarihi anlatımıdır. Bu da Birinci Dünya Savaşı’nda başta Ermeniler olmak üzere Hristiyan vatandaşlara yönelik dışlama politikalarının ve katliamların Kurtuluş Savaşı ve kuruluş yılları hikâyesine entegre edilmesiyle mümkündür. Burada bazı temel bilgiler aktararak bugünkü Apartheid sisteminin kuruluş yıllarında nasıl inşa edildiğine ilişkin bazı ipuçları vermek isterim.

İkinci Hikâye:

Apartheid Rejiminin Kuruluşu Olarak 1918-1923

İttihatçı Talat Paşa kabinesi 1918 Ekim’inin başında istifa eder ve yerine Ahmet İzzet Paşa hükümeti göreve gelir. Yeni hükümet 18 Ekim 1918’de, sürgün edilmiş ama hayatta kalmayı başarmış Ermenilerin memleketlerine dönmesine izin verir. Alınan karara göre Ermenilerin zorla el konulan malları da geri verilecektir. 4 Kasım 1918’de Osmanlı Meclisi, “Tehcir Kanunu” olarak bilinen 27 Mayıs 1915 tarihli geçici kanunu Anayasaya aykırı olduğu gerekçesiyle iptal eder.¹¹

Bilindiği gibi, Ermeni mal varlıklarına el koyulması doğrultusunda atılan en önemli adım 26 Eylül 1915 tarihli 11

11 Aksi bildirilmedikçe buradaki bilgiler, Taner Akçam, Ümit Kurt, *Kanunların Ruhunu, Emval-i Metruke Kanunlarında Soykırımın İzini Sürmek*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2012), s. 53-79’dan alınmıştır.

maddelik kanun¹² ve bu kanunun nasıl uygulanacağına ilişkin 8 Kasım 1915 tarihli 25 maddelik kararnamedir.¹³ 12 Ocak 1920'de çıkarılan 33 maddelik bir kararnameyle, 26 Eylül 1915 tarihli kanun ve 8 Kasım 1915 tarihli tüzük yürürlükten kaldırılır. Ermenilerin mallarının geri verilmesi düzene bağlanır ve küçük ölçekli de olsa iade işlemlerine başlanır.

Elimizde bu geri verme işlemlerine dair bazı sınırlı bilgiler var. Örneğin, Erzurum'dan sürgün edilen ve ellerindeki değerli malzemeleri Osmanlı Bankası'na emanet eden Erzurumlu Vağarşak Saatçıyan ve Yetvartuhi Pastırmacıyan'a ait paketler daha sonra İstanbul'a gönderilmiş ve sürgünden dönen bu iki şahıs, İstanbul Tasfiye Komisyonu'na başvurarak değerli eşyalarını geri almışlardır.¹⁴ Kastamonu'dan sürülen ve satılan mallarının karşılığı İstanbul'a gönderilen Agop Bohçalıyan, geri döndükten sonra, satış karşılığı olan parayı "Hazîne-i Celîle Mâliye Vezne-i Umûmîsi'nden" geri almıştır.¹⁵ 1 Haziran 1920'de Garabet Keremyan, satılan mülklerinin karşılığı olan miktarı "Maliye Nezareti Vezne-i Umumi Müdürlüğü"nden teslim almıştır.¹⁶

Ermeni mallarının geri verilmesi konusunda hükümetçe alınan tedbirler ve 1920 Ocak ayında bu amaçla çıkartılan kanun daha sonra Sevr Antlaşması'nın 144. maddesine taşınacaktır. İlgili maddeye göre, "Osmanlı Hükümeti, Bırakılmış Mallar [Emval-i Metruke] konusundaki 1915 tarihli yasa ile ek hükümlerin haksızlığını kabul eder ve bunların tümüyle

12 *Takvim-i Vekayi*, sayı: 2303, 14 Eylül 1331 (27 Eylül 1915). Kanunun tam adı, "Ahar Mahallere Nakledilen Eşhâsin Emvâl ve Düyûn ve Matlûbât-ı Metrûkesi Hakkında Kanunu Muvakkat".

13 *Takvim-i Vekayi*, sayı: 2343, 28 Teşrinievvel 1331 (10 Kasım 1915).

14 BOA, ML. EEM, 132-1 / 17 – 1a, 1b ve 17-2 numaralı Vağarşak Saatçıyan'a ait 8-10 Temmuz 1919 tarihli evraklar. BOA, ML. EEM, 132-1 / 18 – 1a, 1b, Yetvartuhi Pastırmacıyan'a ait 16 Temmuz 1919 tarihli evraklar.

15 BOA, ML.VZN, 1 / 32 – 2, Agop Bohçalıyan'a ait evrak.

16 BOA, ML.VZN, 1 / 45 – 1a, 1b – 2, Garabet Keremyan'a ait 1 Haziran 1920 tarihli evrak.

hükümsüz ve gelecekte olduğu gibi geçmişte de geçersiz olduklarını bildirir.” Osmanlı hükümeti ayrıca geri dönüşleri kolaylaştıracak ve bu kişilerin “malı olan ve yeniden bulunabilecek taşınır ya da taşınmaz malları, kimin elinde bulunurlarsa bulunsunlar, bir an önce geri [verecektir].”¹⁷

1918 Ekim’inden sonra tehcir edilen Ermeni, Rum ve Süryanilerden, öldürülmemiş, hayatta kalmış olanlar evlerine geri dönmeye başladılar. Tehcir edilmeyen ve/veya saklananlarla birlikte sadece Ermenilerin sayısı 800.000 civarındadır. Ve 1919 rakamlarına göre bu sayı Misak-ı Milli sınırları içindeki nüfusun yaklaşık %8’ine denk gelmektedir.¹⁸

1918 Kasım’ından itibaren işgalci İngiliz ve Fransız kuvvetleri Osmanlı hükümeti ile birlikte çeşitli karma komisyonlar kurarlar. Daha sonra Sevr Antlaşması’nın 142’nci maddesinde de bahsedilecek olan bu komisyonlar Anadolu’ya dağılır.¹⁹ Komisyon üyeleri gittikleri yerlerde, yerel yöneticilerden üç hususu yerine getirmelerini ister. Birincisi, geri dönen Hıristiyanların eski yerlerine yerleşmelerinin temini; ikincisi, el konulmuş malların sahiplerine iade edilmesi; üçüncüsü, savaş dönemi katliamlarına katılmış suçluların listesinin çıkartılması ve bu kişilerin tutuklanması.

Sinop mutasarrıfı 15 Temmuz 1919 tarihinde, kendisiyle görüşen bir karma heyet hakkındaki kanaatlerini Erzurum’da bulunan Üçüncü Ordu Müfettişi Mustafa Kemal’e rapor eder ve “Binbaşı Simit’in [Smith] Türkler ve İslamlar hakkındaki hissiyyâtının fenâ olduğunu anladım” diyerek heyetten şikâyet eder. Mustafa Kemal cevabi telgrafında, “Ben istiklâl-i millî ve tamâmîyyet-i mülkiyemizi te’min husûsunda millet-

17 Nihat Erim, *Devletlerarası Hukuk ve Siyasi Tarih Metinleri*, Cilt:1 (Osmanlı İmparatorluğu Antlaşmaları), (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1953), s. 573-74.

18 Kâmil Erdeha, *Millî Mücadelede Vilâyetler ve Valiler*, (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1975), s. 26.

19 Erim, *Devletlerarası Hukuk ve Siyasi Tarih Metinleri*, s. 572.

le berâber serbest çalışmak için askerlikten isti'fâ ettim" der. Mustafa Kemal'in bu ifadesi bu çalışmada ele aldığımız temel probleme işaret etmesi bakımından son derece önemlidir.²⁰

Bu bakış açısına göre, "egemenlik hakkı-bağımsızlık" bir yanda, suçluların cezalandırılmasını da içeren "temel adalet" diğer yandadır. Vatandaş eşitliği ve adalet ilkesi ile Türklerin "egemenlik ve bağımsızlık" istekleri bir madalyonun iki farklı yüzü gibidir. İşgal güçlerinin bu türden talepleri, Kurtuluş Savaşı'nı tetikleyen en önemli motiflerden biri olur. Mustafa Kemal'in yakın arkadaşı Falih Rıfkı son derece açık sözlüdür: "Harp bitip de İngilizler ve müttefikleri İttihatçı ve hele Ermeni öldürüşçülüğü hesaplarını sormak yoluna gidince ne kadar gocunan varsa silahlanıp bir çeteye katılmıştır."²¹

İşgal güçlerinin Osmanlı hükümetiyle birlikte ileri sürdüğü taleplere karşı çıkmak Anadolu'da örgütlenmeye başlayan Kuvayı Milliye için önemli bir ilke oldu. Geri dönen Ermeniler ve Rumlar onların hedefiydi. Kuvayı Milliyecilerin Hristiyanlara yönelik saldırılarına ilişkin raporlar İstanbul hükümetinin önüne düzenli olarak gelmeye başladı. Bazı bölgelerde sivil halk da bu saldırılara katılmaktaydı. Ermeni veya Rumların fidye için dağa kaldırılmaları,²² mal ve mülklerine el koymak için yapılan baskınlar, kadınların kaçırılması dahil cinsel şiddet,²³ ölüm tehditleri²⁴ veya erkek nüfusu topluca kaçırarak kurşuna dizmek²⁵ gözlenen pratikler arasındaydı.

20 ATASE Arşivi, 3-86-aa, 38379, Sinop Mutasarrıfı'nın, Üçüncü Ordu Müfettişi Mustafa Kemal'e 15 Temmuz 1919 tarihli raporu.

21 F. R. Atay, Çankaya, (İstanbul: Sena Matbaası, 1968), s. 234.

22 BOA.DH.ŞFR., 104/45, Dahiliye Nezaretinden İzmit Mutasarrıflığına 16 Ekim 1919 tarihli şifre tel.

23 BOA.DH.ŞFR., 104/96, Dahiliye Nezaretinden Kastamonu Vilayetine 28 Ekim 1919 tarihli şifre tel; Konya Vilayetine 24 Ocak 1920'de çekilen benzeri bir telgraf, BOA.DH.ŞFR., 106/114.

24 BOA.DH.ŞFR., 104/127, Dahiliye Nezaretinden Ankara Vilayetine 1 Kasım 1919 tarihli şifre tel.

25 BOA.DH.ŞFR., 108/68, Dahiliye Nezaretinden Ankara Vilayetine 14 Mart 1920 tarihli şifre tel.

Sözlü tarih kayıtlarında da konuya ilişkin bilgi bulmak mümkündür. Dimitra Sophroniou, kendisi ile yapılan görüşmede İzmir’den vaktinde çıkamadıkları için bir otelde kalmakta olduklarını aktarır. Otele Türk askerleri gelir, “Korkmayın, Ermeni var mı?” diye sorarlar. Soru Türkçe sorulmuştur. Dimitra Sophroniou devam eder: “Sonra oradan ayrıldık çünkü yangın –yangın Hristiyan evlerinin olduğu [bölgede] başlamıştı– ve sokaklara çıktık. [...] Türkler Ermenilere Almanların Yahudilere davrandığı gibi davranıyordu.”²⁶

Vahan Arekelyan, Fransız işgal bölgesindeki Çukurova’dan İzmir’e kaçan Ermenilerdendir. Limanda, çıkış için gemi beklerlerken Türk askerleri gelip “içinizde Ermeni var mı?” diye sorar, ardından Vahan Arekelyan’ı tutuklarlar. Arakelyan, daha önce tutuklanmış olan 5.000 kadar kişiyle birlikte amele taburlarına konur ve Manisa’ya doğru yola çıkarılır. Yolda esirlerin önemli bir kısmı öldürülür. Vahan Arekelyan’ın bulunduğu grubun Çerkes komutanı onların hayatını korur. Vahan, Aydın civarlarında yol inşaatında çalışır, 1923 Şubat sonuna doğru serbest bırakılır ve Yunanistan’a geçer.²⁷

Vahan Reizyan, Türk askerlerinin Mersin’e girdikten sonra Ermenileri arayıp tutukladıklarını aktarır. Reizyan, kız kardeşinin Rumca konuşması ve üvey annesinin Türk olması sayesinde Ermeni kimliğini saklayabilir ve kurtulur.²⁸

26 Dimitra Sophroniou ile görüşme 53392. Görüşmeyi yapan J. Michael Hagopian. *Visual History Archive, USC Shoah Foundation, June 28, 1988*, (Erişim: 5 Mayıs 2023) [<https://vha.usc.edu/testimony/53392>]. Shoah sözlü tarih arşivindeki üç adet görüşmeye ilişkin bilgileri benimle paylaşan Manuk Avedikyan’a teşekkür ederim.

27 Vahan Arakelyan ile görüşme, 56194. Görüşmeyi yapan Hamo Kasbarian. *Visual History Archive, USC Shoah Foundation, 19 Ağustos 1977*, (Erişim: 5 Mayıs, 2023) [<https://vha.usc.edu/testimony/56194>].

28 Vahan Reizyan ile görüşme, 55844. Görüşmeyi yapan Laurie Mardirosian. *Visual History Archive, USC Shoah Foundation, 7 Mart 1985*, (Erişim: 5 Mayıs 2023) [<https://vha.usc.edu/testimony/55844>].

Apartheid'in Tohumları Ankara'da Atılıyor

İşgal güçlerinin talepleriyle Milli Mücadele önderlerinin Ermeniler söz konusu olduğunda İttihatçı politikalara dönmeleri arasında kuvvetli bir bağ vardır. Türkiye'nin kuruluş sembolü olan yeni meclis 23 Nisan 1920 Ankara'da faaliyete geçer geçmez Hristiyan vatandaşlara karşı bir dizi kanun ve kararnameyle ırkçı-ayırımçı uygulamaların temelini atar. Aslında ilgili kararlar meclis açılmadan da alınmaya başlanmıştır. Örneğin İstanbul Meclisi'nde olup Ankara'ya gelemeyen mebuslar yerine yapılan seçimlere Hristiyan vatandaşların katılması yasaklanır.²⁹

Ankara Meclisi'nin aldığı ilk kararlardan biri, savaş sırasında Ermenilere karşı işlenen suçlar nedeniyle yargılananları serbest bırakmak olur. 8 Mayıs 1920 tarihinde, "tehcir dolayısıyla vuku bulduğu iddia olunan ceraimden [suçlardan, cinayetlerden]" tutuklu bulunanların mağdur olmalarını önlemek amacıyla tahliye edilmelerine karar verilir.³⁰ Bunu, 11 Ağustos 1920'de tehcir davalarına bakacak mahkemelerin lağvedilmesi takip eder.³¹

Ankara hükümetinin alacağı bir başka karar, 1914 Ağustos'undan itibaren hapisanelerden çıkarılarak Teşkilat-ı Mahsusa birliklerine dahil edilen suçluların affedilmesidir. Hatırlanacağı üzere, Osmanlı Devleti daha savaşa resmen girmeden önce, Kafkasya, İran-Hindistan ve Kuzey Afrika'da isyanlar çıkartmak amacıyla, Teşkilat-ı Mahsusa birlikleri oluşturulmaya başlanmış, daha sonra bu birlikler Ermenilerin imhasında

29 Kazım Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, (İstanbul: Türkiye Basımevi, 1960) s. 544.

30 *Düstur*, 3. Tertip, cilt: 1, 2. basılış, Ankara, 1953, s. 7-8. 1915'te hapisneden bırakılan katillerin affedilmesi konusuna dikkatimi çeken Nevzat Onaran'a teşekkür ederim.

31 Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını, 1995), 3. Cilt, s. 168.

kullanılmışlardır.³² Aslında bu katiller için, hapisshaneden çıkarılmalarından aylar sonra, 4 Mart 1915 tarihinde geçici bir af kanunu yürürlüğe girmişti. Bu düzenleme 20 Aralık 1915'te Meclis'te görüşülerek kalıcı bir kanuna dönüştürülmüştü.³³ Fakat savaşın beklenmedik bir yenilgiyle sonuçlanması, 1915'te alınan af kararının yerine getirilmesi için gereken, bu kişilerin görev yaptıkları birlik komutanlarından alınacak iyi hal kâğıtlarının alınamaması gibi bir dizi aksiliğe yol açmıştı. 22 Ocak 1921'de Mustafa Kemal'in de imzacı olduğu bir önerge verildi ve Mondros Mütarekesi nedeniyle 1915 tarihli affın uygulanmasında sorunlar çıkması nedeniyle düzenleme yapılması istendi. Yapılan görüşmeler sonunda 14 Temmuz 1921 tarihinde çıkartılan bir kanunla, seferberliğin ilan tarihi olan 2 Ağustos 1914'ten Mondros Mütarekesi'nin imzalandığı 30 Ekim 1918'e kadar cepheye giden ve askerde bulunan sanık ve mahkûmlar, "her ne suretle olursa olsun mukaddema [evvelce] işledikleri cürümden dolayı" affedildiler.³⁴ Soykırımda doğrudan görev almış mahkûmların affedilmesiyle Ankara hükümeti, Hristiyanlara yönelik izleyeceği politikaların ipuçlarını vermiş oluyordu.

Başta Ermeniler olmak üzere, Hristiyanlara karşı işlenen suçların affedilmesi bir tek savaş yıllarıyla sınırlı kalmadı. Lozan Antlaşması'nın imzalanmasına kadar geçen sürede Kuvayı Milliye kuvvetlerince işlenmiş suçlara da af getirildi. İlgili kanunun birinci maddesi şöyledir:

Mondros Ateşkes Anlaşmasının imza tarihi olan 30 Ekim 1918 tarihinden itibaren Lozan Barış Anlaşmasının Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından onaylanması tarihi olan 23

32 Konu hakkında etraflı bilgi için bkz. Akçam, *İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu*, 231-241.

33 *Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi* (MMZC), devre: 3, sene: 2, cilt: 1, 7 Kanunuevvel 1331, inikat: 10, (Ankara: TBMM Basımevi, 1991), s. 185-186.

34 *T.B.M.M. Zabıt Ceridesi*, Devre I, İçtima Senesi 2, Cilt 11, Ellinci İçtima, 14 Temmuz 1921, s. 262-273.

Ağustos 1923 tarihine kadar geçen müddet içerisinde ülke savunması maksat ve gayesiyle oluşturulmuş olan her çeşit cemiyet ve heyetlerle müfrezelerin kumandan ve efrat ve mensupları veya kumandanların emirleriyle hareket etmiş bulunan diğer şahıslar taraflarından işlenmiş olan ve devletin resmi memurlarınca ülke savunması uğrunda kendi iradeleriyle yapılmış olan eylem ve hareketler suç sayılmaz. Bunlar hakkında kovuşturma yapılamayacağı gibi önceden mahkûm olarak hapisanede bulunanlar varsa derhal serbest bırakılırlar.³⁵

Konu üzerine yapılan tartışmalarda, kanunun önemli hedeflerinden birinin Ermenilere karşı işlenmiş cinayetlerin af kapsamına alınması olduğu, Meclis kürsüsünden hiçbir biçimde saklanmaya gerek görülmeden açıkça söylendi. Önergeyi verenlerden Urfa mebusu Şeyh Safvet Efendi bu konuyu en açık dile getirenlerdendir. Şeyh Safvet Efendi konuşmasında, Fransız hükümetiyle 20 Ekim 1921’de yapılan anlaşma gereği, Fransızların çekildikleri bölgelerde daha evvel işlenmiş suçlara ilişkin af geldiğini ama bu affın Fransızların yenilerek daha önce terk etmek zorunda kaldığı Urfa ve Maraş gibi yerleri kapsamadığını söyler. Oysa söz konusu bölgelerde “tüyler ürpetecek derecede feci” cinayetler işlenmiştir ve bu durum Ermenilerin işine yaramaktadır. Çıkartılacak olan af yasası, bu bölgelerdeki Müslümanları “affı umumiden istifade ettirecek(tir).”³⁶

35 *T.B.M.M. Zabıt Ceridesi*, Devre II, İctima Senesi 1, Cilt 3, Kırkdokuzuncu İctima, 31 Ekim 1923, s. 270. Kanunun yayınlanması: *Resmî Ceride*, 29 Teşrin-i sani 1339 [1923], Sayı: 45.

36 *a.g.e.*, Cilt 1, Otuzyedinci İctima, 17 Ekim 1923, s. 714. Devlet güçleri tarafından işlenmiş suçların affı bu tarihten sonra bir gelenek haline gelecektir. 1928 yılında Şeyh Sait Ayaklanması sırasında işlenen cinayetlere; 1931 yılında Zilan katliamı faillerine; 1935 Sason harekâtına katılan subay, memur ve erata af getirilecektir. 1980 darbesi ve 2016 darbe teşebbüsü sonrasında da benzeri uygulamaların yapıldığı bilinmektedir. Konu kendi başına ayrı bir araştırma konusudur.

Görüldüğü gibi, henüz kurulmakta olan Türkiye işe Hristiyanlara karşı işlenmiş suçları aklayarak başlamaktadır ve doğal olarak, kurulacak yeni devlette de gayrimüslimlere yer verilmeyektir. Bu husus Meclis'te, Pontus sorunu etrafında yapılan tartışmalarda açık olarak dile getirilir. Gayrimüslimleri yeni rejimin dışına atmanın yolu "yağma" ve "imha" siyasetleriyle olacak, meclis tartışmalarında milletvekilleri bu ifadeleri kullanmakta hiçbir beis görmeyecektir.³⁷

"Yağma" siyasetiyle ilgili atılan en önemli adım, İttihat ve Terakki Partisi'nin 26 Eylül 1915'te çıkarttığı Emval-i Metruke Kanunu'nu yeniden yürürlüğe sokmaktır. Bu, yeni kurulacak rejimin ekonomi-politikasına yönelik çok şey söyleyen bir uygulama olacaktır. Bu doğrultuda atılan en önemli adım 14 Eylül 1922'de gelir. Bu tarihte çıkartılan kararnameyle Ermeni mallarının geri verilmesine ilişkin İstanbul hükümetinin çıkarttığı 12 Ocak 1920 tarihli kanun iptal edilir. Böylece İttihat ve Terakki'nin 26 Eylül 1915 tarihli Emval-i Metruke Kanunu yeniden yürürlüğe girmiş olur. Fakat, aradan geçen zaman nedeniyle kanunu yürürlüğe sokmak yetmez. 1918-1923 arasında yeni göçler, yeni sürgünler yaşanmıştır. Bu nedenle, 15 Nisan 1923'te kanuna bazı ilaveler yapılır. Yeni Kanun, İttihatçı politikaları devam ettirerek, 1919 sonrasında "fırfarı, kayıp ve başka diyarlara gitmiş olanların" da mallarına el konulacağını ilan eder. 29 Nisan 1923'te ise bu kanunun uygulamasına yönelik yeni bir yönetmelik çıkarılır. Böylece 26 Eylül 1915 kanunu ve bu kanunun uygulamasını düzenleyen 8 Kasım 1915 yönetmeliği bir dizi yenilikle yeniden yürürlüğe sokulmuş olur.³⁸

37 26 Ağustos 1922 tarihinde yapılan gizli oturumda, Osman Bey (Kayseri) ile Salahattin Bey (Mersin) arasında "yağma" ve "imha" siyasetleri etrafında yapılan tartışma için bkz. *TBMM Gizli Celse Zabıtları*, Cilt 3, Devre: I, İçtima Senesi: III, s. 731.

38 Ayrıntılı bilgi, Akçam-Kurt, *Kanunların Ruhu*, s. 86-92.

Apartheid İçin İlk Adım: Tekalif-i Milliye

Hristiyan vatandaşlara yönelik bir diğer ırkçı uygulama, 7-8 Ağustos 1921 Tekalif-i Milliye emirleri ile toplanan mal ve paraların geri ödenmesi sırasında başlatıldı. Yunanistan'a karşı yürütülen savaşı finanse etmek amacıyla toplam on emir çıkartılmıştı ve halktan karşılığı sonra ödenmek koşuluyla zorla nakit para ve mal toplanıyordu. Emirlerde, toplanan para ve malların karşılığının savaş sonrası geri ödeneceği açık olarak belirtilmiş ve mal sahiplerine ödemeler için gerekli belgeler verilmişti.³⁹

Ankara hükümeti, emirlere uygun olarak, Tekalif-i Milliye borçlarını ödemek için 12 Nisan 1923 tarihinde bir kanun çıkartır. Ödemeler her yılın bütçesine konulacak ek ile yapılacaktır. Maliye Bakanı Hasan Fehmi Bey, alınan malların %75'inin karşılığının henüz ödenmemiş olduğu bilgisini verir.⁴⁰ Bütçeye konan miktar çok değildir ve çok az ödeme yapılabilecektir.⁴¹ Konuya ilişkin asıl tartışma 1924 yılında olur. Hükümet, meseleyi kökünden halletmek amacıyla, Hazine'nin 1 Temmuz 1908 ile 31 Aralık 1923 arasında gerçekleşen bütün borçlarının ödenmesine ilişkin bir kanun tasarısı sunar. En önemli konu, Ermeni ve Rum vatandaşlara ödeme yapılıp yapılmayacağıdır. Hükümet onlara hiçbir ödeme yapmak istememektedir ama ödenmesi gereken miktarın büyük kısmı onlara aittir. Konunun açık oturumda tartışılması zordur, bu nedenle gizli oturuma geçilir.

Kapalı oturumda kanun maddeleri tartışılır. Kanunda, "Rumlarla Ermenilerin paraları ve malları geri verilmeyecektir" diye yazılamayacağı için ilgili madde, "Türkiye'den ayrılan

39 Serpil Sürmeli, *Millî Mücadele'de Tekalif-i Milliye Emirleri*, (Ankara: AK-DTYK Atatürk Araştırma Merkezi, 1998), 62-73.

40 *T.B.M.M. Zabıt Ceridesi*, Devre I, Cilt 28, İçtima Senesi 4, Dokuzuncu İçtima, 22.3.1339 (1923), s. 124-126.

41 İlgili kanun maddeleri için bkz. *T.B.M.M. Zabıt Ceridesi*, Devre: 1, Cilt: 29, İçtima senesi: 4, Yirmi Üçüncü İçtima, 12.4.1339, sayfa: 68-69.

mahaller ahalisinden Türk tebaası olmıyanlarla, vatan parçasından bir kısmını ayırmaya çalışmış olan siyasi zümre ve teşkilatlara mensup eşhas... bu kanundan faydalanamaz” biçiminde formüle edilir.⁴² Bazı milletvekilleri, ifadedeki muğlaklık nedeniyle hem Müslümanların zarar göreceğinden hem de Ermeni ve Rumlara ödeme yapılabileceğinden korkmaktadırlar. Ve bu korkularını açık olarak dile getiriler.

Hasan Fehmi Bey artık Maliye Bakanı değildir ama teklifi hazırlayan komisyonun başkanıdır. Yaptığı konuşmada, kanunun amacının “tehcir [edilen] ve kayıp olan Rumların ve Ermenilerin tekalifi milliyeye ve harbiye mazbatalarını” ödemek olduğunu açıkça ifade eder: “Şunu arz edeyim ki maddeyi yazarken biz Rum ve Ermenileri düşündük” diyen Hasan Fehmi, “eğer ödemeye kalkarsak bunun altından kalkamayız” diye ilave eder. Çünkü, onun sözleriyle, “Harbi umumiden evvel İslamlar ticarete atılmış değillerdi... binaenaleyh tekalifi harbiyenin büyük kısmı onlardan [Rum ve Ermenilerden] alındı, mazbatalar onların elindedir.”

Oturum gizli olduğu için Hasan Fehmi çok açık konuşmaktadır; “Rumları[n], Ermenileri[n] bu tekalifi milliyeye mazbatalarının bedellerinden yararlanmamaları için bir çare düşünüldü. Fakat bunu açık olarak Rum ve Ermeni diyemezdik. Muhtelif şekiller ve formüller yazıldı. Muhtelif şekiller üzerinde tetkikat yapıldı. Nihayet en az mahzurlu[...] şekli bulduk.” Hasan Fehmi’ye göre, bulunan formülün amacı, hedefin Rumlar ve Ermeniler olduğunu saklamaktır.⁴³

Hasan Fehmi Bey’in Ermeni ve Rum vatandaşlardan alınanların karşılığının niçin verilmemesi gerektiği konusunda ileri sürdüğü argüman önemlidir. Buna göre, “gerek Harbi Umumiye ve gerek İstiklal Harbi’nde... şarki Anadolu’nun harabisine Ermeniler sebebiyet” vermişlerdir. Rumlar da “Gar-

42 TBMM Gizli Celse Zabıtları, Cilt 4, Devre: II, İçtima Senesi: II, s. 428.

43 a.g.e., s. 429.

bi Anadolu'nun harabisine ve İstiklal harbinin bu kadar çetin ve bu kadar memleketi yıkıcı bir hal almasına... sebebiyet" vermişlerdir.⁴⁴ Hasan Fehmi'nin sözlerini göz önünde bulundurursak, Kurtuluş Savaşı yıllarındaki politikaların anlaşılabilmesinin ancak ve ancak Birinci Cihan Harbi yıllarında yaşananların bu hikâyeye entegre edilmeleri ile mümkün olduğunu görürüz. Savaşı sürdürenler meseleye bir süreklilik içinde bakmaktadırlar. Birinci Cihan Harbi yıllarında Ermenilerin ve diğer Hıristiyanların başına gelenleri yok sayarak Kurtuluş Savaşı'nı anlamak ve anlatmak mümkün değildir ama Türk tarih yazımının bugüne kadar yaptığı tam da budur.

Yapılan tartışmalardan sonra milletvekilleri, hükümetten kanunun Müslüman firari ve kayıp kişileri kapsamadığına dair söz aldıktan sonra kanunu onaylarlar. "Maliye Vekili Bey ile de görüştük. Mahrem tebligat yapacağını vadettikten sonra bu maddeyi kabul ettik."⁴⁵ Kanundaki "kaçak", "kayıp" vb. ifadelerin sadece Rum ve Ermenilere ilişkin olduğu ve Müslümanları kapsamadığının anlaşılması için bir başka işlem daha yapılır. Maliye Vekili defterdarlara gizli bir emir gönderir ve kaçak-kayıp vb. ifadelerin "yalnız Rum ve Ermenilere ait" olduğu belirtilir. Defterdarlar, eğer bir Rum veya Ermeni başvurursa, "tetkik yapıyoruz, tahkikat yapıyoruz", diyecekler ve kanun müddetini geçiştireceklerdir.⁴⁶ Eklenmesi gereken bir husus, kanunun Yahudi vatandaşları kapsamıyor olmasıydı ve bu durum milletvekillerini çok öfkelen-dirmişti. Birçok vekil, "Yahudiler ne olacak" itirazıyla onların da kanuna dahil edilmelerini istediler. Gümüşhane vekili Zeki Bey'e göre, "Memleketi sülük gibi emen Yahudilerdir." Sonuçta, konu hakkında karar hükümete bırakılır.⁴⁷

44 *a.g.e.*

45 *a.g.e.* s. 430.

46 *a.g.e.* s. 429-430.

47 *a.g.e.* s. 430.

Dönemin Maliye Bakanı Mustafa Abdülhalik'tir (Renda). Ermeni soykırımının bu önemli figürünün, konu hakkındaki hükümet görüşünü "bize mensup olmayanlara mümkün olduğu kadar müşkülât göstereceğiz"⁴⁸ sözleriyle ifade ettiğini hatırlarsak, Cumhuriyet'in daha ilk kuruluş günlerinde, ülkenin Ermeni ve Rum vatandaşlarının "bize mensup olmayanlar" olarak tanımlandığını ve kanunların bu ışıktta çıkarıldığını görürüz. Apartheid, bu bakış açısına uygun olarak yavaş yavaş inşa edilecektir.

İkinci Adım: Lozan Antlaşması ve Vatandaşlık Hakları

Cumhuriyet rejiminin Hristiyan vatandaşlara yönelik politikalarının iki temel ayağı vardır: Onların memleketlerinden sürülmesi ve dışarıda olanların ülke içine sokulmaması. Bu politikaları en iyi özetleyen, Mustafa Kemal'in 16 Mart 1923 tarihinde Adana esnafına yaptığı konuşmadır:

Ermeniler sanat ocaklarımızı işgal etmişler ve bu memleketin sahibi gibi bir vaziyet almışlardır. Şüphesiz haksızlık ve küstahlığın bundan fazlası olamaz. Ermenilerin bu feyizli ülkede hiçbir hakkı yoktur. Memleketiniz sizindir, Türklerindir. Bu memleket tarihte Türk'tü, o halde Türk'tür ve ebediyen Türk olarak yaşayacaktır... Ermeniler vesairenin burada hiçbir hakkı yoktur. Bu bereketli yerler koya ve öz Türk memleketidir.⁴⁹

Bu doğrultuda, biçimi nasıl olursa olsun Ermeni vatandaşlar, bu topraklardan gitmek zorundaydılar ve dışardan da hiçbir Ermeni'nin geri gelmesine müsaade edilmeyecekti.

Ankara hükümeti, 1922 Kasım'ında Lozan'a gönderdiği heyete 14 maddelik bir talimatname verdi. Talimatnamenin 9. maddesinde, azınlıklar konusunun mübadeleyle halledilmesi

48 a.g.e. s. 430-431.

49 *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, I-III, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1997), s. 130.

isteniyordu. 28 Kasım ve 4 Aralık 1922 tarihlerinde hükümet, Lozan heyetine Anadolu Ermenilerinin Ermenistan'daki Müslümanlarla takas edilmesi kararını ilettiler. 17 Aralık 1922 tarihinde gönderilen bir başka talimatta hükümetin "memleketi terk etmiş olan Ermeni muhacirlerin tekrar avdetlerine müsaade [etmeyeceği]" açık olarak bildirildi.⁵⁰

Lozan'da Türk heyeti, Türkiye'deki Ermenilerle Ermenistan'daki Müslümanları takas etme önerisini kabul ettiremedi. Ancak müzakereler sırasında bireysel başvuruları engellemek için yapabileceği çok şey olmasa da, Ermeni vatandaşların ülkelerine topluca dönmelerini engellemekte başarılı oldu. Antlaşmanın vatandaşlık hukukunu düzenleyen 30 ile 36 arasındaki maddelerine göre, eski Osmanlı devlet sınırlarında oluşan yeni devletlerde, kim hangi ülkede kalmışsa oranın vatandaşı olacaktı. Ama doğdukları veya önceden yaşadıkları yerlere geri dönmek isteyenlerin vatandaşlık hakları iki yıl boyunca saklı tutulacaktı. İsteyen bu süre içinde geri dönebilecek, mallarını geri alabilecekti. Ayrıca geri dönmeyenlerin malları üzerindeki hakları da devam edecekti.⁵¹

Lozan'ın bu açık hükümlerine rağmen yeni Cumhuriyet dışarıdan tek bir Hristiyan'ı ülkeye sokmadı ve malları üzerindeki haklarını tanımadı. Örneğin, Lozan hükümlerini duyan bir grup Ermeni ve Rum vatandaşı, Ağustos 1923'te Amerika'dan bir gemi ile İstanbul'a geldi ama karaya indirilmeyip vatandaşı oldukları ülkeden zorla geri gönderildiler. Konu Amerika ile Türkiye arasında diplomatik kriz yarattı.⁵² 1922 yılında Balkan ülkelerine gitmiş olan İstanbullu birkaç varlıklı Ermeni, 1924 başında rüşvet vererek geri döndü ama bu olay büyük bir politik skandala yol açtı. Dönemin içişleri ba-

50 Akçam-Kurt, *Kanunların Ruhu*, s. 109-111.

51 *a.g.e.*, s. 126-131. Lozan Antlaşması'nın ilgili maddeleri için bkz. Seha L. Meray, *Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar-Belgeler*, Takım II Cilt 2, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2001), s. 9-11.

52 *a.g.e.*, s. 182-184.

kanı başta olmak üzere onlara göz yuman siyasetçiler istifaya zorlandı, valiler ve emniyet mensupları görevlerinden alındı ve Ermeni vatandaşlar zorla yurt dışına çıkarıldı.⁵³

Üçüncü Adım: Seyrüsefer Talimatnameleri ve Türk Irkına Mensup Olmak

Mecliste konu hakkında yapılan görüşmeler sırasında içişleri bakanı, haklarında soruşturma olmayan her Ermeni vatandaşın ülkeye geri dönme hakkının Lozan'da kabul edilmiş olduğunu hatırlattı. Ortada kanuna aykırı bir durum yoktu. Fakat milletvekilleri çok öfkeliydi ve tek bir Ermeni'nin bile geri dönmesini istemiyorlardı. Bunun için gerekli düzenleme 2 Temmuz 1924'te, Seyrüsefer Talimatnamesi ile yapıldı. Bu talimatname Apartheid rejiminin inşasının önemli basamaklarından biridir. Talimatnameye göre iki tür vatandaş vardı, birisi "Türk tebaası Müslümanlar" ve diğeri Ermeni, Rum ve Yahudiler. Müslüman Türk vatandaşlar, yurt dışına hangi nedenlerle ve nasıl çıkmış olurlarsa olsunlar, serbestçe geri dönebileceklerdi. Ermeni, Rum ve Yahudiler ancak Ankara hükümetinden pasaport almışlarsa geri dönebilirlerdi.⁵⁴ Vatandaşlar arası kesin ayırım yapan talimatnamenin yürürlük süresi 1926 ve 1927 yıllarında uzatıldı ve 1927 yılında, Ermeni, Rum ve Yahudi vatandaşlar, "avdetleri arzu edilmeyen muhtelif anâsıra mensup eşhâs" olarak tanımlandı.⁵⁵

17 Kasım 1930 tarihinde yeni bir Seyrüsefer Talimatnamesi düzenlendi, burada da "Müslüman ve Müslüman olmayan

53 *a.g.e.*, s. 185-194.

54 *Polis Mecmuası* 180, (1 Aralık 1924): 153-157. *Tevhid-i Efkâr*, 28 Temmuz 1340 (1924).

55 Seyrüsefer Talimatnamesi Ahkâmının Bir Sene Daha Temdîdine Dair Kararname (26.01.1926), *Düstur, Üçüncü Tertip*, 8. Cilt, (Ankara: Türk Ocakları Merkez Heyeti Matbaası: Ankara, 1928), s. 62; Seyrüsefer Talimatnamesi Ahkâmının Temdîd-i Mer'iyeti Hakkında Kararname (24.10.1927), *a.g.e.*, s. 2156.

Türk” ayrımı korundu. Müslüman Türk vatandaş her koşulda serbestçe geri dönme hakkına sahipken Ermeni, Rum ve Yahudi vatandaşlar yine bu haktan mahrum bırakıldılar. Ayrıca Türkiye’de kalmış olan Ermeni ve Rum vatandaşların hükümetçe “yasak[lanmış] olan mıntıkalara” girmesi özel izne tabi tutuldu.⁵⁶ 1932 yılında yapılan düzenlemede ise sadece “Türk tebaası” ibaresi kullanıldı ama her koşulda dönüş hakkı kaldırılarak, ancak özel izin verilenlerin dönebilecekleri söylendi.⁵⁷

Yukarıda sözünü ettiğimiz Dahiliye Vekaleti Mülkiyet Müfettişliği’nin 1 Temmuz 1931 tarihli raporunda, “hudutlarımızın haricinden gelecek bilhassa ırkdaşlarımızdan bir tek şahsın bile memleketimiz için çok kıymetli bir sermaye olduğu” ve “(bu tür insanları) celbe çalışmak Türkiye Cumhuriyeti için bir lazımei hayatıyedir” ifadeleri yer aldı. Rapor, mülteciler konusunda izlenmesi gereken hususlara dikkat çekiyordu.⁵⁸ 1931-32 yıllarında tüm sınır bölgelerine gönderilen bir yazıda, “Şark hududundan Rusya ve İran’dan siyasi sebeplere müsteniden iltica edecek eşhasın; yalnız Türk ırkına mensup olanlar(ın) (Azeriler, Tatarlar ve İslam Gürcüler) kabul” edilmesi bildirildi. Ayrıca, “Şark ve Cenup’tan Türkten gayri hiçbir unsurun iltica ve muhacereti şayanı kabul değil”di.⁵⁹

1933 yılında İçişleri Bakanlığı Nüfus İdaresi Müdürlüğü’nce hazırlanan ve kurumun on yıllık faaliyetini özetleyen

56 Seyrû Sefer Talimatnamesinin Tatbiki Hakkında Kararname, *Resmî Gazete*, 23 Aralık 1930, sayı 1680, <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/1680.pdf>.

57 Seyrû Sefer Talimatnamesinin Mevkii Mer’iyete Vaz’ı Hakkında Kararname, *Resmî Gazete*, 18 Şubat 1932, sayı 2029, <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/2029.pdf>

58 1 Temmuz 1931 tarihli rapor, BCA: 490.01.34.144.1.269.

59 Hasan Saltık Arşivi, “Şark ve Cenup Vilayetlerine” başlıklı iki sayfalık tarihsiz bir yazı. Yazıdaki, “evvelce yazılan 15/7/1931 tarih ve 2865 ve 1/10/1931 tarih ve 3835 numaralı tamimler” ifadesinden, belgenin ya 1931 son ayları ya da 1932’ye ait olması kuvvetle muhtemeldir. Hasan Saltık Arşivi’nden bu belgeyi benimle paylaşan Nevzat Onaran’a ve belgeleri kullanmama izin veren Nilüfer Saltık’a teşekkür ederim.

resmi bir rapor, Türkiye'nin "kan" ve "ırk" birliği esasına dayanan bir rejim olarak inşa edildiğini açıkça ifade eder. Lozan Antlaşması'nın açık hükümlerine rağmen ülkenin etrafına bir duvar örerek Ermeni ve Rum vatandaşları oldukları ülkelere, doğup büyüdükları yurtlarına sokmayan Türkiye, bu antlaşmanın süresini geçirdikleri için vatandaşlıklarını kaybeden "kandaşlarımız" için özel programlar geliştirmiştir. "Milli hudutlarımız haricinde kalarak muahedeler mucibince ana yurdun tabiiyetini kaybeden ve akın akın memleketimize hicret ve iltica ederek vatandaşlığımıza girmek için müracaatta bulunan... kandaşlarımız" eğer başvurularını bir yıl içinde yaparlarsa, ödemeleri gerekli harçlardan bile muaf tutulmaktadırlar. Başvurularını bir yıl içinde yapmayan "Türk ırkına mensup Müslüman muhacir ve mülteciler" de bulundukları yerlerin "idare heyetlerince fakirlikleri tasdik edilmek şartıyla" bu harçları ödemeyeceklerdir.⁶⁰

Rapor, Türkiye'nin Lozan'ın vatandaşlıkla ilgili maddelerini niçin kabul ettiği konusunda da çok açıktır. Bu maddeler, sadece "ırk, dil ve dilek itibarıyla yurdu muza ve milli birliğimize bağlı kandaşlarımızın yurttaşlığımıza geçebilmelerini temin maksadıyla" kabul edilmiştir. Raporda ayrıca, 1927'de çıkartılan yeni vatandaşlık kanununun gerekçesi, "Osmanlı tabiiyetine mensup Türk ırkından gayri bazı şahısların vatandaşlık birliğimizden çıkartılması ve bu surette bunların memlekete geri gelmelerinin önüne geçilmesi" olarak tanımlanır.⁶¹

Yukarıda sözünü ettiğimiz 1 Temmuz 1931 tarihli rapor, bize yurtdışından Hristiyan ve Yahudilerin sokulmaması için alınan tedbirler hakkında çok önemli bilgiler vermektedir. Rapordan anladığımız, İstanbul Emniyet Müdürlüğü'nde konuyla ilgilenen özel bir daire kurulmuştur. Verilen bilgiye göre,

60 Nüfus İşleri Müdürlüğü 10 yıllık çalışma raporu, "Cumhuriyet Devrinde Tabiiyet ve Mevzuatımız Kanunlar" bölümü, BCA: 30.10-124.885.4, s. 5.

61 *a.g.e.*, s. 10 ve s. 2.

“Birinci Şube Kısım-ı Siyasi” olarak adlandırılan Birinci Şube, dört kısma ayrılmış, bunun ikinci kısmı, “Türk tebaasından veya ecnebi tebaasından olan Grigoryan, Protestan; Katolik vesair her mezhepten olan Ermenilerle Türk ve Ecnebi Rumların ve Musevilerin faaliyeti siyasiyelerinin tespit ve cemaat işlerinin takibi ve bilcümle gayrı müslümlerin müessesatı diniye ve milliyelerinin tespit ve takibi ve gayrı müslüm firarilerin memlekete avdet edip etmedilerinin takibi ile meşguldür.”⁶²

Hariciye Vekaleti’nden Viyana Konsolosluğu’na 25 Mayıs 1931’de gönderilen bir yazı bu pratiğe ilişkin bir örnek olarak verilebilir. Yazı, Türkiye’ye giriş vizesi almak isteyenlerle ilgilidir ama genel hükümler içermektedir. Yazıda, “Türk ırkından olan[...] her hangi bir kimseye vize verilmesinden mahsur yok ise de, alakadların Ermeni veya Rum milletlerinden olması halinde” çok dikkatli olunması istenir. Ermeni ve Rum milletinden olup ama “memleketimizden birer suretle firar ederek” başka bir ülkenin tabiiyetine geçtikleri anlaşılanların, “bir daha Türkiye’ye avdetlerine her ne suretle olursa olsun mesağ [izin] ve imkan görülmemektedir.”⁶³

Hükümet uygulamaları, Hristiyan ve Yahudi vatandaşların sadece dışarıdan girmelerine engel olmakla sınırlı değildi. İçeridekiler de vatandaşlıktan atılarak dışarıya gönderildiler. 14 Aralık 1922 tarihinde, gayrimüslimlerin memleket haricine çıkmalarına sınırsız izin veren bir kanun çıkartıldı.⁶⁴ Çıkmak isteyenlere tek yönlü, sadece çıkışa yarayan pasaportlar verilerek geri dönmelerinin önüne geçildi. Pasaportlara özel olarak “geri dönüşü yok” ibaresi konuldu.⁶⁵

62 BCA: 490.01.34.144.1.180/181

63 BCA: 506.42798.193153.190.

64 T.C. Maliye Vekaleti Milli Emlak Müdürlüğü, *Milli Emlak Muamelelerine Muteallik Mevzuat*, (Ankara: Başvekalet Matbaası, 1937), s. 158.

65 Tek yönlü pasaportlara ilişkin bkz. Zaven Mısırlıyan, “Turkiyo Nerkin Kavarneru Hayots Bardatir Ardakağı 1929-1930” (Türkiye’nin İç Vilayetlerindeki Ermenilerin Zorunlu Göçü), Yervant Kasuni (ed.), *Haygazyan*

Apartheid Perçinleniyor: İrkçi Kanunlar ve Seyahat Yasakları

Apartheid rejimi, 10 Mart 1924 Osmanlı Bankası İmtiyaz Süresini uzatan kanun⁶⁶; 2 Nisan 1924 Avukatlık Kanunu⁶⁷; 3 Mart 1926 ve 4 Temmuz 1936 Hâkimler Kanunu⁶⁸; 18 Mart 1926 Memurin Kanunu⁶⁹; 24 Ocak 1927 Eczaneler ve Eczacılar Hakkında Kanun⁷⁰; 28 Mayıs 1927 Teşvik-i Sanayi Kanunu⁷¹; 25 Haziran 1927 Sigortacılığın ve Sigorta Şirketlerinin Teftiş ve Murakabesi Hakkında Kanun⁷²; 14 Nisan 1928 Tababet ve Şuabatı [hekimlik ve dalları] San'atlarının Tarz-ı İcrasına Dair Kanun⁷³; 11 Haziran 1932 Türkiye'de Türk Vatandaşlarına Tahsis Edilen Sanat ve Hizmetler Hakkında Kanun⁷⁴ gibi çeşitli kanunlarla pekiştirildi. Hristiyan ve Yahudi vatandaşların memuriyet dışında birçok mesleği icra edebilmeleri de imkânsız hale getirildi. Bu kanunlarla “vatandaş olmak” kri-

Hayakidagan Hantes, 3. Cilt, (Beyrut: Haygazyan College, 1973), s. 106; (makaleyi çeviren Avo Gazal'a teşekkür ederim). Sait Çetinoğlu, “Pasa-portu Eline Vermek / resmen kovulmanın hikâyesi”, <https://akunq.net/tr/?p=70310> (Erişim: 4 Haziran 2023)

- 66 10 Mart 1924 Osmanlı Bankasının Müddet-i İmtiyazının Temdidi Hakkında Kanun, *Resmî Ceride*, Sayı 98, 29 Nisan 1925.
- 67 3 Nisan 1924 Muhamat (Avukatlık) Kanunu, *Resmî Ceride*, Sayı 69, 26 Nisan 1924.
- 68 3 Mart 1926 Hakimler Kanunu, *Resmî Ceride*, sayı 1173, 20 Mart 1926. 4 Temmuz 1936 Hakimler Kanunu, *Resmî Gazete*, sayı 2751, 14 Temmuz 1934.
- 69 18 Mart 1926 Memurin Kanunu, *Resmî Ceride*, Sayı 336, 31 Mart 1926.
- 70 24 Ocak 1927 Eczacılar ve Eczaneler Hakkında Kanun, *Resmî Ceride*, Sayı 558, 6 Şubat 1927.
- 71 28 Mayıs 1927 Teşvik-i Sanayi Kanunu, *Resmî Ceride*, Sayı 608, 15 Haziran 1927.
- 72 25 Haziran 1927 Sigorta Şirketlerinin Teftiş ve Murakabesi Hakkında Kanun, *Resmî Ceride*, Sayı 646, 31 Temmuz 1927.
- 73 11 Nisan 1928 Tababet ve Şuabatı Sanatlarının Tarz-ı İcrasına Dair Kanun, *Resmî Ceride*, Sayı 863, 14 Nisan 1928.
- 74 11 Haziran 1932, Türkiye'de Türk Vatandaşlarına Tahsis Edilen Sanat ve Hizmetler Hakkında Kanun, *Resmî Gazete*, Sayı 2126, 16 Haziran 1932.

teri bir kenara atıldı, vatandaşlık ötesi, etnik-dil-kültür birliği olarak tanımlanan bir Türklük öne çıkarıldı.⁷⁵

Özellikle İstanbul'da Müslüman olmayan vatandaşlar sistematik olarak işlerinden atıldılar. Apartheid kanunları Meclis desteği ile gerçekleşti. Bunu, Meclis'te konuyla ilgili yapılan tartışmalarda gözlemek mümkündür. İstanbul mebusu Ali Rıza'nın, şirketlerde Türk memur ve müstahdem istihdamı hakkında 13 Ekim 1923'te verdiği soru önergesi ve etrafında yapılan tartışmalar örnek olarak verilebilir. Soru önergesinde, "İstanbul'daki imtiyazlı şirketler müstahdeminin Türk (Müslüman) olması takarrür ettiği halde ekser şirketler gayrimüslim memur ve müstahdemlerini halen tedbil etmedikleri gibi Tramvay Şirketi gibi içlerinde halen Yunanlı istihdam edenler de vardır" diyen Ali Rıza Bey, "Nafia Vekili Muhteremin bu bapta ne gibi bir teşebbüsatta bulunduğunu anlamak" istediğini ekleyerek, önergesine "üç gün zarfında cevap" ister.⁷⁶

Önerge üzerine, Nafia Vekili Süleyman Sırrı yabancı şirketlerle yapılan anlaşmaya göre, şirketlerdeki personelin Türk

75 Buradaki listenin tam olma iddiası yoktur. Sadece ikinci el kaynaklarda önemli gördüğümüz bazı kanun ve kararnamelerden örnekler verilmiştir. Erken dönem Cumhuriyet yıllarında ekonominin, vatandaşlık değil, Türklük-Müslümanlık ekseninde şekillendiği birçok çalışmada, Apartheid adı açık olarak konmamakla birlikte ayrıntılı olarak tartışılmıştır. Örnek olarak, Aktar, *Türk Milliyetçiliği, Gayrimüslimler ve Ekonomik Dönüşüm*; Aktar, *Varlık Vergisi ve Türkleştirme Politikaları*, s. 313-351; Rifat Bali, *Cumhuriyet Yıllarında Türkiye Yahudileri: Bir Türkleştirme Serüveni (1923-1946)*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1999); Koraltürk, *Ekonominin Türkleştirilmesi*. Koraltürk'ün çalışmasında, tek tek meslekler ele alınarak Türkleştirme girişimlerinin boyutları tartışılır. Burada örnek olarak değindiğimiz, Yabancı Sermayeli Şirketler veya Avukatlık Kanunu'ndaki düzenlemeler vb. hakkında bu eserin üçüncü bölümünde ayrıntılı bilgi elde etmek mümkündür. Bu çalışmaların önemi ve yaptıkları devasa katkılara rağmen, bir hususun altını çizmek gerekir: Türk Hukuk mevzuatının ciddi bir biçimde taranması ve rejimin vatandaşlığı ikinci plana atan bir Türklük anlayışı etrafında nasıl şekillendiğinin dökümünün çıkartılması gerekmektedir.

76 T.B.M.M. *Zabut Ceridesi*, Devre: II, cilt: 5, 6 Şubat 1340 (1924), s. 612. Tartışmaya dikkatimi çeken Nevzat Onaran'a teşekkür ederim.

olmasıyla ilgili bir kayıt konulduğunu söyler. Bakan, “eski imtiyazlardaki bu kayıt ‘Tabiiyeti Osmaniyeye haiz olacaktır’ şeklindedir” der. Vatandaşlık ilkesinin bırakılıp Müslüman-Türk’lük ilkesinin getirilmiş olması Apartheid rejiminin en temel karakteristiği olarak ele alınmalıdır. Bakan, “şimdiye kadar şirketlerde bulunan Türklerin adediyle orada kalan gayri-Türklerin adedini” rakamlarla bildirir. Ve Meclis kürsüsünden, ne kadar Yahudi, Ermeni, Ortodoks ve Katolik vatandaşın işlerinden kovulduğunu ve kovulacaklarını gururla açıklar: “Bu altı ayın hitamına kadar bunların hepsi çıkarılmış bulunacaktır. Çünkü maksat Türk yerleştirmektir.” Bakanın vatandaş olmayan ve işlerini kaybeden yabancı uyrukluları “ecnebi” kategorisi ile ayrı olarak saydığını belirtmek gerekir.⁷⁷

Mebus Ali Rıza, Bakan’ın açıklamalarıyla tatmin olmaz:

Efendiler malumualinizdir ki geçen sene Mayıs ve Haziranda [1923] imtiyazlı şirketler mümessileri Ankara’ya celbedildi ve bunlarla yeniden itilafnameleri yapıldı ve... bir madde kondu. Bu madde ile şirketlerin istihdam edecekleri bütün memurin, müstahdem ve amelenin Türk ve Müslüman olması esası kabul edildi. [Ali Rıza, şirketlerin bu anlaşmaya uymadığını belirterek devam eder] Aradan yedi-sekiz ay geçtiği halde hâlâ şirketlerde memurinin ekserisinin gayri-Türk olduğunu görüyoruz. Ve hatta amele bile Türkleşmemiştir. ... Nafia Vekili Beyefendi artık şirketlerde gayri-Türk anasır kalmamalıdır.⁷⁸

Ali Rıza’nın sözlerinin “bravo” sesleriyle kesilmiş olması, Apartheid rejiminin arkasındaki kuvvetli meclis desteğini göstermesi bakımından önemlidir.

Yabancı şirketlerde çalışan Hıristiyan ve Yahudi vatandaşların işten atılmaları, Lozan görüşmeleri öncesinde, antlaşmanın müzakere edilmesi sırasında ve sonrasında gerçekleşmiştir. Bu uygulama, Lozan Antlaşması’nın açıktan ihlal edilmesi

⁷⁷ a.g.e.

⁷⁸ a.g.e..

anlamına gelmektedir. Bu nedenle, İngiltere, Fransa ve İtalya 16 Ağustos 1923'de ortak bir nota verirler ve "Müttefik sermayeli bazı şirketlere uygulanan bu işlemlerin, yanlış algılanan talimatlar veya aşırı gayretkeşlik gösteren bazı Türk otoritelerin" işi olduğuna inandıklarını söyleyerek, Lozan'a aykırı bu uygulamanın düzeltilmesini isterler. 13 Eylül 1923 ve 6 Şubat 1924 tarihlerinde benzeri iki nota daha verilir. İlk iki notayı cevapsız bırakan Türkiye'nin son notaya cevap verip vermediğini bilmiyoruz.⁷⁹

Apartheid kanunlarına verilebilecek bir diğer örnek, 1924 Avukatlık Kanunu'dur. Aslında İstanbul'da yaşayan ve vatandaş olmayan Rum avukatları hedef alan kanun, avukat olmak için vatandaş olmak şartı getirir. Ama pratikte İstanbul'da Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı Hristiyan ve Yahudi avukatların %80'i işini kaybeder. Baroya kayıtlı toplam 960 avukattan 529'u atılacak, geriye sadece 431 avukat kalacaktır. Bir baronun üyelerinin yüzde 55'i meslekten atılırken kullanılan kriterler çok önemlidir. "Yabancı konsolosluk mahkemelerinde[...] ülke çıkarları aleyhine alınan kararlarda etkin" olanlar, "hainlik, casusluk" ile suçlananlar meslekten men edilmişlerdir. Burada "hainlik" kriteri ile neyin kastedildiği çok önemlidir. "Divan-ı Harplerde vatan evlatlarının aleyhinde tanıklık yapıp bu kişileri astırmak, Mütareke yıllarında açılan Rum ve Ermeni barolarında Elebaşılık etmek gibi hususlar Türk milletine ve vatanına hıyanet olarak değerlendirildi."⁸⁰ Yani, harp döneminde işlenen cinayetlerden sorumlu olan İt-

79 BCA: 534.37680-151482-99, İngiltere Fransa ve İtalya temsilcileri tarafından 16 Ağustos, 13 Eylül 1923 ve 6 Şubat 1924 tarihinde verilen notalar.

80 Toprak, *Atatürk Kurucu Felsefenin Evrimi*, s. 71-72. Apartheid rejiminin temellerini atan Avukatlık Kanunu, tüm bir dönemi "egemenlik savaşı" ekseninde kurgulayan Zafer Toprak için, "çağdaş bir kanundu." Çünkü, "Avukatlığı bağımsız, şerefli ve kamu hizmeti gören bir mesleğe" dönüştürmüştü (s. 70). Kuruluş yıllarını salt egemenlik eksenli anlamak ve açıklamanın Apartheid rejiminin inşasının üstünü örteceğini söylerken kastettiğimiz bu gerçekliktir.

tihatçılar aleyhine açılan davalarda hayatta kalan Ermenileri savunanlar vatan haini sayılıp, avukatlıktan atılmışlardır.

1947 yılında CHP Genel Sekreterliği'ne yazdıkları bir yazıda haklarındaki meslek yasağını protesto eden avukatlar, "Bizleri ebediyen meslekten çıkaran ve bunca emekle Türk mekteplerinde Türk darülfünunda ali tahsil görmüş, müktesap haklarını bir kalemle nas' eden ve ömrümüz oldukça sırtımıza yüklenen bu ceza bir idam cezasından farksız idi" derler.⁸¹ Avukatlar, meslekten men edilme nedenlerinin dinleri olduğunu ifade eder: "Askerlik çağını serhadlerde geçirmiş, girmiş olduğumuz memuriyetlerde canla başla çalışmış bizler neden din ayrılığından dolayı rejimin vekarı ve kabili telif olmayan bu canlı haksızlığa maruz kalalım? 7-13 yaşından itibaren Türk mekteplerinde, Türk kültürü ile, Türk adab ve ahlakı ile haşru neş olmuş bizlere neden bu nikbet ve tecrit, neden maişetten mahrumiyet cezası reva görülsün... Türk Ceza Kanunumuzda mesleki cürümler bile ancak iki sene meslek ve sanattan mahrumiyet cezası haddi nihai tayin edilmiş iken, neden bizler rızkindan mahrum açlıkla ölüme mahkûm tutuluyoruz?" Vatandaş olan avukatlar, haklı olarak feryat etmektedirler, "Biz rahm ve şefakat istemiyoruz, biz suçsuz ve kaba-hatsiz ve rast gele çöplüğe atılmış bu memleketin evlatlarıyız. Biz hakkı kelim ve hakkı müdafaa istiyoruz."⁸²

Apartheid rejimi Hristiyan ve Yahudi vatandaşların bazı meslekleri icra etmelerini yasaklamakla kalmadı, onların ülke içinde serbest dolaşımlarını da yasakladı. Seyahat yasakları Kurtuluş Savaşı günlerinde başladı ve Cumhuriyet döneminde devam etti. İlk yasaklar 18 Haziran 1920 ve 4 Aralık 1921 tarihlerinde Ermenilere getirildi ve onların ülke içinde ser-

81 BCA: 490.01.608.108.10, 3 Mart 1947 tarihinde bir grup Rum avukat tarafından yazılan dilekçe.

82 *a.g.e.*

best dolaşmaları yasaklandı.⁸³ 2 Temmuz 1924'te çıkartılan Seyrüsefer Talimatnamesi sadece yurtdışından girişlerle ilgili olduğu için iç seyahatler konusunda yetersiz kaldı. Konu o kadar önemliydi ki Bakanlar Kurulu 27 Temmuz 1924'te aldığı bir kararla, İstanbul'dan Ankara'ya Ermeni işçi gönderilmesini görüşmek zorunda kaldı ve Ermeni işçilerin Ankara'ya gelmesine izin vermedi.⁸⁴ İç seyahat yasağı önce 11 Şubat 1925 tarihli İçişleri Bakanlığı kararı ile düzenlendi ve gayrimüslimlerin sadece İstanbul'a gidişlerine izin verildi. Geri dönmek veya başka yerlere dolaşmak yasaktı. 27 Mayıs 1925'te Bakanlar Kurulu seyahat yasağını genelleştirdi. Alınan kararda, "suret-i seyahatleri Seyr ü Sefer Talimatnamesinde musarrah bulunmayan [açıklanmamış olan] ve Türkiye tabiiyetinde olan anâsır-ı Gayrimüslime hakkında badema [bundan böyle] vekâlet-i müşârün-ileyhin [ismi zikredilmiş olan Bakanlığın] iş'ârâtı mucibince [tebliği doğrultusunda] muamele" yapılması karara bağlandı.⁸⁵ Ermeni ve Rumlar için geçerli serbest dolaşma yasağı, 29 Ağustos 1927 tarihinden itibaren Yahudileri de kapsayacaktı. Ama, bu yasak, Yahudi cemaatinden bir heyetin Ankara'daki resmi makamları ziyaret etmesini takiben Mart 1928'de kaldırıldı.⁸⁶

1928 ve 1929 yıllarında bazı yeni kararnameler çıkartıldı ve İstanbullu Rum ve Ermenilerin Bursa ve civarına, o da sadece yılın belli aylarında (Mayıs başı - Ağustos sonu arası), seyahat etmelerine izin verildi ve bu bölge dışında dolaşmaları yasaklandı.⁸⁷ 1929 yılındaki Bakanlar Kurulu kararında, seyahat ya-

83 BCA: 30.18.1.1-1.4.10 ve BCA: 30.18.1.1-4.40.1. Belgeye dikkatimi çeken Sait Çetinoğlu'na teşekkür ederim.

84 Akçam-Kurt, *Kanunların Ruhu*, 210.

85 BCA: 030.0.18.01.01.014.34.12. 27 Mayıs 1341 (1925) tarihli kararname.

86 Bu paragraftaki bilgiler şu eserden alınmıştır; Bali, *Cumhuriyet Yıllarında Türkiye Yahudileri*, s. 125-127.

87 8 Mayıs 1929'da Bakanlar Kurulunca alınan ilgili karar için: BCA: 030.18.1.2.3.29.3.

saklarının Askeri Yasak Bölge Kanunu'na göre yapıldığı açık olarak belirtildi. Burada önemli bir ayrıntı, bu kanunun uygulanabilmesi için gayrimüslimlerin vatandaş değil, "ecnebi" sayılmaları gerektiği idi. Kanunda askeri yasak bölgeler iki esas kategoriye ayrılmaktaydı. "Birinci memnu mıntıka" olarak tespit edilen bölgelere giriş tamamıyla yasaktı. "İkinci memnu mıntıka" olarak ilan edilen bölgelere ise sadece yabancıların girmesi yasaktı.⁸⁸ Apartheid rejimi, kendi Hıristiyan vatandaşlarına "yabancı" muamelesi uyguluyordu.

"Ermeni Vatandaşlar Köyler ve Kırsal Alanlarda Yaşayamazlar"

Oluşturulan Apartheid sisteminin bir başka önemli uygulaması Ermenilerin köyler ve kırsal alanlarda yaşamalarının yasaklanması oldu. Bu amaca uygun olarak, kırsal bölgelerde yaşayan Ermeni nüfus hakkında sürekli olarak bilgiler istendi. Örneğin 7 Mayıs 1933'te Emniyet-i Umumiye Umum Müdüriyeti (EUUM), Gümüşhane valisine bu ilin köylerindeki Ermeniler hakkında bilgi isteyen bir tebliğ gönderdi. Eğer bir ilde Ermeni varsa Ankara bunların "yerli mi yoksa dışarıdan gelmiş Ermeniler mi" olduklarını soruşturmaktaydı. Benzer bir örnek, 13 Mayıs 1933 tarihli tezkeredir. EUUM, Yozgat şehrinde Ermeni yaşayıp yaşamadığını bilmek istiyor; eğer yaşıyorsa, her kaza, nahiye ve köydeki miktarlarını soruyordu.⁸⁹ Bu soruşturmaların amacı, köy ve kırsal alanlarda yaşayan Ermenilerin buralardan çıkarılmalarıydı.

17 Ağustos 1932'de Diyarbekir'den yazılmış bir Umum Müfettişliği raporundan, "Ermenilerin yalnız kaza merkezlerinde ve kasabalarda ikamet edebilecekleri" hakkında çeşitli "hükümet emirleri(nin)" varlığını öğreniyoruz. Raporda şu ifadelere yer verilmektedir:

⁸⁸ *Resmi Ceride*, sayı 639, 31 Temmuz 1927.

⁸⁹ Çağaptay, *Türkiye'de İslam, Laiklik ve Milliyetçilik*, 108.

Sason Mutki kazaları halkı... Ermenilerin yalnız kaza merkezlerinde ve kasabalarda ikamet edebilecekleri hakkındaki hükümet emirlerine ve mutavaat etmeyerek Ermenileri himaye ve köylerde muhafaza etmişler ve hatta bu hususta tebligat ifasına giden hükümet memurlarını müsellahan sararak kaza hududu haricine bile çıkarmışlardır. Her iki kaza halkı... devlet mükellefiyetlerini yerine getirmeyen şımarık vatandaşlardır... Yapılacak tecrit ameliyesiyle Devlet nüfusunun da temelleri atılmış olacaktır. Hareket esnasında bu kazalar köylerindeki bütün Ermenileri hüsnü mualeme ile kaza merkezlerine sevk etmek iktiza eder.”

Rapor, Mutki’de 308, Sason’da 200, Kulp kazası dahilinde 122 nüfus kadar Ermeni tespit edildiğini bildirir ama “bundan daha fazla olmaları muhtemeldir” der.⁹⁰

1933 yılında Dersim’e yapılan askeri operasyonların hedeflerinden biri de bölgede yaşayan Ermenileri tespit etmek ve onları oradan çıkartmaktır. Operasyonlara ilişkin ilk rapor 6 Eylül 1933 tarihli dir. Aramalar sonucunda yörede yaşadığı tespit edilen Ermeniler hakkında şu bilgi verilir:

İcraat yapılan üç aşiret mıntıkasında yalnız Aşağı Abbas aşiretinin Zimbik köyü mezralarında müteferrik bir surette 10 hane Ermeni bulunduğu tespit edilmiş ve bunlardan 7 erkek Hozat’a nakledilmiş ve 7 kadınla 9 çocuk yerlerinde bırakılmıştır.

Rapor, “Ermeniler hakkındaki mukarreratı sabıka veçhile [geçmiş kararlar gereğince]” bu Ermenilerin “hep birlikte Elâziz’e sevk olunacaklarını” bildirir.⁹¹

90 Hasan Saltık Arşivi, Birinci Umum Müfettişlik raporu, Diyarbakir 17 Ağustos 1932, s. 15.

91 6 Eylül 1933 tarihli asayiş raporu, BCA: 30.10.110.741.17, s. 3. Belgeyi benimle paylaşan Nevzat Onaran’a teşekkür ederim.

12 - Lâğın uşaklarını takipte ıslâh memul değildir . ve askerlerin uzaklaşması da zararlı olacak ve aşiretleri tekrar tahrik edecektir . Daha esaslı ve kuvvetli bir hareket mevzu bahis değilse Koçuşağı ve Aksut uşağı vasıtasile bunların tekrar fenalık yapmalarına mümenaat inkâmını elde etmeğe çalışmak daha muvafık olacaktır .

13 - İcraat yapılan üç aşiret mıntakesında yalnız Aşağı Abbas aşiretinin Zimbik köyü mez'aaalarında müteferrik bir surette 10 hane Ermeni bulunduğu tespit edilmiş ve bunlardan 7 erkek Hozata nakledilmiş ve 3 kadınla 9 çocuk yerlerinde bırakılmıştır . Bunlar da mahsullerini topladıktan sonra ermeniler nakline mukarreratı sabıka veçhile hep birlikte Klâzize sevkolunacaklardır .

030	10			110	741	17
-----	----	--	--	-----	-----	----

Birinci Umumi Müfettişi Hilmi, 13 Eylül 1933'de yukarıdaki bilgileri de içeren uzun bir rapor yazar ve bölgede Ermenilerin aranmasında karşılaşılan zorlukları özetler. Alınan karara uygun olarak, vilayet kazalardan Ermeni sayısı konusunda bilgi istemiştir ama "köylerde Ermeni bulunmadığı" cevabı gelmiştir. Müfettişe göre bu cevaplar doğru değildir. "Eskiden kalmış tek tük Ermeni nüfusuna tesadüf edilmesi Dersim'in diğer yerlerinde de [Ermeni] bulunduğunu göstermektedir." Örneğin, "Hozat kazası nüfus kaydına nazaran fazla Ermeni kaydı vardır." Müfettişe göre, Ermenileri "merkezlere toplama emrinin tatbiki münasebetile yapılan tahkikatta" Ermenilerin "evvelce yerlerini terk ederek birçoğunun Suriye'ye gittikleri(-nin)" anlaşılmıştır.⁹²

Müfettişe göre asıl zorluk, Dersim Alevileri ile Ermenileri birbirinden ayırmaktadır. Şikâyetini şu sözlerle dile getirir:

Bu meyanda Seyit Rıza'nın yanında da Ermeni olduğu söyleniyor ise de tespitine imkân bulunamamıştır. Bura Ermenilerinin Dersimliden farkları yoktur. Dersim Alevilerinin bu Ermenilere kız verdikleri söyleniyor. Mevcut hakiki miktarın kat'i surette mümkün olmadığını arz ederim efendim.⁹³

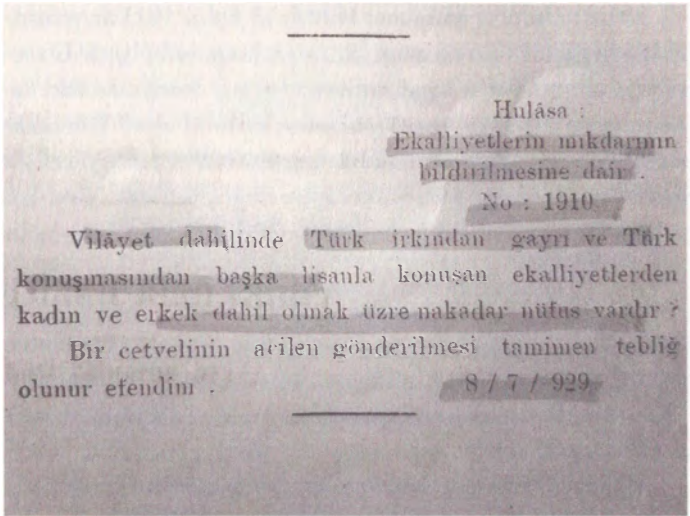
Burada bilhassa dikkate alınması gereken husus, hükümetin Doğu vilayetlerine düzenli yazılar yazıp, Dersim mıntıkasında "Ermeni yakalanıp yakalanmadığını, yakalanmış ise adedinin ne kadar olduğunu, daha ne kadar kaldığını" takip etmeye çalışmasıdır.⁹⁴

Ermeniler sadece kırsal alandan sürülmüyorlardı, bazı kasabalarda yaşayanlar da Bakanlar Kurulu kararıyla başka şehir-

92 Birinci Umumi Müfettişi Hilmi'nin 6.9.1933 tarih ve 19/80 sayılı şifresi, *a.g.e.*, s. 11.

93 *a.g.e.*

94 Bir örnek, DV "Özel Kalem Şifreli Yazışma 30/11/1931", Muhabere Nr. DV-EUUM 1.B.3/8218. Dosya Nr. 1/2462. Ankara'dan Birinci Umumi Müfettişliğe (Diyarbakır) ve diğer vilayetlere, 25 Ekim 1931. Aktaran Soner Çağaptay, *Türkiye'de Laiklik ve Milliyetçilik*, s. 108.

Emniyet Umum Müdürlüğü'nün bölgelere gönderdiği
8 Temmuz 1929 tarihli yazı.

lere sürgün edilmekteydi. Bu boşaltmalar da sözünü ettiğimiz Askeri Yasak Bölge Kanunu'na göre yapılıyordu. Ermeni vatandaşlar, “yabancı” telakki ediliyordu. Bakanlar Kurulu'nun, 6 Eylül 1938'de Kayseri'ye bağlı Efkere civarındaki Ermenileri Genelkurmay'ın isteğine uygun olarak bulundukları yerlerden sürme kararı alması buna bir örnek olarak verilebilir.⁹⁵

Vatandaşların Irk Esasına Göre Fişlenmesi

Apartheid sisteminin, vatandaşları ayırmada kullandığı kriterlerden biri de dindi. Bu nedenle, İslam dinini seçmek Hristiyan ve Yahudi vatandaşlar için kademe atlamak gibiydi. Fakat Müslüman olmak, ırkçı uygulamalardan kurtulmak anlamına gelmiyordu. Din değiştirmiş olsun veya olmasınlar,

95 6 Eylül 1938 Bakanlar Kurulu kararı, BCA: 30.18.1.2-84.79.8.

Hıristiyan ve Yahudi vatandaşlar özel olarak fişleniyorlardı. Lozan ile birlikte, nüfus kütüklerinde “soy kodu” uygulaması yapıldığı ve Rumlara 1, Ermenilere 2 ve Yahudilere 3 kodunun verildiğini yukarıda belirtmiştik. Bunun dışında başka fişleme metotları da vardı. Bir fişleme metodu “ırk ve dil farklılığı” temelindeydi. Örneğin, Emniyet Umum Müdürlüğü 8 Temmuz 1929’de bölgelere gönderdiği bir yazıda, “Vilayet dahilinde Türk ırkından gayrı ve Türk konuşmasından başka lisanla konuşan ekalliyetlerden kadın ve erkek dahil olmak üzere ne kadar nüfus” olduğunu sordu ve “bir cetvelin acilen gönderilmesi”ni emretti.⁹⁶

Soner Çağaptay tarafından yayımlanan, bir kısmını yukarıda zikrettiğimiz Dahiliye Vekaleti belgelerinden, yöneticilerin Hıristiyan nüfusu kayda geçirmek için bölgelere düzenli emirler yolladığını anlıyoruz:

1930’lar boyunca yönetim, başta Ermeniler olmak üzere Hıristiyanlar üzerine hevesli bir şekilde gizli veriler topladı... 1930 yılında Nüfus Umum Müdürlüğü (NUM) Orta ve Doğu Anadolu ile Karadeniz’deki on beş il valisine Ermeni, Rum, Katolik, Yakubi, Kadim Yakubi, Keldani ve Protestan nüfusa dair bilgi isteyen yazılar yazmıştı. Daha sonra, 3 Mayıs 1933’te Emniyet-i Umumiye Umum Müdiriyeti, Ağrı valisinden bu ildeki Ermeni, Süryani, Yakubi ve Keldanilerin sayısını gösteren bir yazı istedi. Ankara’nın bu meseleye dair ilgisi takıntı derecesindeydi. 22 Haziran’da EUUM Ağrı’ya tekrar yazarak bu sefer il sınırları dahilindeki Ermeni, Süryani, Yakubi ve Keldanilerin sayılarını, önceden talep edilmiş olan bilgilerin niçin sağlanmadığını soruyordu.⁹⁷

96 *İdare*, Dahiliye Vekaletinin Aylık Mecmuası; Yıl 2, Temmuz 1929, sayı 16, s. 924. Belgeyi benimle paylaşan Nevzat Onaran’a teşekkür ederim.

97 Çağaptay, *Türkiye’de İslam, Laiklik ve Milliyetçilik*, s. 107-108.

DEVLET ARŞİVENİ LEZEL
CUMHURİYET ARŞİVENİ
Ordu Vilayeti mintakasında bulunan
muhtedilere mahsus listedir. (Mülhakata dahil)

S.NO.	Fig. NO.	Adı soy adı	Eski adı	Şaka adı	Doğumu
1	4	Ahmet Dağazan	Ohanes	Karabet	323
2	10	A.Hamdi Bvrensel	Agop	Boğus	290
3	53	Ahmet Kösoglu		Salasla	324
4	77	Ali Demir		Artin	327
5	96	Ayşe	Hanan	Kavarak	326
6	92	Ayşe Altuntaş		Kıfok	
7	88	Ali Ergen	Krış	Haymaz	325
8	33	Ali Çam	Ohanes	Ohannes	319
9	26	Ayşe Çayır		Abdullah	318
10	27	Ayhan Kürkçü	Haykanus	Faik	331
11	84	Ahmet Demirel	Koyata	Fusa	321
12	70	Asiis Yılmaz	Istipan	Akup	312
13	74	Ali Kibar	Artin	Agup	
14	9	A.Hamdi İgibil	Artin	Haçık	323
15	8	A.Sami Sümer	Süren	Avak	312
16	80	Ayşe Bacın	Sinorik	Ohannis	332
17	43	Abdullah	Sekaan	Haçık	325
18	51	Ali Yılmaz	Artin	Aliran	314
19	90	Ali Lügüs	Yabık	Karabet	
20	97	Ali Demir	Ortan	Artin	327
21	86	Binnaz	Banğa	Martina	310
22	15	Öemal Kansu	Karabet	Artin	306
23	24	Cemil Bayındırılı	Karakos	Apkar	323
24	89	Cafer Öztürk		Yanık	
25	70	Celal Kırbaz	Ufen	Ali İhsan	333
26	33	Darun	Ohanis	Bigan	329
27	17	Fatma Can	Avropi	Kayma	312
28	102	Feride Unsal	Vartanuş	Ohanis	316
29	36	Feride Taş	Pirus	Orakıl	319
30	52	Fatma Mappa	Marta	Bacı Girat	317
31	29	Fatma Kara		Kirkor	325
32	22	Faik Kürkçü	Hak	Hirof	320
33	25	Gülüzar Kara	Martan	Kirler	323
34	23	Gülürgan Demiroan	Vartanuş	Kalos	320
35	59	Gülüzar Işık	Bartama	Bağolu	312
36	2	Hasan Avcioglu	Haçık	haçık	
37	14	Hatice Kırmancı	Siranoc	Kıfok	323
38	28	Hasan Usunoğlu	Arçak	Nikokos	327
39	30	Hüseyin Bulak		Abdullah	324
40	19	Hasret Ankin	Melken	Kabril	322
41	87	Hayva İldırım	Anne	Kaser	302
42	69	Hayva Akagındıg		Armanik	326
43	71	Hüseyin Şahin	Kalost	Loşik	313
44	39	Hasan Keleşoğlu		Kirav	322
45	30	Hamsi Durulan	Orden	Mehmet	327
46	12	İrfan Hilçili	Hoanik	Sirop	337
47	99	İbrahim Dymaksan		Abdullah	326
48	34	İbrahim Çyanık	Hamparoun	Husip	327
49	95	Mehmet	Karabet	Davanis	335
50	9	Leman Oge	Repika	Ohannes	312
51	64	Lütfiye		Mustafa	321
52	55	Lütfiye Kaya	Mühan		303/322
53	7	Muhammed Lütfi	Karakin	Avak	299
54	32	Mesut Yaman	Akel	Arakıl	329
55	50	Mehmet İslmaz	Atak	Artin	312

5-

490 81

50 1995

1

"Ordu vilayeti mintakasında [sic] bulunan muhtedilere mahsus listedir".

(2) MEHMET AKINLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
HURİYET ARŞİVİ

S.NO.	Fig NO.	Adı soy adı	Baki adı	Baba adı	Dogumu
26	49	Mustafa	Serkis	Haçik	325
27	45	Mustafa	Serkis	Haçik	325
28	52	Hakbulut Kırkoğlu	Pirap	Artin	328
29	58	Murat İkili		Yusuf	326
30	67	Mehmet Baki		Abdullah	329
31	62	Mehmet Çetinkaya	Mupan	Fareik	327
32	61	Mehmet Çhan	Çikan	Kirkor	321
33	100	Murat Yılmaz	Maydinos	Çhan	327
34	92	Mahmut	Haçik	Çhanis	330
35	45	Macide	Babai	Makas	316
36	10	Mehmet Zengin	Artin	Kirkor	320
37	21	Mustafa	Markos	Kirkor	320
38	1	Nahide Kaptan	Kanug	Dikran	320
39	11	Hegaket Mart	Varsenik	Papil	1297
40	41	Nazire Kara	Meryem	Korilior	310
41	40	Niyazi Tag	Dimitri	Kani	311
42	57	Nuriye Gül	Maryem	Çikcik	332
43	54	Nuriye İnkse	Mansurye	Martun	309
44	07	Nuryem Avcı		Artun	310
45	35	Nazım Tag	Hufail	Dovut	315
46	65	Osman		Abdullah	317
47	20	Ömer Canlı	Samiel	Setmak	329
48	13	Sabri Çakmak	Misak	Agop	329
49	91	Sabri		Agop	329
50	94	Saniye	Marta	Çhanis	336
51	73	Salih Kırbaç	Agop	Kirkor	315
52	72	Saniye Yıldırım	Çavdarozlu	Yatvart	323
53	5	Şehriban Çentur	Meryem	Mardiros	319
54	31	Şevket Alp	Ordudak	Herup	327
55	40	Şeker Kara		Andriyos	323
56	50	Şaziye Sonmes	Sonlu	Agop	310
57	105	Şeker Longöz	Sva	Serkis	329
58	48	Tevfik	Girap	Haçik	320
59	101	İbrahim Dymaksan			326
60	6	Zaik Kırımlı	Zelik	Karabit	328
61	23	Zeki Muhtaf	Neeres	Murat	331
62	81	Zeliha Satarızoğlu	Zeytar	Samak	328
63	56	Zariye Aydın	Zaytar	Maloğlu	314
64	63	Zekiye		Abdullah	329
65	44	Zekiye	Meryem	Kirkor	
66	46	Zeliha	Anne	Serkis	282
67	37	Zekiye Çam	Marto	naçnik	324
68	06	Zeynep Östarak		naçik	320

Yukarıda hüviyetleri yazılı bulunan ermeni muhtedilerinin umumî harpte tehirci tabi tutulan ermenilerin çocukları olup terk edilen ve en fazla Gürcü muhacirleri tarafından himaye ve büyütülen ermenilerdendir. Bunlar: ihtida etmelerinde ekseri samimiyet görülmediği ermeni cemaati ile vaki tem ve münasebetlerinden anlaşılmaktadır. Memleket için bunlardan menfaat beklen zait bir keyfiyettir.

490 01 50 199 4

Bir başka fişleme metodu ise 1915 tehciri sırasında din değiştirmiş olanlarla ilgiliydi. Her ilde, Müslüman olmuş Hristiyanların listeleri çıkarıldı. 1936 yılında Çorum'a zorunlu iskâna gönderilen Diyarbakirli Nazif hakkında Bakanlar Kurulunca alınan kararda, "aslen Ermeni milletinden olup, Diyarbakir fişine dahil olan" ifadesi bu fişlemeye bir örnek olarak verilebilir. Nazif'in sürgün gerekçesi, "tehcirden kurtulmak için ihtida ettiği ve bütün varlığı ile Ermeni ameline hizmet eden azılı bir Türk düşmanı olduğu"dur.⁹⁸

Elimizde, Ordu iline ait, ihtida etmiş Ermenilerin listesini ihtiva eden bir belge vardır. Belgede, din değiştirmiş Ermeniler için, "Memleket için bunlardan menfaat beklemek zait [gereksiz] bir keyfiyettir" ifadesine yer verilir. Bu vatandaşların güvenilmez telakki edilmelerinin nedeni, hâlâ din değiştirmemiş Ermenilerle ilişkilerini sürdürüyor olmalarıdır.⁹⁹

1945 yılına ait bir belgeden, Apartheid rejiminin yukarıdaki fişleme uygulamalarını bile yetersiz saydığını anlıyoruz. Zira bölgelere düzenli müfettişler göndermek, emniyet birimlerine soruşturma emirleri iletmek, yerelde Ermeni vatandaşlar hakkında raporlar hazırlatmak gibi uygulamalar da mevcuttur. Çok sonraki yıllarda dahi bunların devam ettiğini biliyoruz. Örneğin, 12 Eylül 1980 darbesi sonrası, tüm Türkiye sıkıyönetim altındadır. 8 Eylül 1982 tarihinde, her ilin sıkıyönetim komutanlıkları, kendi bölgelerindeki Emniyet Teşkilatı'na "sorumluluk bölgesinde Ermeni asıllı (Ermeni) şahısların bulunup bulunmadığının tespiti ve tespit edildiği an gözaltında kontrol edilmesi için gerekli tahkikatın yapılması" emrini verir. *Radikal* gazetesinin 2007 yılında yayımla-

98 İlgili Bakanlar Kurulu Kararnamesi için bkz. BCA: 30.18.1.2-68.77.9.

99 Bu belge ve yorumu hakkında bkz. Mahsuni Gül, "Müslüman Oldular Fişlenmekten Kurtulamadılar", *Ağos*, 9 Nisan 2021. Nevzat Onaran, "Cumhuriyet'in Ermeni Fişlemesi İlk Kez Gün Işığında", *Ağos*, 12 Haziran 2014.

dığı belgede, bir bölgede yapılmış tahkikatın sonucuna da yer verilir:

İlçemiz dahilinde ve hatta ilçemize bağlı köylerinde Ermeni ve Ermeni vatandaşların bulunmadığı, yaptığım dahili ve harici gizli soruşturmamdan anlaşılmış olup, işbu rapor ilerde tahkikata esas olmak üzere tanzimle tarafımdan imza ederim.¹⁰⁰

1945 yılına ait belge çok daha fazla bilgi içermektedir. Belgeden, elli ilin Ermenilerin sayıları ve varlık durumları bakımından denetlenmesinin 1944 yılında tamamlandığını ve on üç ilde daha denetleme yapılacağını anlıyoruz. Müfettişlerden aşağıdaki soruları dikkate alarak araştırma yapmaları ve “sonunda da hususi bir raporla bilgi” vermeleri istenmektedir:

- 1- Mevcut Ermeni miktarı (erkek, kadın, çocuk)
- 2- Bu yerlerde Ermeni nüfusunun artıp artmadığı, artıyorsa bu artış senede yüzde kaçta baliğ olduğu.
- 3- Vilayet merkezlerinde, kaza ve nahiyelerde köylerde bulunan Ermeni miktarının mümkünse ayrı ayrı tesbiti.
- 4- Ermeniler eskiden beri mi orada bulunuyorlar, yoksa diğer illerden mi gelmişlerdir.
- 5- Ermeniler ekseriyetle hangi işleri tercih ederek yapmaktadır, zenginlik ve fakirlik derecelerinin de tespiti.¹⁰¹

Sayıları hemen hemen yok düzeyine indirilmiş bir topluluk hakkında, iktisadi durumları da dahil, bu denli detaylı bilgi istenmesini bir tek güvenlik veya tehdit endişesi ile açıklamak mümkün değildir. Bu ırkçı ideolojinin varlığının ve rejimin Apartheid karakterinin açık bir göstergesidir.

100 <https://m.bianet.org/bianet/siyaset/102132-ermenileri-fisleyin> (Erişim: 4 Haziran 2023).

101 BCA: 030.10.261.461.4.

Karar sayı:
2
9529

Kayseri Vilâyetinin Vasi Mektebesine bağlı Efkere
Köyünde oturan Ermenilerin askerî tesisat ve garnizonların bu-
lunduğu yerlerden uzak bir mahalle mekâlleri; Genelkurmay Baş-
kânı'nın muvafakatına isten Dahiliye Vekillîğinin 3/9/38 te-
arih ve 4442 sayılı teklifi üzerine İçiş Vekilleri Heyetince
6/9/38 tarihinde onaymıştır.

6/9/38

REİSİCULHUR

K. Atatürk

Bş. V.

Ad. V.

M. M. V.

Da. V.

C. *[Signature]*

[Signature] *[Signature]*

Ha. V.

Ma. V.

Mi. V.

Na. V.

[Signature] *[Signature]*

[Signature]

İk. V.

S. İ. M. V.

G. İ. V.

Zr. V.

[Signature]

[Signature]

[Signature]

[Signature]

030 - 18 01 03 184518

Kayseri'ye bağlı Efkere civarındaki Ermenilerin bulundukları yerden
sürülmesine dair Bakanlar Kurulu kararı, 6 Eylül 1938.

BCA: 30.18.1.2-84.79.8.

Mahremdir

Müfettiş

15-Ağustos-1945 den itibaren teftiş edeceğiniz vilâyetlerde aşağıdaki hususatin da nazara alınarak incelemeler yapılmasını ve sonundan da hususi ayrı bir raporla bilgi verilmesini rica ederim.

N.Akalin

- 1- Teftiş edeceğiniz illerde mevcut ermeni miktarı (erkek, kadın çocuk)
- 2- Bu yerlerde ermeni nüfusunun artıp artmadığı, artıyorsa bu artış senede yüzde kaç a bağlı olduğu.
- 3- Vilâyet merkezlerinde, kaza ve nahiyelerde, köylerde bulunan ermeni miktarının mümkünse ayrı ayrı tesbiti.
- 4- Ermeniler eskiden beri orada bulunuyorlar, yoksa diğer illerden mi gelmişlerdir.
- 5- Ermeniler ekseriyetle hangi işleri tercih ederek yapmaktadır, zenginlik ve fakirlik derecelerinin de tesbiti.

030	10			261	461	4
-----	----	--	--	-----	-----	---

16

1945 yılına ait bir belgede, çeşitli vilayetlerde Ermenilerle ilgili yapılacak teftişlerde dikkat edilmesi istenen hususlar.

BCA: 030.10.261.461.4.

Sadece Fişlenmiyorlar, Malvarlıkları da Kayıt Altına Alınıyor

1945 yılına ait belgenin en önemli maddelerinden biri Ermenilerin malvarlıklarındaki değişimleri tespit etmektir. Bu maddenin arka planındaki fikrin Hristiyan ve Yahudi vatandaşların ellerinde birikmiş servete el koymak ve bunları Türklerle aktarmak olduğunu söyleyebiliriz. Bu el koyma, Cihan Harbi yıllarında Ermeni ve Rum servetine el koymakla başlamış ve Cumhuriyet döneminde de devam etmiştir.¹⁰² Hristiyanların ekonomik zenginliklerine el koyma fikriyatı o denli baskındır ki, mübadeleye tabi olacak Rum kadınların Müslüman erkeklerle evlenmeleri konusu bile Bakanlar Kurulu tarafından ele alınacak ve sonuçta sadece Rum kadınların değil, mübadeleye tabi tüm gayrimüslim kadınların Müslüman erkeklerle evlenmesi yasaklanacaktır.

20 Ocak 1924 tarihli bu kararda, mübadeleye tabi Rum “Katina’nın merhum Abdullah ile izdivacına” şeriatça hiçbir engel olmamakla birlikte, eğer evlenirse, elinde “emval-i gayr-ı menkule mevcut ise muhafazasına meydan verileceği gibi bu suretle Yunanistan’dan gelecek ahali-i İslamiyenin bundan istifadelerine mümanaat edilmiş [mani olunmuş] olacağı” gerekçesiyle izin verilmez. Karar bir tek Katina ile sınırlı tutulmaz ve “mübadeleye tabi gayr-ı müslim kadınların müslimlerle izdivacına(...) müsaade olunmaması” karara bağlanır. Başta Mustafa Kemal olmak üzere kabine üyeleri, Abdullah’ın, “Harb-ı Umumi neticesinde memleketimizde bir çok İslam kadınları dul ve sefil ve perişan kaldığı” için bu kadınlardan birisiyle evlenmesinden yanadır.¹⁰³

¹⁰² Devletin vatandaşın (veya tebaanın) malını gasp etmesi çok eski bir gelenektir. Kökleri Roma’ya uzanan bu gelenek, Osmanlı yönetimi tarafından da yaygın olarak kullanılmıştır, bkz. Taner Akçam, *Siyasi Kültürümüzde Zulüm ve İşkençe*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1992), s. 46-52.

¹⁰³ BCA: 030.18.1.1.8.49.17.

Ermeni ve Rumların mallarını Müslümanlara transfer etmek politikası bir tek mübadele dönemiyle sınırlı değildi. Cumhuriyet'in erken yıllarının Adalet Bakanı Mahmut Esat Bozkurt, Eylül 1930'da Ermeni ve Rumlardan Müslümanlara servet aktarımının Cumhuriyet Halk Partisi'nin ana politikası olduğunu büyük bir gururla ilan eder. Serbest Fırka'nın 5 Eylül 1930 tarihli olaylı İzmir mitinginden hemen sonra Ödemiş'te yaptığı bir konuşmada "Cumhuriyet Halk Fırkası azasındanım, çünkü bu fırka bu vatanın maddi, manevi varlıklarını yabancıların ellerinden alarak Türk milletine verdi" diyen Bakan, Serbest Parti kurucularının da servet aktarımından yararlandıklarını itiraf etmektedir.

Düne kadar Cumhuriyet Halk Fırkasından olup da bugün nedense dönmüş olanlara soralım. Cumhuriyet Halk Fırkasına sövdükleri şu anda taşıdıkları saadeti hangi fırkanın siyaseti sayesinde edindiler?¹⁰⁴

Bakanın "yabancı" dedikleri, bu ülkenin Hristiyan ve Yahudi vatandaşlarıdır. Kendi vatandaşlarının mallarına el koymayı bir gurur vesilesi yapan bakanın servet aktarımı hakkında söyledikleri rejimin karakterini net bir şekilde ortaya koyar:

Düne kadar vapurlarda, şimendiferlerde memleketimizin bütün ticarî ve malî müesseselerinde kimler çalışıyordu ve bunlar kimlerin ellerinde bulunuyordu? Türk olmayanların değil mi? Bugün kimin ellerindedir? Türklerin! Bütün bunlar Cumhuriyet Halk Fırkasının siyasetinin mahsulüdür. Bağlar bahçeler, hatta dağlar, ovalar, mal mülk memleketin iktisadiyatı Türk olmayanların elinde değil miydi? Bugün bütün bunlar Türklerin ellerine geçti. Bu da Cumhuriyet Halk Fırkasının siyasetinin semeresidir. Düne kadar yabancıların yanında amelelik yapan binlerce Türk'ün bağ bahçe mülk sahibi olduğunu görüyoruz.¹⁰⁵

104 *Hakimiyeti Milliye*, 19 Eylül 1930, s. 3.

105 *a.g.e.*

Bir bakanın, kamuya açık bir toplantıda yaptığı bir konuşmada, vatandaşlarının bir kısmının mal varlığını, diğer kısım vatandaşa aktarma siyasetini izlediklerini gururla ilan etmesi sözünü ettiğimiz ırkçı politikanın resmi ilanıdır. Burada dikkat çekmek istediğim özel bir husus da, bakanın sözünü ettiği politikaların, misal 1942 Varlık Vergisi veya 6-7 Eylül 1955 pogromu gibi olağan dışı, bir defaya mahsus uygulamalar olmadığıdır. Anlatılan uzun döneme yayılmış, sistemli ve ısrarlı “günlük” politikalarlardır.

Şiddet Kullanarak Kovma

Eklenmesi gereken son bir husus, devlet politikalarının kanun ve kararnamelerle Apartheid sistemini inşa etmek dışında, Hıristiyanların, özellikle de Ermenilerin ülke dışına zorla sürülmesi siyasetini de takip ettiğidir.

Bilhassa Cumhuriyet’in erken döneminde, yabancı gözlerden nispeten uzak doğu vilayetlerinde bu politika açık şiddet kullanılarak gündeme getirildi.¹⁰⁶ Fransa ile imzalanan Ekim 1921 sınır antlaşmasını takiben sınırın her iki tarafında yaşayan Ermeniler, Türk hükümeti tarafından güvenlik tehdidi telakki edildiler. Sınırın Türkiye tarafında hayatta kalmış olanlar fırsat bulundukça türlü yöntemlerle ve zorla Suriye’ye

106 Erken Cumhuriyet yıllarında Hıristiyanlara, özellikle Ermenilere yönelik şiddet politikaları bu çalışmanın konusu değildir. Konu, henüz yeteri kadar çalışılmamıştır ve araştırmacılarını beklemektedir. Şu çalışmalarda sınırlı bilgiler bulmak mümkündür: Vahe Tachjian, “The expulsion of non-Turkish ethnic and religious groups from Turkey to Syria during the 1920s and early 1930s”, ed. Jacques Semelin, *Online Encyclopedia of Mass Violence*, http://www.massviolence.org/IMG/article_PDF/The-expulsion-of-non-Turkish-ethnic-and-religious-groups.pdf. Talin Suciyan, *The Armenians in Modern Turkey: Post-Genocide Society, Politics, and History*, (London, IB Tauris, 2016) (Türkçesi: *Modern Türkiye’de Ermeniler Soykırım-sonrası Siyaset, Toplum ve Tarih*, çev. Ayşe Günaysu, (İstanbul: Aras Yayıncılık, 2017) ve Çağaptay, *Türkiye’de İslam, Laiklik ve Milliyetçilik*.

sürüldü ya da kaçmak zorunda bırakıldı. Fransa'dan da, Suriye'nin kuzey sınır bölgesine yerleştirdiği Ermenileri iç bölgelere sürmesi istendi.¹⁰⁷

1925 Şeyh Sait, 1926-30 Ağrı ayaklanmalarının, 1937-1938 Dersim ve 1936 sonrası Sason'da yaşananların bu şiddet politikalarıyla doğrudan ilişkisi vardır. 1929'da Diyarbakır ve Mardin'de Ermeni ve Süryani dini liderler öldürüldüler; kiliseler bombalandı ve yakıldı. Birçok olayda Ermeniler suçlu sayıldılar ve tutuklanarak işkencelerden geçirildiler. Harputlu bir Ermeni'nin sözleriyle, “yaşama şansımız yok, zulme uğradık, şüphelenildik, soyulduk, kötü muamele gördük, hapse atıldık, yargılandık ve eğer şanslıysak sınır dışı edildik.”¹⁰⁸

Açık şiddet politikaları sonucu ne kadar Ermeninin Suriye'ye geçtiği konusunda rakamlar çelişkilidir. Sadece Şeyh Sait Ayaklanması'ndan sonra Suriye'ye kaçan Ermeni sayısını 10 bin civarında gösteren çalışmalar olduğu gibi,¹⁰⁹ tüm bir 1920 ve erken 30'lu yıllar için 30-40 bin rakamlarını verenler de vardır. Diplomatlar, bu dönemde 10 ile 20 bin arası Ermeninin göç ettiğini tahmin etmektedir.¹¹⁰ Suriye dışında, İran ve Irak'a geçen Ermeniler de vardır. Zorla sürülen Ermenilerin mal varlıklarına, var olduğu iddia edilen vergi borçlarının karşılığı olarak kâğıt imzalatılmak suretiyle el konuldu.¹¹¹

Bölgenin Ermeni nüfusundan tamamen arındırılmasında Sasun bölgesi önemli bir örnek teşkil eder. 1914-1927 arasındaki dönemde, Sasun yöresinin Ermeni nüfusu %46'dan

107 Sınır bölgesi sorunları ile ilgili olarak, Seda Altuğ, “The Turkish-Syrian Border and Politics of Difference in Turkey and Syria (1921-1939)”, Matt-hieu Cimino (ed.), *Syria: Borders, Boundaries, and the State* içinde, (London & New York: Palgrave Macmillan, 2021), s. 47-73.

108 Mısırlıyan, “Turkiyo Nerkin Kavarnere...” s. 109.

109 Seda Altuğ, “The Armenian Genocide, Sheikh Said Revolt, and Armenians in Syrian Jazira”, *Armenian Weekly*, Özel Sayı, Nisan 2010, s. 17.

110 Çağaptay, *Türkiye’de İslam, Laiklik ve Milliyetçilik*, s. 57.

111 a.g.e.

%1,5'a gerilemişti. Kalan nüfus da, resmi rakamlara göre 834 kişinin öldürüldüğü 1936-39 operasyonları sonucunda ortadan kaldırıldı.¹¹²

Özetle, Hristiyan ve Yahudileri, günlük hayatlarını çekilmez hale sokarak veya bazen açık şiddetle Türkiye'den çıkmaya zorlamak, kalanları çeşitli meslekleri icra etmekten men etmek, özel fişleme sistemi ile kayıt altına almak, "soy kodu" uygulaması ile toplum içinde asimile olup kaybolmalarına engel olmak, oluşturulan kast sisteminin ana unsurlarıdır. Cumhuriyet'in kuruluş evrelerinde, 1920'de nüfusun %8'ine yakınına oluşturan bu grubun bugün %1'in altına düşmüş olması tesadüf değildir ve ancak bu Apartheid sisteminin ve ırkçı politikaların varlığıyla açıklanabilir. Bu sonuç, Cumhuriyet'in kurucu kadrolarının bilinçli politikalarının sonucuydu ve temelleri 1918-1923 döneminde atılmıştı. Bir başka deyişle, Pontus tartışmaları sırasında da açıkça dile getirilen ve Mustafa Kemal'in, 16 Mart 1923'de Adana'da esnafa verdiği gayrimüslimlerin olmadığı bir Türkiye sözü Cumhuriyet rejiminin temel düsturu olmuş ve bu söz yerine getirilmiştir.

112 Nevzat Onaran, *Devletin Dahili Harbi*, (İstanbul: Kor Kitap, 2021), s. 350-393. 1920'lerden 1930 sonlarına kadar değişik Sasun operasyonlarını anlatan Onaran, bölgede yaşananları, "devletin vatandaşlarına karşı harbi" (s. 373) olarak tanımlar.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: ŞEYH SAİT ÖRNEĞİNDE APARTHEID'A KARŞI EŞİTLİK ARAYIŞLARI

Önceki bölümlerde aktardıklarımızdan da anlaşılacağı üzere, Apartheid'ın esasını oluşturan birçok kanun ve kararname 1920 ve 30'lu yıllarda çıkarıldı ve bu sistem bugün hâlâ işler haldedir. Nasıl ki bugünkü Apartheid rejiminin anlaşılması için 1918-1923 arasının sadece vatandaş eşitliği ilkesi ışığında yeniden ele alınması ve bu döneme ilişkin gölgede bırakılan gerçekler aydınlığa çıkarılarak yeni bir tarihsel anlatının inşa edilmesi gerekiyorsa, 1938'e dek uzanan kuruluş döneminin de benzer bir yaklaşımla ele alınması gerekiyor. Oysa bugüne kadar, dönemin tarihinin eşit vatandaşlık perspektifinden ele alındığını söylemek hayli zordur. Yapılan çalışmalar daha çok dönemi yaşayan her etnik-dini grubun Türk devletiyle yaşadığı özel sorunları ele alması ya da Türk çoğunluğun kendi "başarı hikâyesini" anlatması biçiminde oldu. Bu nedenle, biri diğerinden haberi olmayan, bir nevi kompartmanlara bölünmüş bir tarih literatürü ortaya çıktı. Dönemi sadece belli bir etnik-dini grubun tarihi olarak ele alan ve anlatan bir anlayışın kuruluş dönemi olaylarını kavraması çok zordur. Bu söylediklerimizi 1925 Şeyh Sait Ayaklanması ekseninde açıklamaya çalışacağız. Genellikle bir Sünni Kürt ayaklanması olarak görülen bu harekete önemli sayıda Hıristiyan ve Alevi de katılmıştır, ancak bu pek bilinmez. Ayrıca Çerkesler de ayaklanmaya katılma çabası içinde olmuşlardır. Etnik-dini temelli tarih yazımlarının bu gerçekleri görmesi çok zordur.

Malak Barşom, Süryaniler, Ermeniler ve Şeyh Sait

Malak Barşom Midyatlı Süryani Safar ailesinin ileri gelenlerinden bir avukattır. 27 Şubat 1927’de, Şark İstiklal Mahkemesi tarafından Şeyh Sait Ayaklanması’na katıldığı için idam cezasına çarptırılır ve aynı gün idam edilir.¹ Aslında Barşom tek değildir, onunla birlikte yedi Süryani daha benzer suçlularla idam edilmişlerdir.² Malak Barşom hakkında bilgileri, yeğeni Safar Safar’ın onun hakkında yazdığı bir biyografiden öğreniyoruz.³

Safar Safar’ın aktardığına göre, 1925 Şubat ayında Abdo ve Xalilo isimli iki ağa Barşom’un ziyaretine gelir ve Şeyh Sait’in bir ayaklanma planladığını aktararak harekete destek vermesini ve katılmasını ister. Barşom cevap olarak, “Şeyh Sait’e gösterdiği güven için teşekkür” eder ve “onun mukaddes hareketini desteklemekten mutluluk duyuyorum” diye ekler. “Ancak ona inancımı ve desteğimi versem bile [...] engeller var” der. Malak Barşom’un kastettiği, 1915’te Kürt aşiretlerinin Süryanilerin imhasında önemli rol oynamış olmalarıdır.

1 Malak Barşom, Şark İstiklal Mahkemesi kayıtlarında Melik Barsum olarak geçer. Hakkında 17 Şubat 1926’da verilen üç aylık hapis cezası için bkz. *Şark İstiklal Mahkemesi (Kararlar ve Mahkeme Zabıtları)*, Cilt 6/3, Karar 161, (Ankara: TBMM Kütüphane ve Arşiv Hizmetleri Başkanlığı Yayınları, No: 1, 2017), s. 1285-1287. Barşom için 27 Şubat 1927’de verilen idam kararı, *Şark İstiklal Mahkemesi (Kararlar ve Mahkeme Zabıtları)*, Cilt 6/5, Karar 778, s. 2421-2423.

2 İdam edilenlerin isimleri için bkz. *Şark İstiklal Mahkemesi (Kararlar ve Mahkeme Zabıtları)*, Cilt 6/5, Karar 778, s. 2421-2423.

3 Safar Safar, *The Origin of Heroes: A story of Struggle Patriotism and Sacrifice*, (yazarın yayını, 2020). Safar Safar’ın verdiği bilgiler büyük ölçüde Malak Barşom’un amcasının oğlu olan babası Abdel-Aziz’in kendisine aktardıklarına ve geniş aile içinde konuşulanlara dayanmaktadır. Her sözlü tarih anlatımının sahip olduğu sorunları (tarih hataları, muhtemel abartılı sayılar ve anlatım dili vb.) bu eserde de gözlemek mümkündür. Ancak eserin ana anlatısının yayımlanan İstiklal Mahkemesi kayıtlarıyla uyum içinde olduğunu belirtmek gerekir.

1927de, 27 yaşındayken idam edilen Midyatlı avukat Malak Barşom öğrencilik yıllarında, sağdan ikinci.

Görüşmeye daha sonra Safar Safar'ın babası, Safar ailesinin lideri ve Barşom'un amca oğlu Abdel-Aziz de katılır. Abdel-Aziz, Barşom'a Kürtlerin Seyfo'dan sorumlu olduklarını, "dünün toplu katliamlarını" unutamayacaklarını ve bu nedenle Kürtlere güvenilmemesi gerektiğini söyler. Aziz, "Şeyh Sait'e Kürtlerin bağımsızlığı için yürüttüğü çalışmalarda mutluluk ve başarılar dilerim; onun bayrağı altında azınlıkların Anayasa kapsamında korunması garanti altına alınacaktır" der ama isyana destek vermekten uzak durur. Malak Barşom'a göre ise Kürtler katliamlardan birincil elden sorumlu değildir, asıl sorumlu, Kürtlere emir veren Osmanlı yöneticileridir ve Süryanilerin şu anda içinde bulundukları kölelik durumundan çıkıp eşit vatandaş olabilmelerinin yolu, Kürtlerle birlikte özgürlük için mücadele etmekten geçmektedir.

Safar Safar'ın verdiği bilgilere göre Malak Barşom, bir diğer Kürt lider Haco Ağa eşliğinde Şeyh Sait'le buluşup görüşmüş

ve onunla ayaklanma konusunda anlaşmıştır. Bu anlaşma sonucunda Barşom 1000 civarında Süryani'yle birlikte Şeyh Sait Ayaklanması'na katılır.⁴ Ayaklanmanın yenilgi ile sonuçlanması üzerine de Suriye'ye geçer. Haco Ağa'nın Suriye'ye geçmesini sağlayan da Malak Barşom'dur. İade edilip idam edileceği ana kadar Barşom, Suriye'de de Süryanilerin eşitlik talebi doğrultusunda mücadelesine devam eder. Barşom hakkında TBMM'nin Şark İstiklal Mahkemesi dosyalarında yeteri kadar belge bulunmaktadır. İlginç olan, bu dosyalarda Barşom'un sorgu ifadeleri ve savunmalarının bulunmamasıdır. Anlaşılan o ki sakıncalı bulunarak dosyadan çıkarılmışlardır.

Barşom hakkında ilk soruşturma 16 Eylül 1925'de açılır.⁵ 3 Aralık 1925 tarihinde tutuklanır ama hükümet yanlısı Süryani ileri gelenlerinin baskısı sonucu 12 Ocak 1926'da tahliye edilir. Fakat 17 Şubat 1926'da tekrar tutuklanır. Üç ay hapis cezasına çarptırılır, cezasını yattıktan sonra Yozgat'a sürgüne gönderilir. Orada gözetim altında tutulmaktadır⁶ ama hükümet sonuçtan hoşnut değildir. Barşom hakkında cinayet

4 1000 rakamının abartılı olduğunu ileri sürmek mümkündür. Şeyh Sait Ayaklanmasına kaç kişinin katıldığı konusunda bir rakam vermek de zordur. Mehmet Halit Fırat hatıratında Diyarbakır'ı kuşatan 5 bin ve toplamda 10 bin civarında katılımcıdan söz eder, *Yetmiş Beş Senelik Derbeder Bir Hayat Hikâyesi*, (Ankara: Kardeş Matbaası, 1968), s. 25-26. Şeyh Sait, yargılanması sırasında Diyarbakır'ı kuşatanların sayısını 3 bin olarak verir. Diyarbakır için devlet rakamları 5 bindir. Olayları yaşayan bir kişi de 10 bin rakamını verir. Rakamları aktaran, Martin Van Bruinessen, *Ağa Şeyh Devlet*, çev. Sabiha Banu Yalkut, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2013), s. 423. Bir başka rakam da olayları birincil elden yaşamış Hasan Hışyar Serdi tarafından verilir. Serdi toplam 70 bin kişiden bahsetmektedir: (Palu-Harpüt cephesi 18 bin; Varto cephesi 12 bin; Diyarbakır cephesi 20 bin; Bakır Maden cephesi bin ve Silvan cephesi 10 bin); Hasan Hışyar Serdi, *Görüş ve Anılarım (1907-1985)*, İstanbul: Med Yayınları, 1994. Dolaşısıyla güvenilir bir rakamdan söz etmek zordur.

5 T.B.M.M. *Şark İstiklal Mahkemeleri Arşivi*, IM_T12_K085_D805-7_G202.

6 *Şark İstiklal Mahkemesi (Kararlar ve Mahkeme Zabıtları)*, Cilt 6/3, Karar 161, a.g.e. Ve T.B.M.M. *Şark İstiklal Mahkemeleri Arşivi*, M_T12_K084_D805-3_G083.

suçlamasıyla yeni bir soruşturma daha açılır ve 16 Haziran 1926'da Yozgat'tan Mardin'e getirilmesi istenir. Barşom, Mardin'e götürülürken yolda firar eder ve Suriye'ye kaçar.⁷ Orada siyasi faaliyetlerine devam ederken Fransız manda yönetimi tarafından tutuklanır ve Türkiye'ye iade edilir. 27 Şubat 1927 tarihli duruşmasında "isyan hadisesine fiili olarak katılmak" suçundan idam cezasına çarptırılır. Aynı gün idam edilen Barşom'un infaz zabıt varakasında idam cezasının "isyanla alakadar ve müteaddit katl ve gasp ve casusluk maddelerinden dolayı" verilmiş olduğu yazılıdır.⁸

Yukarıda sözünü ettiğimiz gibi, Barşom'la birlikte ayaklanmayla bağlantılı olarak yedi Süryani daha idam edilmiştir. Bu yedi kişinin mezarları, Elazığ Süryani Kadim Kilisesi'nin bahçesindedir. Malak Barşom'un mezarının nerede olduğu ise bilinmemektedir. Kilise, korkusundan ona sahip çıkamamıştır ve muhtemelen Müslüman mezarlığına gömülmüştür. Yöre Süryanileri gerek idam edilenler gerek Malak Barşom hakkında sessizdir. İdam edilenler saygıyla anılır ama konu hakkında konuşmamak, gençlerin sorularını geçiştirmek ve cevap vermemek tercih edilir.⁹ Şark İstiklal Mahkemelerinde, Şeyh Sait Ayaklanması'na katıldıkları için idam edilen Süryani sayısı aslında çok daha fazladır ve konu araştırmacılarını beklemektedir.

Barşom hakkında bu kadar ayrıntılı bilgi vermemizin bir sebebi var. Şeyh Sait üzerine yapılmış hiçbir çalışmada Malak Barşom'dan, ayaklanmaya katılan bin kadar Süryani'den ya

7 T.B.M.M. *Şark İstiklal Mahkemeleri Arşivi*, IM_T12_K084_D805-3_G083 ve IM_T12_K084_D805-3_G068.

8 *Şark İstiklal Mahkemesi (Kararlar ve Mahkeme Zabıtları)*, Cilt 6/5, Karar 778, a.g.e.; ve infaz zabıt varakası için bkz. T.B.M.M. *Şark İstiklal Mahkemeleri Arşivi* IM_T12_K094_D836-4_G142.

9 Bilgileri dostlarım Feyyaz Kerimo ve Hanna Kerkini'den aldım. Kendilerine teşekkür ederim.

da idam edilen Süryanilerden bahsedilmez.¹⁰ Oysa, ayaklanma sonrası tutuklanan ve idam edilenler dışında, 270 ile 357 arasında olduğu söylenen sayıda Süryani gözüaltına alınmış, aylarca kiliselerde hapis tutulmuştur. Yaklaşık bin kişilik büyük bir grup da Suriye'ye ve Irak'a kaçmıştır. Kaçanlardan “soğugun şiddetinden... yollarda telef ol(anlar)” olmuştur.¹¹ Hedefte sadece Süryaniler değil, kilise ve manastırlar da vardır. “Kürt isyancıların sığındıkları” gerekçesiyle “Mor Malke Manastırı ile birlikte Ėhwo (Güzelsu) köyündeki Mor Sarkis-Bakus ve Meryem Ana Kiliseleri, Sorino Mor Dodo ve Haç Manastırı, Türk askerleri tarafından” yıkılmışlardır.¹²

Ayaklanmaya katılan ve idam edilenler sadece Süryaniler değildir. Bölgede bir şekilde hayatta kalmış veya İstanbul gibi yerlerden buraya gelerek ayaklanmaya katılmış Ermeniler de vardır. Şark İstiklal Mahkemeleri kayıtlarında tespit edebildiğimize göre dokuz Ermeni yargılanmıştır. Bunlardan üçü beraat etmiş, üç kişiye değişik hapis cezaları verilmiş ve üç kişi de idam edilmiştir. Hatta aralarındaki “Ermeni milletinden mühtedi Ramazan oğlu Emin” reşit değildir ve mahkeme kararıyla yaşı büyütülerek idam edilmiştir.¹³

10 Doğrudan Şeyh Sait Ayaklanması ile ilgili olmayan Şark İstiklal Mahkemeleri hakkında yapılmış bir çalışmada, konuya kısaca değinilir: Mahmut Akyürekli, *Şark İstiklal Mahkemesi 1925-1927*, (İstanbul: Tarih Kültür Yayınları 2016), 95, 138.

11 Na'um Fayig, “Turabdin'de Baykuşlar Ötüyor”, *Beth-Nahrin (Mesopotamia)*, *The Assyrian Paper*, Yıl 10, Sayı 7-8, Mayıs-Haziran 1926, s. 4-7. Kaynağı Türkçeleştirerek benimle paylaşan Jan Bet-Sawoc'e teşekkür ederim.

12 Horepiskopos Nu'man Bet Yawno, *Turabdin ve Midyat Tarihi*, çev. Şükrü Aktaş, (Midyat: Mor Gabriyel Manastırı, 2010). Kaynağı benimle paylaşan Jan Bet-Sawoc'e teşekkür ederim.

13 İdam edilen Ermenilerin dosyaları ile ilgili olarak, *Şark İstiklal Mahkemesi*, “Ermeni Gülizar'ın oğlu Mehmet Nuri bin Hüseyin”, Cilt 6/2, Dosya no: 187, s. 687; Markar oğlu Bogos, Cilt 6/2, Dosya no: 197, s. 695; “Ermeni milletinden mühtedi Ramazan oğlu Emin”, Cilt 6/5, Dosya no: 773, s. 2339-2341. Mehmet Nuri'nin İdam Zabıt Varakası için bkz. *T.B.M.M. Şark İstiklal Mahkemeleri Arşivi*, IM_T12_K092_D833-2_G055. Markar oğlu Bogos'un İdam Zabıt Varakası: IM_T12_K092_D833-2_G061.

BETHNAHRIN
(Mesopotamia)
ASSYRIAN PAPER
Published Every Two Weeks By
NAOUM E. PALAK
309 - 31st St., West New York, N. J.
U. S. A.
Subscription Price \$2.00 per Annum in Advance

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴՐՈՒՄ

Իմ հայր
Երկրի հայր

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴՐՈՒՄ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴՐՈՒՄ

Subscription Price \$2.00 per Annum in Advance

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴՐՈՒՄ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴՐՈՒՄ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴՐՈՒՄ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴՐՈՒՄ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴՐՈՒՄ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴՐՈՒՄ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴՐՈՒՄ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴՐՈՒՄ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴՐՈՒՄ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴՐՈՒՄ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴՐՈՒՄ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴՐՈՒՄ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴՐՈՒՄ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴՐՈՒՄ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴՐՈՒՄ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴՐՈՒՄ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴՐՈՒՄ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴՐՈՒՄ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴՐՈՒՄ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴՐՈՒՄ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴՐՈՒՄ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴՐՈՒՄ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴՐՈՒՄ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴՐՈՒՄ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴՐՈՒՄ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴՐՈՒՄ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴՐՈՒՄ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴՐՈՒՄ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴՐՈՒՄ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴՐՈՒՄ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴՐՈՒՄ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴՐՈՒՄ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴՐՈՒՄ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴՐՈՒՄ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴՐՈՒՄ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴՐՈՒՄ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴՐՈՒՄ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴՐՈՒՄ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴՐՈՒՄ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴՐՈՒՄ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴՐՈՒՄ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴՐՈՒՄ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴՐՈՒՄ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴՐՈՒՄ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴՐՈՒՄ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴՐՈՒՄ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴՐՈՒՄ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴՐՈՒՄ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴՐՈՒՄ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴՐՈՒՄ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴՐՈՒՄ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴՐՈՒՄ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴՐՈՒՄ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴՐՈՒՄ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴՐՈՒՄ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴՐՈՒՄ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴՐՈՒՄ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴՐՈՒՄ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴՐՈՒՄ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴՐՈՒՄ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴՐՈՒՄ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴՐՈՒՄ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴՐՈՒՄ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴՐՈՒՄ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴՐՈՒՄ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴՐՈՒՄ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴՐՈՒՄ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴՐՈՒՄ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴՐՈՒՄ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴՐՈՒՄ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴՐՈՒՄ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴՐՈՒՄ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴՐՈՒՄ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴՐՈՒՄ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴՐՈՒՄ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴՐՈՒՄ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴՐՈՒՄ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴՐՈՒՄ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴՐՈՒՄ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴՐՈՒՄ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴՐՈՒՄ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴՐՈՒՄ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴՐՈՒՄ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴՐՈՒՄ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴՐՈՒՄ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴՐՈՒՄ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴՐՈՒՄ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴՐՈՒՄ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴՐՈՒՄ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴՐՈՒՄ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴՐՈՒՄ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴՐՈՒՄ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴՐՈՒՄ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴՐՈՒՄ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴՐՈՒՄ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴՐՈՒՄ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴՐՈՒՄ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴՐՈՒՄ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴՐՈՒՄ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴՐՈՒՄ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴՐՈՒՄ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴՐՈՒՄ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴՐՈՒՄ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴՐՈՒՄ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴՐՈՒՄ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴՐՈՒՄ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴՐՈՒՄ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴՐՈՒՄ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴՐՈՒՄ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴՐՈՒՄ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴՐՈՒՄ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴՐՈՒՄ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴՐՈՒՄ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴՐՈՒՄ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴՐՈՒՄ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴՐՈՒՄ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴՐՈՒՄ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴՐՈՒՄ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴՐՈՒՄ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴՐՈՒՄ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴՐՈՒՄ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴՐՈՒՄ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴՐՈՒՄ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴՐՈՒՄ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴՐՈՒՄ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴՐՈՒՄ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴՐՈՒՄ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴՐՈՒՄ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴՐՈՒՄ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴՐՈՒՄ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴՐՈՒՄ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴՐՈՒՄ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴՐՈՒՄ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴՐՈՒՄ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴՐՈՒՄ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴՐՈՒՄ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴՐՈՒՄ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴՐՈՒՄ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴՐՈՒՄ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴՐՈՒՄ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴՐՈՒՄ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴՐՈՒՄ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴՐՈՒՄ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴՐՈՒՄ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴՐՈՒՄ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴՐՈՒՄ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴՐՈՒՄ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴՐՈՒՄ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴՐՈՒՄ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴՐՈՒՄ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴՐՈՒՄ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴՐՈՒՄ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴՐՈՒՄ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴՐՈՒՄ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴՐՈՒՄ

Na'um Fayig'in Şeyh Sait Ayaklanması'na katılan Süryanilerden söz ettiği yazısının yer aldığı Beth-Nahrin dergisi, Mayıs-Haziran 1926.

Emin hakkındaki sorgu evrakından, onun Müslüman olduğunu söylediğini anlıyoruz. Ancak muayene edilmiş ve sünetsiz olduğu tespit edilmiştir. Mahkeme kayıtlarında Emin'in "Ermeni milletinden" olması adeta onun bir kabahati olarak yazılır. Yaşının küçük olması ise bir sorun teşkil etmektedir. Emin, 17-18 yaşında olduğunu söyler. Şark İstiklal Mahkemesi savcılığına "Kaymakam Vekili" imzasıyla çekilen bir telgrafta

ise, “kendisinin on sekiz, yirmi yaşlarında tahmin edildiği” ifadesi yer alır. Mahkeme kaymakam vekilinin tahminini yeterli bulmaz ve kendisi bir başka tahminde daha bulunur. Emin’in görünüşüne bakarak onun yirmi iki yaş civarında olduğuna karar verir. 26 Eylül 1925 tarihli kararda, “merkumun hadise-i isyanienin hem-fiili olmak üzere mücrimiyetine ve sinninin yirmi iki olarak tespit ve takdirine vicahen ve bi’l-ittifak karar verildi” denir.¹⁴

Ayaklanma sırasında sağ yakalanıp yargılanmadan infaz edilen Ermeniler de vardır. Şeyh Sait kuvvetleriyle yapılan çatışmalarla ilgili olarak, TBMM Riyaseti Yaverliği’ne 30 Mart 1925 tarihinde gönderilen “vaka ve istihbarat hülasası” başlıklı raporda, 29 Mart 1925 tarihinde yaralı olarak ele geçirilen bir Ermeni’nin hemen idam edildiği bilgisi verilir: “Tepecik’ten elinde bomba ile yaralı bir Ermeni derdest ve idam ve Şeyh Mehmet Baba ve oğullarının evleri yakılmıştır.”¹⁵

Yargısız infaz Şeyh Sait Ayaklanması sırasında çok sık başvurulan bir imha yöntemidir ve sivil halka yönelik yaygın olarak kullanılmıştır. Varto civarında, Dadina köyü ile Rindalya köyü arasında Rasta Mezrê’de geçen bir katliam öyküsü bu uygulamaya bir örnek olarak verilebilir:

Şeyh Sait teslim alınıp Varto merkez üzerinden Diyarbakır’a gönderildiği günün hemen ertesinde bir af söylentisi yayılıyor. O bölgede, Baskan isimli bir Ermeni köyü civarında derin mağaralarıyla meşhur ormanlık bir vadi var. Şeyh Sait Diyarbakır yolundayken, Jandarma korkusundan buraya sığınan köylülerden gelip teslim olanların soruşturma evrağına imzası karşılığında rahatça evlerine gidecekleri bilgisi dolaşıma sokulur. Vadiye gizlenen köylülerden 32 erkek ve bir kadın, af söylentisi sebebiyle gizlendikleri yerden çıkar-

14 T.B.M.M. *Şark İstiklal Mahkemeleri Arşivi*, IM_T12_K072_D668_G001_0003; T12_K072_D668_G002_0001; T12_K072_D668_G003_0003.

15 *Cumhurbaşkanlığı Arşivi*, T.B.M.M. Riyaseti Yaverliğine, 30 Mart 1925 tarihli rapor: 01010720_1.

lar ve Rasta Mezrê'de bekleyen jandarma kuvvetlerine teslim olurlar. Teslim olduktan bir süre sonra elleri iplerle birbirine bağlanıp 32 erkek oracıkta, kadın da az ötede infaz edilir.¹⁶

Şeyh Sait İsyanı'na Hıristiyan Katılımı Konusunda Derin Sessizlik

Şeyh Sait isyanı üzerine yapılan çalışmalarda, ayaklanmaya katılan ve idam edilen Süryani ve Ermenilerden hiç bahsedilmemiş olması hayli ilginçtir. Bu basit gerçeklik tamamıyla es geçilmiş, yok sayılmıştır. Soru basittir: Konu ve dönem hakkında onlarca çalışma olmasına rağmen, bu suskunluğun, yok saymanın nedeni nedir? Şeyh Sait Ayaklanması'yla ilgili çalışmalara baktığımızda esas olarak üç temel soruya cevap arandığını görürüz. Birinci soru, hareketin doğasının dini mi, yoksa ulusalcı mı olduğudur. İkinci soru, hareketin ilerici ve modernist bir rejime karşı feodal bir başkaldırı olup olmadığıdır. Üçüncü soru ise, Şeyh Sait hareketinde “yabancı parmağı” meselesidir. Ayaklanma, Musul meselesi nedeniyle İngiltere tarafından mı planlanmış ve organize edilmiştir? Siyasi tarih literatüründe tüm tartışmanın bu üç soru etrafında döndüğünü ve tarafların bu sorulara verdikleri cevaplara göre pozisyon aldığını söylemek yanlış olmaz.¹⁷

Türk resmi tarih tezlerine yakın olan kaynaklar, olayda “ayrılıkçı” bir Kürt hareketi ve/veya Şeyh Sait'in dini bir lider

16 Rasta Mezrê'deki yargısız infaz hikâyesini aktaran Fırat Aydınkaya'ya teşekkür ederim. Aydınkaya'nın dedesi de Şeyh Sait Ayaklanması'na katıldığı gerekçesiyle yakalanmış ve “Diyarbakır'a yargılamaya götürüyoruz” denerek, yolda infaz edilmiştir. Dadına köyünden bir kişi Twitter üzerinden Rasta Mezrê'deki hikâyeden bahseder, <https://twitter.com/nupelonline/status/1245618319366868996>.

17 Bu sorular etrafında Şeyh Sait Ayaklanması'nın kısa bir özeti için bkz. Ayşe Hür, *Kürtlerin Öteki Tarihi*, (İstanbul: Literatür, 2019), s. 175-187. İngilizlerin rolü konusunda kısa bir değerlendirme için Mesut Yeğen, *İngiliz Belgelerinde Kürdistan*, (Ankara: Dipnot Yayınları, 2011), s. 23-25.

olması nedeniyle bir irtica hareketi görür ve bunu ispata çalışırlar. Bu çevrelere göre, hareket ayrıca modern ve ilerici Kemalist rejime karşı feodal bir başkaldırıyı da temsil etmektedir.¹⁸ Dönemin ulusal ve uluslararası sol hareketleri (Komintern ve Türkiye temsilcisi TKP) Türk devletinin bu fikirlerini benimser ve bu nedenle, irtica, feodalizm ve emperyalizmle işbirliğini temsil ettikleri gerekçesiyle Kürt isyanlarına karşı çıkar, Türk hükümetinden yana tavır alırlar.¹⁹ Komintern'e göre ayaklanma, "Türk gericiliğinin İngiliz emperyalizmiyle ittifak halinde bir restorasyon / geçmiş rejimi yeniden kurma çabası(dır)."²⁰ Komintern, bu tezine gerekçe olarak da tozpembe bir Kemalist rejim tablosu çizer:

Genel olarak söylenecek olursa, Kemal ulusal kurtuluş hareketini temsil ediyor ve demokrasiye doğru ve Türkiye'yi gerek feodalizm kalıntılarından, gerekse Müslüman din adamlarının etkisinden kurtarmaya gayret ediyor. Kemal birinci olarak emperyalizme, ikinci olarak feodal büyük toprak sahiplerine, üçüncü olarak din adamlarına ve dördüncü olarak yabancı sermayeyle ittifak halindeki liman kentlerinin ticaret burjuvazisine karşı koyuyor.²¹

18 Türk tezleri için en sık kullanılan kaynak Uğur Mumcu'ya aittir. Uğur Mumcu, *Kürt İslam Ayaklanması, 1919-1925*, (İstanbul: Tekin Yayınları, 1993). Bir diğer başvuru kaynağı, İstiklal Mahkemeleri savcısına aittir. Ahmet Süreyya Örgöçren, *Şeyh Sait İsyanı ve Şark İstiklal Mahkemesi: Vesikalar, Olaylar, Hatıralar*, (İstanbul: Temel Yayınları, 2002).

19 Komintern ve TKP'nin Kürt meselesindeki tavrı konusunda başvurulacak çok sayıda kaynak vardır. Mete Tunçay *Türkiye'de Sol Akımlar I*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2019); Mete Tunçay, *Türkiye'de Sol Akımlar II*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2021); Doğu Perinçek (der.), *Komintern Belgelerinde Türkiye 2. Kürt Sorunu*, (İstanbul: Kaynak Yayınları, 1994); Erden Akbulut - Erol Ülker, *TKP, Komintern ve Kürt İsyanları*, (İstanbul: Yordam Kitap, 2022). Bu kitaplardaki fikirlerin genel bir özeti için; Mesut Yeğen, "TKP ve Kürt Sorunu", *Agos*, 11 Temmuz 2022.

20 Akbulut - Ülker, *TKP, Komintern ve Kürt İsyanları*, 108-109.

21 *a.g.e.*, 109.

TKP'nin çıkardığı *Orak Çekiç* gazetesi Komintern'in genel çizgisini takip eder ve isyan süresince, “kahrolsun irtica”, “irticanın başında Şeyh Said var”, “yobazların sarıkları, yobaz zümresine kefen olmalı”, “yobazlarıyla, şeyhleriyle, halifeleriyle, sultanlarıyla birlikte kahrolsun irtica ve derebeylik”, “irticaa karşı mücadelesinde halk hükümetle” başlıkları atar.²²

Öte yandan, Müslüman kimliği öne çıkan araştırmacılar için Şeyh Sait hareketinin ulusalcı bir boyutu yoktur ve Şeyh Sait bir Kürt ulus devleti kurmak amacına sahip değildir. Bu konuda en çok başvurulana kaynak, Şeyh Sait'in sorgusu sırasında söyledikleridir. Şeyh Sait, amacının “şeriat ahkâmını tatbik” ve “Ümmet-i Muhammed'in bir kısmını şeriata davet” olduğunu, “Kürdistan hükümetini... muhal [imkânsız]” gördüğünü ve bu fikri kabul etmediğini söyler.²³ Çoğunlukla Kürt araştırmacılar tarafından kaleme alınan eserlerde ise Şeyh Sait'in dini şahsiyetinin hareketin niteliği açısından belirleyici olmadığı ve ayaklanmanın esas olarak ulusal kurtuluşçu bir niteliği haiz olduğu savunulur.

Bu çevreler, kanıt olarak da, mahkeme savcısının hareket hakkındaki “bir Kürdistan hükümeti tesis etmek maksadından başka bir hedefi olmadığı” veya “isyan; müstakil bir Kürdistan teşkili maksadıyla vukua gelmiştir... Bu ruhun ölmesi ve öldürülmesi en mukaddes bir fariza-i milliyedir” biçimin-

22 a.g.e., 108-111. İlhan Akdere, Zeynep Karadeniz, *Türkiye Solu'nun Eleştirel Tarihi-1*, (İstanbul: Evrensel Basım Yayın, 1996), s. 158-160 ve Fırat Aydınkaya, “Şeyh Said Hareketi ‘Gerici’ Miydi?”, *Nupel*, 5 Şubat 2022. <https://www.nupel.tv/firat-aydinkaya-seyh-said-hareketi-gerici-miydi-217517.html> (Erişim: 14 Mart 2022).

23 Abdulhakim Koçin, Eyüp Ertüren, *Şark İstiklal Mahkemesi Şeyh Said Davası Mahkeme Tutanakları*, (Ankara: Nobel, 2020), s. 24-34 ve s. 39-41. Karerli Mehmet Efendi de *I. Dünya Savaşı İstiklal Mahkemeleri Koçgiri Şeyh Sait ve Dersim'e Dair Yazılmayan Tarih -Anularım-* (İstanbul: Fam Yayınları, 2013) adlı eserinde Şeyh Sait'in Elâzığ bölge komutanı Şeyh Şerif'le yaptığı konuşmaları aktarır. Şeyh Şerif de “tek amacımız şeriattır” sözünü tekrar eder, bkz. s. 115-116.

deki sözlerini ve mahkeme kararlarında, sanıkların Kürt devleti kurmak suçundan yargılandıklarını ve bundan dolayı ceza aldıklarının açık olarak yazılmış olmasını gösterirler.²⁴ Bu literatürde ayrıca, Türk ulusal kurtuluş hareketi ile kıyasla- ma yapılır ve Kemalist hareketin de başlangıçta dini motifler- le hareket ettiği ve tıpkı Şeyh Said isyanında olduğu gibi, hali- felîği kurmak-kurtarmak amacına sahip olduğu iddia edilir.²⁵

Türk resmi tezlerini savunanların da, Komintern ve TKP'nin de, hareketin İslami niteliğine vurgu yapanların da, İslam egemenliği ve şeriat isteyen bir harekete Hristiyanların niçin kitlesel olarak katılmış olduklarını açıklamaları çok zor- dur. Örneğin Komintern'in, Şeyh Said'i fedoa güçlerin tem- silcisi bir gerici, dinci bir rejimi kurmaya çalışan bir yobaz olarak suçladığı değerlendirmelerinde bile bu yorumla açıkça çelişen bilgiler yer almasını anlamak mümkün değildir. Ko- münist Enternasyonal'in konuya ilişkin yaptığı, "Kürdistan'da Ayaklanma-Doğu Raporu" başlıklı 3 Mart 1925 tarihli değer- lendirmede şu önemli bilgi aktarılır: "Geçtiğimiz sonbahar aylarında Türk kuvvetlerinin Hakkari'deki Nesturilere karşı düzenlediği operasyon sırasında ayaklanmanın başı Şeyh Said,

24 Örgüevren, *Şeyh Said İsyanı ve Şark İstiklal Mahkemesi*, s. 115; karar sureti için bkz. s. 19.

25 Ayaklanmanın Kürt devleti kurmak gibi bir amacı olmadığı yolunda ile- ri sürülen tezlere bir örnek, "Bilhassa T.C. endeksli düşünen resmî, gay- rı resmî aydınlarla, seküler bir Kürd toplumu inşa etme derdinde olan Kürdçü aydınlar Şeyh Said'in gayesini saptırıcı tespitlerde bulunmuşlar, böylelikle ona iftira etmişlerdir." Cevher Kara, *Hangi Şeyh Said*, (Urfa: Bilgi Yayıncılık, 2015), s. 10. Ayrıca bkz. Altan Tan, "Şeyh Said Kıyımı Mahke- me Zabıtları," *Independent Türkçe*, 16 Nisan 1921. Seri yedi yazıyla devam etmiştir, son kısmı için bkz. *Independent Türkçe*, 20 Ağustos 2021, <https://indyturk.com/node/401346/t%C3%BCCrki%CC%87yeden-sesler/%C5%-9Feyh-said-k%C4%B1yam%C4%B1-mahkeme-zab%C4%B1tlar%C4%B1-7-miralay-c%C4%B1branl%C4%B1-halid-bey> (Erişim: 4 Haziran 2023). Hareketin Kürt ulusal kurtuluşçu bir hareket olduğu konusunda onlarca eser vardır. Mehmet Bayrak'ın çeşitli çalışmaları bu konuda ör- nek olarak alınabilir. Halifelik kıyaslaması konusunda bir örnek, Bayrak, *Kürtler ve Ulusal-Demokratik Mücadeleleri*, s. 21.

Türk hükümetine karşı safta yer almıştı.” Şeyh Sait’in, resmi Türk tarih yazımında “1924 Nasturi ayaklanması” olarak geçen olaylarda Nasturileri destekleyen bir tutum takınması son derece önemli bir bilgidir.²⁶

Ekleme gerekir ki bahsedilen olayda bir ayaklanma da söz konusu değildir. Birinci Dünya Savaşı yıllarında katledilen ve topraklarından sürülen Nasturilerin yurtlarına dönme-lerine müsaade edilmedi ve bu kadim halkın insanları bir kez daha katliam ve sürgün yaşadı. Şeyh Sait’in, 1924 olaylarında Nasturileri desteklemesi, daha sonra onun başını çekeceği harekete Hristiyanların neden katıldığını açıklayacak anah-tar bilgilerden biridir.²⁷ Komintern’in ve dönemin Türk sol-cularının bu bilgilere rağmen Şeyh Sait hareketi karşısındaki tutumlarını ve Hristiyanların harekete katılımı konusundaki suskunluklarını kavramak gerçekten zordur.

Hristiyanların Şeyh Sait hareketine katılımı konusunda benzer bir suskunluğu, onun dini-irticai bir hareket olmadığını, aksine bir Kürt ulusal kurtuluş hareketi olduğunu savunan kaynaklarda da gözlemek mümkündür. Bu çevrelerin ana so-

26 Şeyh Sait’in torunu Şeyh Kasım Fırat, dedesinin 1924 olaylarında Nas-turilerden yana tutum takındığını babası Şeyh Ali Rıza’dan duyduğunu aktarır. Ali Rıza, daha sonra geçtiği Suriye’de de Nasturi önderleriyle gö-rüşmeler yapmaya devam etmiştir. Bu ve benzeri ilişkilerin, Kürt-Ermeni işbirliği ile kurulan Hoybun örgütünde vücut bulması anlaşılır bir geli-şme sayılmalıdır. Konu hakkındaki bilgilerini benimle paylaşan Seyîdxan Kuri’ye teşekkür ederim.

27 1924 Nasturi katliamı ve sürgünü kendi boyutundan büyük anlama sa-hip bir olaydır. Deyim yerindeyse, Kürt-Hristiyan (Ermeni) ilişkilerinde önemli bir kırılma noktasına denk düşer. İhsan Nuri ve bir grup arka-daşının Türk ordusunu terk ederek bir ayaklanma girişiminde bulun-malarında (“1924 Beytüşşebap isyanı” olarak bilinir) Nasturilere yönelik operasyon önemli bir rol oynamıştır. İhsan Nuri ve arkadaşları, yeni bir Hristiyan katliamı anlamına gelecek bu operasyona katılmayı reddettik-leri için de isyan etmişlerdir. 1924 Nasturi olayları, Beytüşşebap isyanı ve onun 1918 sonrası Kürt ayaklanmalarındaki yeri üzerine yapılmış bir çalışma için bkz. Cemil Gündoğan, *1924 Beytüşşebap İsyanı ve Şeyh Sait Ayaklanmasına Etkileri*, (İstanbul: Komal, 1994), özellikle s. 114-128.

runu, Şeyh Sait Ayaklanması'na sadece ulusal kurtuluş savaşı paradigması ile yaklaşıyor olmalarıdır. Nasıl ki "Türk Kurtuluş Savaşı" eksenli çalışmalar Cumhuriyet'in kuruluş yıllarındaki eşitlik sorununu görmezden geldiler, "Kürt Kurtuluş Savaşı"nı anlatan çalışmalarda da benzeri bir tutum söz konusu oldu. Oysa, eğer Şeyh Sait hareketine, sadece "egemenlik paradigması" içinden yaklaşılmıyorsa, hem bu harekete (gerçek boyutlarını henüz tam olarak bilemediğimiz) Hristiyan katılımı konusu, hem de bu katılımın en önemli nedenlerinden birinin "eşitlik arayışı" olduğu görülebilecekti.

Tarih literatürünün bugüne dek göremediği bu eşitlikçi damarı belki de Şeyh Sait üzerinden değil, Azadi örgütü üzerinden açıklamak daha doğru olur.²⁸ Örgütün önde gelenlerinden, Ağrı ayaklanmasının efsanevi lideri İhsan Nuri'nin hayat hikâyesinde ve kaleme aldığı yazılarda bu eşitlikçi fikri görmek mümkündür. Osmanlı ordusunun genç bir subayı olarak Balkanlar'da bulunan İhsan Nuri, Balkan halklarının eşitlik ve özgürlük arayışına tanıklık etmiştir. Daha sonra Azadi örgütünün kuruluşuna katılan İhsan Nuri, 1924 Beytüşşebap ayaklanmasına önderlik etmiş ve hareketin başarısızlığı üzerine Irak'a geçmiştir. Yukarıda belirttiğimiz gibi, olası bir Nasturi katliamına katılmayı reddetmek Beytüşşebap başkaldırısında önemli rol oynamıştır. İhsan Nuri, Bağdat'tayken gerek İngilizlerle yaptığı görüşmelerde gerek kaleme aldığı yazılarda Kürtlerin özgürlük arayışının temel nedenlerinden birinin eşitsizlik olduğunu açıkça dile getirir. İngiliz yetkililerin bir rapor halinde Londra'ya gönderdikleri görüşme notlarının "Türklerin Bu Hareketin Gelişmesine Yol Açan Muameleleri" bölümü bir eşitlik arayışının manifestosu olarak da okunabilir.²⁹

28 Şeyh Sait isyanının arkasındaki gerçek güç olan Azadi örgütü Mayıs 1923'te kurulmuştur. Daha ayrıntılı bilgi için Tahsin Sever, *1925 Azadi Örgütü*, İstanbul: Doz Yayıncılık 2010.

29 Sedat Ulugana, İhsan Nuri'nin kaleme aldığı bir yazıyı, Fransız Devlet arşivinde bularak yayımlamıştır, "95 Yıl Sonra Bulunan Bildiri" *Politika*,

Fırat Aydınkaya'nın Şeyh Sait hareketini Ortaçağ köylü hareketlerine benzeterek eşitlik-özgürlük paradigmasıyla okumaya yönelmesi bu alanda atılmış önemli bir adımdır:

Hareketin anlık fotoğrafı da ders verir cinstendi şüphesiz. Kadraja giren bazı Müslümanlaştırılmış Ermenilerin, bir kısım Süryanilerin, Yado gibi namılı eşkıyaların, Şeyhin “ateist” katibinin, kâtibin şeyhe dair söylediklerinin bir anlamı olması elbette. Birbirine benzemez kesimleri motive eden, onları mobilize eden bir siyasal program olmadığına göre, onları bir araya getiren şey tamı tamına eşitlik duygusuydu.³⁰

Derin Çarpıtma: Şeyh Sait Ayaklanması ve Alevi Katılımı

Şeyh Sait hareketine Alevilerin katılıp katılmadığı ekseninde yapılan tartışmalarda da Hıristiyan katılımı konusunda karşılaştığımız benzer bir suskunluğu veya türlü çarpıtmaları gözlemektediriz. Bu konuda genel geçer anlayış, hareketin Sünni karakteri nedeniyle, Alevilerin ayaklanmaya katılmayı reddettikleri, hatta hükümetten yana tavır aldıkları yönündedir. Bu tez sadece Şeyh Sait isyanıyla ilgili olarak ileri sürülmemiş, 1920-30'lu yıllardaki tüm Kürt isyanlarını açıklayan anahtar bir açıklama tarzı olarak kullanılmıştır. Alevi Kürtlerin Sünni Kürt isyanlarını, Sünni Kürtlerin de Alevi Kürt isyanlarını desteklemedikleri, hatta hükümetle birlikte hareket ettikleri tezini ilk gündeme getiren Nuri Dersimi'dir. Anıla-

28 Aralık 2020, <https://www.ozgurpolitika.com/haberi-95-yil-sonra-bulunan-bildirihhsan-nuri-kurt-ayaklanmasini-anlatiyor-8645> (Erişim: 5 Nisan 2023). Bağdat'ta, İngiliz yetkililerle yaptığı görüşmelerde dile getirdiklerini içeren rapor Mesut Yeğen tarafından yayımlanmıştır: Mesut Yeğen, *İngiliz Belgelerinde Kürdistan*, (Ankara: Dipnot Yayınları, 2011), s. 158-171. Sözüünü ettiğimiz bölüm, s. 158-160.

30. Fırat Aydınkaya, 'Kürtlerde 'Aşağıdan Tarih' Üzerine Notlar (1)', *Kürd Araştırmaları*, 26 Şubat 2022. <http://kurdarastirmalari.com/yazi-detay-oku-167>, (Erişim: 14 Mart 2022); Fırat Aydınkaya, "Şeyh Said Hareketi 'Gerici' Miydi?", *Nupel*, 5 Şubat 2022.

rında, “Maalesef Kürdistan’da gerçekleşen isyanlarda... Sünni Kürt isyanlarında Alevi Kürtler alakadar olmadılar ve Alevi Kürt isyanlarında ise Sünni Kürtler katiiyen alakadar olmadılar. Ve bu suretle her iki mıntika isyanları da Türk hükümeti lehine neticelenmiş oldu” diye yazar.³¹ Cumhuriyet dönemindeki Kürt isyanlarının yenilgiyle sonuçlanması büyük ölçüde, Alevi Kürtlerle Sünni Kürtler arasında dayanışma yokluğuyla açıklanmaya çalışılır.

Bu açıklamanın ayaklanmalar sırasında yaşananları tam yansıtmadığını söylemek mümkündür. Eksik ve eksik olduğu için de yanlış olduğunu iddia edeceğimiz böyle bir kanaatin oluşmasında Nuri Dersimi’nin yazdıkları veya M. Şerif Fırat’ın Milli Eğitim Bakanlığı tarafından basılan ve daha sonra konuya ilişkin en önemli başvuru kaynağı olarak kullanılan *Doğu İlleri ve Varto Tarihi* adlı kitabı bir rol oynamış olsa da, esas belirleyici faktör, Türkiye hükümetlerinin bu konuda cid-

31 Vet. Dr. Nuri Dersimi, *Dersim’e ve Kürt Millî Mücadelesine Dair Hatıratım*, Ankara: Öz Ge yayınları, 1992, s. 104. Nuri Dersimi’nin böyle bir tezi savunmasında onun Türk devleti ile olan karmaşık ve karanlık ilişkilerinin bir payı var mıdır, bu ciddi bir araştırma konusudur. Dersimi hakkında bu kuşkuyla bildiğimiz kadarıyla ilk Mahmut Akyürekli dile getirir. Devlet, Dersimi’ye, Ermeni emval-i metrukesinden bazı arazi ve binalar vermiştir bkz. Mahmut Akyürekli, *Koçgiri Kırımı (1920-1921)*, (İstanbul: Tarih Kulübü Yayınları, 2016), s. 27. Bu arazi ve binaları almış olduğunu Dersimi kendi hatıratında da yazar, (Dersimi, *Dersim’e ve Kürt Millî Mücadelesine Dair Hatıratım*, s. 110). Cumhuriyet Arşivi’nde bulduğumuz bir belgeden, Dersimi’nin devlete düzenli rapor yazan bir muhbir olduğunu anlıyoruz. Belgede geçen ifade aynen şöyledir; “Dersimli Baytar efendi üzerinde zuhur eden 13 maddeden ibaret not hakkında vilayet müddei umumiliğince icra olunan tahkikatta bu maddelerin bir kısmının Baytar Nuri Efendi tarafından birinci umumi müfettişliği verilen rapor münderecatına mutabık olduğu ve mumaileyhin Elazızden Sivas’a kadar takip ettiği istikametlerde hükümet aleyhinde menfî hareketi vuku bulmadığı... anlaşılarak...” (BCA: 30.10.0.0.110.740_19. Sivas Valisi tarafından Dahiliye Nezaretine yazılan 19 Mart 1930 tarihli yazı.) Nuri Dersimi’nin kişiliği ve onun devletle olan ilişkisi ve özellikle de yukarıdaki tezlerinin bu ilişki ile irtibatı ciddi bir araştırma konusu olarak durmaktadır.

di bir propaganda faaliyeti yürütmüş olmasıdır.³² Ya da başka bir deyişle, Devlet, bu görüşleri Dersimi ve Şerif Fırat gibi kişiler üzerinden özel olarak yaymıştır. Basitliği nedeniyle benimsemesi kolay olan bu tez daha sonraki kuşaklar tarafından da aynen tekrar edilmiştir.³³

Burada bir hususun altını özel olarak çizmek gerekir. İddia ettiğim, din faktörünün Kürt aşiretlerinin birbirleriyle ilişkilerinde bir rol oynamadığı veya Alevi ve Sünni Kürt toplulukları arasında din temelli gerilimler ve çatışmalar yaşanmadığı değildir. Kendi başına ayrı bir tartışmanın konusu olan bu meseleyi alanın uzmanı akademisyenlerin yapacakları çalışmalara bırakarak, özellikle Şeyh Sait hareketine ilişkin şu kadarını söylemekle yetinelim: Bu ayaklanma sonrası kurulan Şark İstiklal Mahkemelerinde Alevi katılımcılara yönelik çok sayıda dava vardır. Hatta Şeyh Sait Ayaklanmasıyla ilgili davaların en büyüğü Dersim Alevi Koçuşığı (Koçan) aşireti mensuplarına karşı açılan ve 27 Aralık 1926'da sonuçlanan davadır. Dava, sadece Şeyh Sait Ayaklanması'nın değil Türkiye tarihinin de en çok idam cezası verilen davasıdır. Aşiret mensuplarına yönelik suçlama, "Şeyh Said isyanı zamanında Çemişgezek'e ve kurasına hücumla katli-i nüfus, gasb ve garât" eyleminde bulunmaktır. Aşiret, Mart 1925'de Çemişgezek ilçesine saldırarak burada kontrolü ele geçirmeye çalışmıştır.³⁴

32 Her iki şahsın, bu iddiaları devletin isteği doğrultusunda ileri sürdükleri, ispatı zor olsa da yabana atılmayacak bir düşüncedir. M. Şerif Fırat, *Doğu İlleri ve Varto Tarihi*, Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1961. Kitabın, Milli Eğitim Bakanlığı tarafından basılmış olması önemlidir.

33 Kürdolog Martin Van Bruinessen'in yazdıklarını bu kanaatin yaygınlığına bir örnek olarak vermek mümkündür. "Mustafa Kemal'in Türkiye'si laik bir cumhuriyetti; Aleviler ilk kez eşit haklara sahiptiler ve kanunlar onları koruyordu. Sünnî şeyhlerin denetimi altında bir Kürdistan onların sadece aleyhine olabilirdi." Van Bruinessen, *Ağa Şeyh Devlet*, s. 435.

34 *Şark İstiklal Mahkemesi (Kararlar ve Mahkeme Zabıtları)*, Cilt 6/2, Karar 141, Mahkeme Dosya Numarası 197, s. 695

Şark İstiklal Mahkemeleri hakkında son derece değerli bir çalışmaya imza atan Mahmut Akyürekli davanın hâkimine ilişkin, “Yüz elli dokuz kişiye gözünü kırpmadan idam cezası verdi. Bu karar ilamı, aynı zamanda Şark İstiklal Mahkemesi’nin bir seferde verdiği en fazla sayıda idam içeren davanın karar ilamıydı” der ve şu bilgileri ekler “toplam 183[?] kişi idam edildi; onlarca köy yakıldı. Yakılan köylerden kaçmayı başaran insanlar, Ali boğazı ve Tagar deresindeki ormanlık alanlara kaçıp, bu bölgedeki mağaralarda saklandılar. Bu mağaralarda saklananlar çoğunlukla kadın ve çocuklardan oluşuyordu ve hemen hemen hepsi, idam edilen kişilerin aileleriydi. Köyleri ve evleri yıkılan bu insanlar Kayseri’ye gönderilerek mecburi iskâna tabi tutuldular.”³⁵ Aslında davada verilen toplam idam cezası 152 veya 153’tür. Cezaların çoğu gıyapta verilmiş ve toplam 8 kişi idam edilmiştir.³⁶

Hasan Hayri Davası ve Öğrettikleri

Şeyh Sait Ayaklanması’na katıldıkları için Alevilere karşı açılan davalar bir tek Koçuşığı (Koçan) davasıyla sınırlı değildir. Görülen çeşitli dosyalar arasında Dersim milletvekili Hasan Hayri davasını özel olarak hatırlatmak gerekir. Hasan Hayri, Şeyh Sait tarafından Elaziz Cephe Kumandanlığı’na tayin edilen Şeyh Şerif ile birlikte, Dersim bölgesinin ayak-

35 Akyürekli, *Şark İstiklal Mahkemesi 1925-1927*, s. 25 ve 92. Alıntındaki 183 rakamı bir dizgi hatası olsa gerek. Akyürekli idam kararı sayısını 159 olarak verir.

36 Koçuşığı (Koçan) aşireti davası hakkında, sözlü tarih kaynaklarına dayanarak yaptığı çalışmayı benle paylaşan Cemsi Kaya’ya teşekkür ederim. Cemsi Kaya’nın konuyla ilgili yazdıklarına şu adreslerden ulaşmak mümkündür: https://m.facebook.com/story.php?story_fbid=pfbid0AvfUHx2VPabDEem1STF5sCTAVphdVat64c93pvRrphVVjW3QCZY8KrBoe181RL2yl&id=100007383223944 ve https://m.facebook.com/story.php?story_fbid=pfbid02nZ2YsQU3e41RMxa7TxGfFtTYu6NZzZAAQ6r2fUTF58wDrS2s95NpcnmwQye1ApCxDI&id=100007383223944

lanmaya katılmasını örgütlemeye çalışmıştır. Bu ikili, Elazığ Şeyh Sait kuvvetlerinin eline geçtikten sonra, 25 Şubat 1925 tarihinde Hozat'a Mehmet Galib Efendi'ye bir telgraf çekmiş ve "Ma'muretü'l-Aziz vali, kumandanları firar ettiler. Burada asayiş tanzim ettik. Hükümet vazifesine devam ediyor. Orada da hükümetin vazifesine devam ettirilmesiyle asayişin katiyen ihlal edilmemesini istirham ederiz" diyerek Hozat'a gelecekle-rini haber vermişlerdir.³⁷

Hareketin başarısızlığı üzerine Hasan Hayri Hozat'a geçememiş ve bilahare tutuklanmıştır. Önce Elazığ'daki Divan-i Harbi Örfi'de yargılanmış ve beraat etmiş; daha sonra ise Şark İstiklal Mahkemesi'nde aralarında Mehmet Galib Efendi'nin de olduğu sekiz kişilik bir davada yeniden yargılanmıştır.³⁸ Dava sonucu, Mehmet Galib Efendi ile birlikte 22 Kasım 1925 tarihinde idam cezasına çarptırılmış ve aynı gün de idam edilmiştir. Mahkeme, "Hasan Hayri ve Mehmed Galib Efendilerin ol vechle, yani Türk vatanının vilayât-ı şarkıye aksâmından bir kısm-ı mühimminin anavatandan tefrik ve müstakil bir Kürdistan Hükümeti teşkil ve tesis etmek makâsıd-ı leimanesiyle vücuda getirilen şark hadise-i ihtilaliyesinde hem-fiil olmak üzere mücrimiyetlerine... [ve] idamlarına" karar vermiştir.³⁹

Elimizde olan sınırlı sayıdaki arşiv belgesi, özellikle Batı Dersim Bölgesi Alevi aşiretlerinin ayaklanmayı destekleme

37 Telgraf için bkz. *T.B.M.M. Şark İstiklal Mahkemeleri Arşivi*, IM_T12_K023_D145-1_G021.

38 Hasan Hayri'nin, Elâzığ Divan-i Harbi Örfi'de yargılanıp beraat ettiğine ilişkin bilgi için bkz. *T.B.M.M. Şark İstiklal Mahkemeleri Arşivi*, IM_T12_K023_D145-1_G003. Şark İstiklal Mahkemesi'nde görülen davanın karar sureti için bkz. *Şark İstiklal Mahkemesi (Kararlar ve Mahkeme Zabıtları)*, Cilt 6/2, Karar 145, Mahkeme Dosya Numarası 317, s. 697.

39 İdam Zabıt Varakası için bkz. *T.B.M.M. Şark İstiklal Mahkemeleri Arşivi*, IM_T12_K092_D833-2_G064. Hasan Hayri'nin nasıl idam edildiği ve idam sırasındaki sözleri için bkz. Kärerli Mehmet Efendi, *Yazılmayan Tarih - Anılarım*, s. 207-211.

eğiliminde oldukları ama tam katılım konusunda tereddütlü davrandıkları yönündedir. Bu tereddüdün nedeni, hareketin ne kadar kapsamlı olduğu konusunda kuşku ve coğrafya ile hava koşulları gibi faktörlerdir. Mahmut Akyürekli'nin haklı olarak belirttiği gibi, "İsyanın kısa sürdüğü açıktı. Başlamasından iki ay sonra nihayetlenen olayların, o günkü şartlar dahi-linde, Dersim ve civarında duyulması mümkün değildi. İsyan, kışın ortasında, Şubat ayında patlak vermişti. 1925 tarihinde, o mevsimde Dersim'de sekiz ay yollar kapalıydı. Halk, köyünden dışarıya adım bile atamıyordu. Batı Dersim aşiretleri içinde isyanı desteklemek isteyenler olsa bile, toparlanıp güçlerini sevk etmeye zamanları ve fırsatları olmamıştı."⁴⁰

Aslında, Hasan Hayri davası tutanaklarından isyan haberi ile isyanın bastırılması haberinin ulaşması arasındaki kısa sürede bile, özellikle Batı Dersim aşiretlerinin çok açık bir biçimde ayaklanmadan yana tavır aldıklarını gözluyoruz. Bu nedenle iddia makamı, Hozat'ta 1925 Şubat-Mart aylarında yaşananları "ikinci Dersim vakası" olarak tanımlamaktadır. Birinci Dersim vakası Koçgiri İsyanı'dır ve her iki hadisenin de kaynağı Koçgirili Alışır'dır. İkinci hadise, Hasan Hayri ve Alışır birlikteliği ile açıklanır.⁴¹ Fakat ayaklanmanın bastırılması haberlerinin ulaşmasıyla birlikte geri adım atılmış, hükümetle uzlaşma yolları aranmıştır. Bu bilgileri hem bölgeden gelen istihbarat raporlarından hem de Hasan Hayri davasındaki sa-nık ve tanık ifadelerinden elde etmek mümkündür.

İstihbarat raporları Seyit Rıza'nın, siyasi danışmanı sayılabilecek Koçgirili Alışır eşliğinde bölge aşiretleriyle toplantılar yaptığı ve "usata [asilere] iltihak hakkında müzakere" ettiklerini aktarır.⁴² Yine istihbarat raporlarından anlaşılan, alınan

40 Akyürekli, *Şark İstiklal Mahkemesi* 1925-1927, s. 91.

41 T.B.M.M. *İstiklal Mahkemeleri Arşivi*, IM_T12_K023_D145-1_G003.

42 *Cumhurbaşkanlığı Arşivi*, 01010679_1, Türkiye Cumhuriyeti Riyâseti Başkâtâbeti'nden 5 Mart 1925 tarihinde "Reis-i Cumhur Hazretlerine" gönderilen rapor.

karar, “Şafî Ekrad-ı asiyeenin vaziyetleri inkişaf edinceye kadar sükuneti muhafaza etmek ve vaziyet usat [asiler] lehine zuhur ederse şarkî ve garbî Dersim’in müştereken usata iltihakı” yolundadır.⁴³ Hasan Hayri davası duruşmaları sırasında gerek sanık ve tanık ifadelerinden gerek iddia makamının ifadelerine dayanarak, istihbarat raporlarının verdiği bilgilerin daha da ötesine gidebilir ve Batı Dersim aşiretlerinin Seyit Rıza önderliğinde ayaklanmaya fiilen katılmış olduklarını söyleyebiliriz.

Seyit Rıza ve Batı Dersim aşiret liderlerinin ayaklanmaya fiilen katılmalarını tetikleyen Hasan Hayri’nin çektiği telgraf olmalıdır. Sanık ve tanık ifadelerinden ve belgelerden anladığımız Hozat’ta olaylar özetle şöyle gelişmiştir. 25 Şubat 1925’te Hasan Hayri’nin aktardığımız telgrafını alan Galip Efendi, şehrin bazı önde gelenleriyle birlikte Vali Nuri Bey’e giderek istifasını talep eder. Vali, “El-Aziz’den buraya gelecek olan heyet beni kabul ederse evvelce vatanıma yaptığım gibi hidmetimi ifa eder, kabul etmezler ise çekilir giderim” der. Galip Efendi, “korkmayınız, hiçbir şey yok” diyerek onu sakinleştirir.

Galip Efendi aynı gün valinin de izniyle Seyit Rıza’ya telgraf çeker ve Elazığ ve Genç ile birlikte Hozat’ta da Cumhuriyet hükümetinin hiçbir otoritesinin kalmadığını bildirir: “Diyarbakır, El-Aziz, Genç vilâyetleri sukut etmiş ve Hozat da sukut eylemiştir. Artık hükümet-i cumhuriyenin buralarda bir nüfuzu kalmamıştır. El-Aziz’de buraya yarın bir heyet geliyor. Hükümeti ve asayiş tanzim edeceklerdir. Hasan Hayri Beyden aldığım telgraf aynen sureti alarak takdim kılınmıştır.” Ayrıca, “Mesele çok ehemmiyetlidir. Binaenaleyh teşrif ediniz” diye ekleyerek onu Hozat’a davet eder. Seyit Rıza’dan ayrıca “Vaziyeti Ovacık ağalarına ve icap eden rüesaya lütfen emir tebliğ buyurunuz” ricasında bulunur.⁴⁴

43 *Cumhurbaşkanlığı Arşivi*, 01010686_1, Türkiye Cumhuriyeti Riyâseti Başkâtâbeti tarafından 9 Mart 1925 Tarihine Ait Vakâyi ve İstihbarat Hûlasası.

44 *T.B.M.M. Şark İstiklal Mahkemeleri Arşivi*, IM_T12_K023_D145-1_G021;

Duruşmalarda geçen ifade ile “mezkûr hükümetin talebi ile” [Şeyh Sait hükümetinin daveti üzerine] Hozat’a gelen Seyit Rıza, Vali Nuri Bey’in istifasını alır ve yerine Dersim mebusu Tefvîk Bey’e valilik teklif eder. Seyit Rıza’nın girişimini, bölgede bir hükümet kurma çabası olarak okumak yanlış olmayacaktır. Seyit Rıza için ana sorun, Hasan Hayri’nin telgrafında sözünü ettiği “asayişin katiyen ihlal edilmemesi” hususudur. Hem bu isteğe binaen, hem gelişmelerden haberdar etmek amacıyla 28 Şubat 1925’te başta Kalan aşireti reisi Ali Ağa olmak üzere bölge ileri gelenlerine çeşitli mektuplar yazar ve asayiş kontrol altına almaya çalışır. Seyit Rıza’nın mektubunda, “El-Aziz Cephe Kumandanı Şeyh Şerif hazretlerinden Dersim umum rüesa namına vürûd eden telgrafnamenin cümleden tebliği emir buyrulduğu için işte sureti tarafınıza gönderilmiştir” ifadesi çok önemlidir; Seyit Rıza yeni kurulmuş otoriteyi tanımaktadır. Asayişin sağlanması konusunda Mehmet Galib de bölgedeki ağalara mektuplar yazacak ve onları Hozat’a davet edecektir.⁴⁵

Olaylar sırasında, “Yaşasın Kürdistan” sloganları atılır, “Hükümet kapısını kırınız, hacet kalmamıştır” biçiminde emirler verilir. Ayrıca belediye reisi, belediye azası üyesi, eşraftan kişiler ve aşiret reislerinin katılımıyla, Ankara’ya görevden el çektiirdikleri Vali Nuri Bey’i şikâyet eden toplam sekiz imzalı bir telgraf çekilir. Ve hükümete “yarına kadar bu efendinin her halde buradan kaldırılması” ultimatomu verilir. İstek yerine getirilmezse bu valinin tanınmayacağı açıkça belirtilir.

Seyit Rıza bu isteğini telgraf başında haberleştiği İsmet İnönü’ye de iletir. Yargı makamının iddiasına göre yaptığı teklif reddedilen Seyit Rıza, “İsmet Paşa’yı telgraf başında tehdit” etmiştir. Yine iddia makamına göre, Koçuşığı aşiretinin Çe-

IM_T12_K023_D145-1_G002; IM_T12_K023_D145-1_G009 ve IM_T12_K023_D145-1_G010.

45 a.g.e., IM_T12_K023_D145-1_G010.

mişgezek'e saldırması Hozat'ı ele geçiren Seyit Rıza ve onun vali adayı Tevfik tarafından istenmiştir.⁴⁶ Yaşananların "İkinci Dersim Vakası" olarak tanımlanmasının nedeni budur.⁴⁷ Şeyh Sait Ayaklanması'nın bastırılması üzerine ise Dersim aşiretleri hükümetle uzlaşma yolları arayacaklardır.

Şeyh Sait Ayaklanması'na katılan bir tek Kürt Aleviler değildir. Diyarbakır yöresinin Türkmen Alevilerinden de ayaklanmaya katılanlar olmuştur. Mahkeme savcısı Ahmet Süreyya, "19 Nisan 1341 günü, Diyarbakır'e üç, dört saat mesafede bulunan, ahalisinin tamamen Türk ve (alevi-bektaşî) oldukları bilinen Şarabi köyünde büyük arazi sahipleri olan Diyarbakırlı Said ve Salih Efendilerin çiftlik nazırları, Hacı Delli köylü Hüseyin oğlu Mehmet'in duruşmaları yapıldı" bilgisini verir ama ne kadar Türkmen Alevisinin ayaklanmaya katıldığını veya yargılandığını aktarmaz.⁴⁸ Sanıklardan "Mehmet bin Hüseyin" Diyarbakır'a saldıran kuvvetlerden bir kıtanın komutanıdır. Davası ayrı görülmüş ve idam cezasına çarptırılmıştır.⁴⁹

Alevilere yönelik davalara ilişkin vermek istediğimiz son örnek Varto'nun Gestemerh (Gestemerd) karyesinden Şeyh Sait hareketine katıldıkları için yargılananlarla ilgilidir. Davadan bahsetmemizin nedeni sanıklardan rençber Kürdiz Hüseyin bin Ali'nin 100 yaşında olmasıdır. Mahkeme, Kürdiz Hüseyin bin Ali'yi "Türk Memleketinin bir kısmını idare-i hükümetten çıkararak müstakil bir Kürd Hükümeti tesis ve teşkil etmek hülyasıyla vücuda getirilen şark hadise-i isyanıyesine bi'l-fiil iştirak" suçundan, kardeşi ile birlikte idam

46 a.g.e., IM_T12_K023_D145-1_G002 ve IM_T12_K023_D145-1_G003 ve IM_T12_K023_D145-1_G017.

47 T.B.M.M. İstiklal Mahkemeleri Arşivi, IM_T12_K023_D145-1_G003.

48 Örgöevren, *Şeyh Sait İsyanı ve Şark İstiklal Mahkemesi*, s. 115.

49 *Şark İstiklal Mahkemesi (Kararlar ve Mahkeme Zabıtları)*, Cilt 6/1, Karar 3, s. 19. Dava kayıtlarında, sanıklara ilişkin Alevi tanımlaması kullanılmaz. Bu nedenle ne kadar Türkmen Alevi'nin ayaklanmaya katılmış veya yargılanmış olduğunu tespit etmek zordur. Mehmet bin Hüseyin'in bir Alevi olduğunu ancak savcı Ahmet Süreyya'nın ifadesiyle tespit edebiliyoruz.

cezasına çarptırmıştır. Anlaşılan, Şark İstiklal Mahkemeleri, sadece yaşı küçüklerin yaşlarını büyüterek idam cezaları vermemiş, 100 yaşındaki bir kişiye de idam cezası vermekten çekinmemiştir.⁵⁰

Alevi topluluklar arasında Şeyh Sait'e karşı hükümetin yanında yer alanlar da vardır. Doğu Dersim ve Varto Aşiretleri arasında Şeyh Sait hareketine karşı tavır alanlar, biraz abartılı da olsa M. Şerif Vanlı'nın, *Varto Tarihi* kitabında anlatılır. Bu konuda verilebilecek en iyi diğer örnek Hacı Bektaş Tekkesi'dir. Tekkenin şeyhlerinden Çelebi Veliyyüddin 16 Mart 1925'de Mustafa Kemal'e çektiği bir telgrafta, "Türkiye'nin ve İslam aleminin... kemali nefret ve lanetle" karşıladığı Şeyh Sait Ayaklanmasına karşı, bastırma tedbirlerine her türlü yardım ve desteği vermeleri için eski Dersim milletvekilleri Diyar ve Mustafa Ağalar ve diğer eşrafa haber verildiğini bildirir. Ayrıca, konuya ilişkin her türlü fedâkarlığı yapmaya hazır olduğunu söyler.⁵¹ Ertesi gün (17 Mart 1925) bu sefer tekkenin bir başka önde geleni Salih Niyazi Baba bir telgraf daha çeker ve "alçaklar" olarak tanımladığı ayaklanmacıları telin ettiğini bildirir. Salih Niyazi bu kişilerin "imhaları" için duacı olduklarını ve "tenkil" için istenecek her türlü fedakârlığa hazır bulunduğunu da ekler.⁵²

50 *a.g.e.*, Karar 148, s. 701.

51 C.A. (Cumhurbaşkanlığı Arşivi): 01016951; Hacıbektaş'tan, Çelebi Veliyyüddin'den Mustafa Kemal'e 16 Mart 1925 tarihli telgraf. Cumhurbaşkanlığı Arşivi'nde bulunan, Mustafa Kemal'in, Çelebi Veliyyüddin'e 5 Mart 1925 tarihli teşekkür telgrafından (C.A.: 01016951-201), yazışmaların daha öncesine gittiğini tahmin etmek mümkündür. Bu ve takip eden dipnottaki belgelerle ilgili bir yazı için bkz. Mahsuni Gül, "Şeyh Sait İsyanına Hacı Bektaş Dergâhı Postnişinlerinin Bakışı", *Munzur Dersim Etnografya Dergisi*, Yıl 20, Sayı 53, 2020.

52 *a.g.e.* Hacıbektaş'tan Mustafa Kemal'e 17 Mart 1925 tarihli telgraf.

Çerkesler ve Şeyh Sait Ayaklanması Konusunda bir Dipnot

Şeyh Sait Ayaklanması üzerine kaleme alınan eserlerde üzerinde durulmayan konulardan biri de Çerkeslerin ayaklanmaya gösterdiği ilgi ve harekete katılma yolunda yaptıkları girişimlerdir. Önemli olan husus şudur, Kürt-Türk tarih yazımının bilmediği ve göremediği Çerkes girişimleri siyasi iktidar tarafından biliniyor ve üstelik yakından takip ediliyordu. Mustafa Kemal 25 Şubat 1925'te, Balıkesir'de İkinci Ordu Kumandanı Ali Hikmet Paşa'ya "bizzat açılacaktır" özel notuyla gönderdiği bir telgrafta, "Genç ve El-azîz'de başlayan 'isyân hareketi bütün memlekete şâmil müretteb bir irticâ' olduğu tebeyyün ediyor" diyerek muhtemel bir girişime karşı tedbir alınmasını ister. Mustafa Kemal'e göre, Çerkes Ethem ve kardeşleri "Terakkî Perver Cumhuriyet Fırkası ve İngilizler ve Yunanlılar ve Sâbık Halife" ile anlaşıp bölgede irticai faaliyet örgütlemektedir.⁵³

Gerçekten de Yunanistan'da yaşayan Çerkes Ethem, isyan haberini alınca harekete katılmak üzere bulunduğu yerden ayrılmaya karar verir. "Bu kararını yapılan bir toplantı ile... Kuşçubaşı Eşref, Eşref'in kardeşi Hacı Sami ve Küçük Ethem'e [İzmirli] de bildir[ir ve] onlardan kendisine katılmalarını iste[r]."⁵⁴ Çerkes Ethem, Suriye'ye geçmeyi ve Çerkes beyleri

53 Cumhurbaşkanlığı Arşivi, sıra no: 01010658_1, belge kayıt no: 578518. Telgrafın tümü şöyledir. "Genç ve El-'azîz'de başlayan 'isyân hareketi bütün memlekete şâmil müretteb bir irticâ' olduğu tebeyyün ediyor. Balıkesir Bursa muhîttâtının irticâ'a ne derece müsâ'id olduğu ma'lûm-ı âlileridir. Kumandan ve zâbitlerin lüzûmu gibi tenvîr ve çok dikkatli ve tedbîrli bulunmalarının te'mîn buyrulması mühimdir. İrticâ'ın Terakkî Perver Cumhuriyet Fırkası ve İngilizler ve Yunanlıların ve Sâbık Halife ile anlaşılan Çerkez Ethem ve kardeşleri tarafından ihdâs edilmekte olduğu maznûndur. İngilizlerin Edhem vâsıtasıyla yaptığı çete teşkilâtının Adalardan mıntıkânıza geçmelerine intizâr muvâfık olur. Mühim ma'lûmât ve mütâla'âtınızın iş'ârını ricâ ederim."

54 Şaduman Halici, *Ethem*, (İstanbul: E Yayınları, 2016), s. 341.

ile görüşerek onların “Kürt ordusuna katılmasını” sağlamayı planlamaktadır. Yunanistan’da kalacak olanlar ise buradaki Çerkesleri toplayıp “Kürt bölgesine” sevk edeceklerdir. Ethem’in ifadesiyle “bütün Çerkeslerin Kürdistan’a kadar yol harçlıkları sağlanmıştır.”⁵⁵ Ancak düzenlenen toplantıda ayrılık çıkacak ve Kuşçubaşı Eşref ve kardeşi Sami, “Bu sizin kararınız, Mustafa Kemal Hükûmetini yıkmak değil, Kürdistan’da müstakil bir hükûmet teşkil etmektir. Bu denaeti (alçaklığı) kabul edemeyeceğimiz gibi sizi de insaniyet namına protesto ederiz” diyerek Kürt isyanına katılma önerisini reddederler. Çerkesler arasında Kürt politikası konusunda ayrılık baş göstermiştir.⁵⁶

Çerkes Ethem’in yanında önemli bir Kürt aydını, Mevlanzade Rıfat vardır⁵⁷ ve Ethem onunla birlikte, “Çerkezlerin Kürdlere iltihakını te’min ve müzâkere etmek üzere... 30 Mart 1925 tarihinde Atina’dan Suriye’ye hareket eder;⁵⁸ önce Şam’da daha sonra Irak’ta Kürt önderleriyle görüşmelere başlar. Gerçi, Şeyh Sait hareketinin yenilgi haberi de Şam’a ulaşmıştır ama Ethem faaliyetlerine ara vermemiştir. Bu faaliyetlerin bir sonucu olarak, Şam’da “Kürt-Çerkes birlikteliğini

55 *a.g.e.*

56 *a.g.e.*, Çerkes Ethem’in tüm faaliyetleri, düzenli olarak Ankara’ya rapor edilmektedir. Şaduman Halici, çalışmasını bu raporları esas alarak hazırlamıştır. Raporlar, Emniyet Genel Müdürlüğü arşivindedir ve arşiv araştırmacılara kapalıdır. Sadece Şaduman Halici’ya böyle bir imkânın sunulmuş olması sonucu ortaya çıkan bu eser bile, varlığı ile, arşivlerin kapalı kalmasının Türkiye tarihçiliğine verdiği zararı göstermektedir.

57 Son derece renkli bir kişiliğe sahip Mevlanzade Rıfat 1918’de kurulan Kürdistan Teali Cemiyeti’nin ilk kurucu üyeleri arasındadır. Türkiye’den zorla çıkartılan 150’likler listesine dahil edilmiştir. Onun 1918 sonrası siyasi faaliyetleri hakkında genel bir bilgi için bkz. Murat İssi, “Mevlânâzade Rıf’at Bey ve Kürdistan”, *Kürt Tarihi Dergisi*, Ağustos-Eylül 2013, s. 56-61. Mevlânâzade Rıfat’ın devlet için çalıştığı konusunda kuvvetli kanıtlar vardır.

58 Cumhurbaşkanlığı Arşivi, sıra no: 01011882_1, belge kayıt no: 579124, T.C. Dahiliye Vekaletinden, “Riyaset-i Cumhur Başkitabet-i Aliyyesine” 11 Nisan 1925 tarihli telgraf.

sağlamak amacıyla Şam'da bulunan Kürt İstiklal Komitesi ile Çerkes Komitesi birleştirilmiştir.”⁵⁹

Türk hükümeti Ethem'in Suriye faaliyetlerinden neredeyse günbegün haber almaktadır ve durumdan çok rahatsızdır. Fransa hükümeti nezdinde, Çerkes Ethem ve Mevlanzade Rifat'ın Suriye'den çıkartılması için girişimde bulunur. Fransız yetkililer, Türk hükümetinin isteğini yerine getirir ve Çerkes Ethem ile Mevlanzade'yi Haziran 1925 sonlarında Suriye'den çıkartırlar.⁶⁰ Irak'a geçen Çerkes Ethem Musul'da Kürt ileri gelenleri ile birlikte Temmuz 1925'te on gün süren büyük bir konferans organize eder. 150'liklerden toplantıya katılanlar da olur. Konferansın aldığı en önemli kararlardan biri, oluşturulacak Çerkes birliklerinin Musul sınırında ve Rumeli'de “icra-yı harekata başlayacak” olmalarıdır.⁶¹

Alınan bu kararların ne kadarının hayata geçirildiği konusunda elimizde bir bilgi yok, fakat 1926 yılına ait Türk istihbarat raporları, Çerkes Ethem'in “Kürt aşiretlerine silah teminini üstüne alarak durdurulan isyanın tekrar başlatılması için çalıştığını” bildirirler.⁶² 1927 yılına ait bir başka istihbarat raporunda, ilk kafilesi Mart 1927'de yola çıkmak üzere, “Şam'dan, Yunanistan'dan tedarik edilmiş Çerkes zabitan ile İngilizler tarafından Irak ordusundan ihraç olunmuş Kürt zabitanın peyderpey çöl tariki ile Dersim'e sevk edil(eceği)” bilgisi aktarılır.⁶³ Yine aynı yıl gelen diğer istihbarat raporları, “Ethem'in, Kürt-Ermeni siyasal birlikteliğinin simgesi olan

59 Şaduman Halici, *Ethem*, s. 341.

60 BCA: 30.10.0.0.106.695-29, Dahiliye Vekilinden Başvekalet'e 11 Haziran 1925 tarihli yazı ve BCA: 30.10.0.0.106.695-30, Hariciye Vekaletinden, Dahiliye Vekaletine 28 Haziran 1925 tarihli tezkere.

61 Şaduman Halici, *Ethem*, s. 349.

62 Sedat Bingöl, “Çerkez Ethem'e Dair Yeni Bazı Belgeler ve Değerlendirmeler,” *Toplumsal Tarih*, no: 40, Nisan 1997 s. 36-37.

63 BCA: 30.10.0.0.110.740-11, Dahiliye Vekaletinden Başvekalet'e 7 Mart 1927 tarihli yazı.

Hoybun Cemiyeti'nin aktif üyelerinden biri olarak" çalıştığını bildirir. Ethem, Hoybun kurucuları ve Ermeniler ile düzenli görüşmeler yapmaktadır. Şeyh Sait Ayaklanması'ndan sonra Suriye'ye geçen Haco, Şeyh Sait'in kardeşi Şeyh Abdürrahim, Şeyh Sait'in oğlu Ali Rıza, Seyit Abdülkadir'in oğlu Seyit Abdullah, Bedirhani kardeşler, Cemilpaşazadeler, Irak Seyyit Taha ve Şeyh Mahmut, Çerkes Ethem'in görüştüğü Kürt önderler arasındadır.⁶⁴

Emniyet Genel Müdürlüğü arşiv kayıtlarından anlaşıldığı kadarıyla, Ankara hükümeti Çerkes Ethem ve bölgedeki gelişmeler hakkındaki ayrıntılı bilgileri sadece doğrudan kendi ajanları üzerinden elde etmez. Mevlanzade Rıfat gibi Kürt hareketinin içinde olan bazı kişiler de Ankara hükümetine düzenli rapor vermektedir. İstihbarat raporlarından anladığımız kadarıyla Mevlanzade düzenli maaşa bağlanmıştır. Raporlar ilginç bir olaydan da bahsederler. Mevlanzade, Hoybun, Kürtler ve Ermeniler konusunda bir risale yazmak ister. Ve Halep konsolosluğu üzerinden Türk yetkililerden izin ister. Ankara'dan gelen cevapta, "Mevlanzade Rıfat'ın mevzuubahis risaleyi neşretmesine şimdilik lüzum yoktur. Çünkü neşri halinde kendisinin bize hizmet ettiğini anlatmış olacak ve binnetice bize müfit olmaktan uzaklaşmış olacaktır. Binaenaleyh konsolo[su]muza nakdi yardım mukabilinde hizmetine devamı daha muvafık olacağı" bildirilir. Ve Mevlanzade'ye, eğer aktaracağı vesikalar kıymetli ise ayrıca mükafat verilmesi önerilir. Önemli bir başka bilgi de Çerkes Ethem'in çok güvendiği için basması amacıyla kendisine verdiği anılarını, Mevlanzade'nin "aylık yetmiş Türk lirası" karşılığında Türk hükümetine satmış olmasıdır.⁶⁵

64 Şaduman Halici, s. 356, 362, 363.

65 Mevlanzade Rıfat'ın, Türk hükümetine istihbaratçı olarak çalıştığına ilişkin bilgiler için bkz. Sedat Bingöl, "Yüzellilikler Meselesi", Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü,

Çerkes Ethem, Hoybun'un kuruluş faaliyetlerine de katılmıştır. Ethem, örgütün resmi kuruluş tarihi olan 1927 Ekim'inden önce, Cerablus'ta Çerkes-Kürt birlikteliğini sağlamak için bir toplantı düzenler ve yapılan bu görüşmeler sonucunda, Hoybun cemiyeti programında Çerkeslere özel bir yer verilir. Buna göre Taşnak ve Hoybun cemiyetleri “mağdur Nasturi, Yezidi ve Çerkeslerle birleşmeyi ve onların hakiki hürriyetlerini taahhüt” etmiş ve “dağınık Çerkeslere Suriye’de, İsrail’e bahşedilen imtiyaza benzer bir imtiyazla belirli bir yurt tahsisine çalışmayı” üstlenmiştir.⁶⁶ Kerkük ulemasından M. Tahir’in Ankara hükümeti için yazdığı 14 Şubat 1934 tarihli rapordan, Çerkes Ethem’in bu yıllarda Musul ve civarında olduğunu ve Hoybun ile birlikte faaliyetler yürütmeye devam ettiğini anlıyoruz.⁶⁷

İki husus çok dikkat çekicidir. Çerkes Ethem’in Suriye faaliyetlerine ilişkin bilgiler Ethem hakkında yazılan bazı eserlerde yer alır, yani bilinmez değildir.⁶⁸ Ama ilginç olan, Şeyh Sait üzerine yapılan çalışmalarda bu konunun hiç gündeme getirilmemiş olmasıdır. Bu durum, önceki sayfalarda zikrettiğimiz “herkesin kendi dağında türkü söylemesi” gerçekliğinin başka bir tipik örneğidir. Tarihi çalışmalar sadece ele aldıkları etnik-dini-kültürel grupla sınırlı kalmış, diğer gruplara, onlar hakkında yapılan çalışmalara yeterli ilgi göster-

Ankara, 1994, s. 171-173. Şaduman Halici, *Ethem*, s. 407-408.

66 Halici, s. 353.

67 *Polis mecmuası, Emniyet Genel Müdürlüğü Polis Dergisi*, Özel Sayı, Cumhuriyetin 75. Yıldönümünde Polis Arşiv Belgeleriyle Gerçekler, s. 13-15.

68 Burada aktardığımız, Şaduman Halici ve Sedat Bingöl’ün çalışmaları dışında, günlük basında da bu konuda bilgi içeren yazılara yer verilmiştir. Bir örnek, Faik Bulut, “İflah Olmaz bir Osmanlı Aydını: Gazeteci ve siyasetçi yanıyla Mevlanzade Rıfat,” *Independent Türkçe*, 20 ve 27 Haziran 2020. Yazının birinci bölümü için bkz. [https://www.indyturk.com/node/199071/t%c3%bcrkiyeden-sesler/iflah-olmaz-bir-osmanl%C4%B1-ay-d%C4%B1n%C4%B1-gazeteci-ve-siyaset%C3%A7i-yan%C4%B1yla-k%C3%bcrt](https://www.indyturk.com/node/199071/t%c3%bcrkiyeden-sesler/iflah-olmaz-bir-osmanl%C4%B1-ay-d%C4%B1n%C4%B1-gazeteci-ve-siyaset%C3%A7i-yan%C4%B1yla-k%C3%bcrt (Erişim: 19 Eylül 2022).)

rilmemiştir. Böylece farklı vagonlardan oluşan bir tarih yazıcılığı ortaya çıkmış ve kendi ilgilendiği grup üzerine çalışanlar, diğer alanlardaki çalışmalardan habersiz kalmışlardır. Bu bakışın doğal sonucu olarak, farklı grupların tarihsel olarak ortak alanlarda yer almaları ve/veya farklı kesişme noktaları konusunda hemen hemen hiçbir şey yazılamamıştır. Burada iddia edilen, Çerkes Ethem ve arkadaşlarının Şeyh Sait Ayaklanması'na katılımlarının boyutunun büyüklüğü değildir. Ama istihbarat raporlarına bile girecek kadar önem arz eden faaliyetlerin tarihçiler tarafından yok muamelesine tabi tutulması manidardır.

İkinci husus, Çerkes Ethem'in Kürt-Çerkes işbirliğini sağlama girişimlerinin tüm Çerkeslerin desteğini görmediği gerçeğidir. Girişime karşı tavır alan Çerkesler de olmuştur. Nasıl ki Kürt ve Alevilerin ortak, homojen bir tavırları söz konusu olmadıysa benzer bir durum Çerkesler için de geçerlidir. Bu da bize, Şeyh Sait hareketinin tek bir etnik-dini grup eksenli açıklanamayacağını, farklı grupların benzer saiklerle katılımlarının söz konusu olduğunu ve bu katılımda türlü faktörlerin rol oynamış olduğu gerçekliğini hatırlatır. Toplumsal bir eylemde yer alan farklı aktörlere bakmak yerine, her eylemi sadece bir kolektif aktör etrafında açıklamak eğilimi ciddi bir tarihsel körlüğe yol açmıştır. Sorun sadece geçmişte yaşanmış bir olayın açıklanmasıyla sınırlı değildir. Bundan daha da önemli olan, bu tür tarih metinlerinin geleceğe ilişkin önermeleridir.

Çerkes Ethem'in 1937 yılında Başbakanlığa atanan yakın arkadaşı Celal Bayar'a yazdığı mektup konumuz açısından bir örnek olarak verilebilir. Mektubunda, Bayar'a bir reform paketi sunan Ethem, sorunların çözümü için farklı dillere ve inançlara özgürlük tanınmasını önerir. Ethem'e göre, "lisanı men etmek... gayri medeni ve gayri adilane" bir yöntemdir. Kürtlere, Irak Kürdistanı'nda olduğu gibi imtiyazların veril-

mesi, diğer kardeş cemaatlere eşit hukuk tanınması ve seçimlerde nisbi temsil hakkının getirilmesi Ethem'in reform talepleri arasındadır. Ethem'e göre, Cumhuriyet rejiminin esası çoğulculuğun tanınmasıdır ve bu yapılmadığı sürece "ne vatanın müdafaası ne milletin arzu edilen terakki ve refahı ve ne de Cumhuriyetin ve hatta devletin beka ve istiklali mümkün olamayacaktır."⁶⁹

Benzer bir mektubu, Çerkes Ethem'in kardeşi olan Saruhan mebusu Reşit 1930 Ağustos'unda Ağrı ayaklanması günlerinde Mustafa Kemal'e yazmıştır. Mektubu 150'likler listesinde olduğu için sürgün olduğu Amman'da kaleme alan Reşit, "kanlar dökülmekte, canlar yanmakta" diyerek, "Kürtlerin zulme gelmeyeceklerini" ve "Kürtlerin geleneklerine ve dinen kutsal bildikleri şeylere hücum etmenin" ülkenin "çöküşüne neden olacağını" hatırlatır.

Reşit'e göre yapılması gereken, İsmet Paşa ve yoldaşlarının Türk milliyetçiliğinde ve ülkenin "harap ve bitap düşmesi(-ne)" yol açan sertlik politikalarında ısrardan vazgeçmesi ve "halktan ılımlı ve hür bir gruba emanet" edilecek bir yönetim

69 Aktaran Bingöl, "Çerkez Ethem'e Dair Yeni Bazı Belgeler ve Değerlendirmeler," s. 42-43. Çerkes Ethem'in kendi sözleriyle: "Hulesa'i maruzat, muhterem Celal beyefendi hazretleri; fikri acizanemce ağyarı teşci ve bir nevi davet demek olan hürriyeti vicdana tahakküm, kardaş anasır ve cemaatın lisanını mennetmek (bu tarikle anasır türkleşemez bilakis benliğini duymuş olur) gibi gayri medeni ve gayri adilane, hal ve ati için aksülameller ve fenalıklar tevlit edebilecek haksızlıklardan sarfinazarla onbeş senelik tecrübelerden mütenebbihane istifade edilerek efkarı milleti şayanı itimad ve istifade bir halde, lehte toplayabilecek hekimane ıslahıhal ve telafi mafat cihetini kemali ciddiyet ve samimiyetle iltizam buyurmanız, hem va tanın selameti ve hem de heyeti hükümetiniz için en doğru bir hizmet ve zamana göre en muvafık bir hareket olur kanaatindayım... Cumhuriyet idare mefhumu da bunu böyle icap ettirmez mi? Kaldı ki Cumhuriyet idaresinin şimdiki müzebzeb ve keyfi sisteminde ısrar edilecek olursa, korktuğum indelluzum harici zuhurata karşı ne vatanın müdafaası, ne milletin arzu edilen terakki ve refahi ve ne de Cumhuriyetin ve hatta devletin baka ve istiklali mümkün olamayacaktır."

kurmaktır.⁷⁰ Dikkat çekmek istediğimiz husus, Ethem'in vatandaş eşitliğini esas alarak geliştirdiği reform programının ne Ethem üzerine yazılanlarda ne de erken Cumhuriyet dönemi tarih yazımında hak ettiği ilgiyi görebilmiş olmasıdır. Oysa geleceğe ilişkin eşitlikçi ve özgürlükçü bir toplum tahayyülünün, geçmişin bu boyutlarını öne çıkarması ve literatürün de bu doğrultuda şekillenmesi hayati derecede önemlidir.

Mevcut Tarih Yazımı Değişmedikçe

Burada amaç, 1925 Şeyh Sait Ayaklanması'na Hristiyan, Alevi ve Çerkes katılımlarını tüm boyutlarıyla ele almak değildir. Göstermek istediğimiz, harekete Hristiyan ve Alevilerden hatırı sayılır bir katılım olduğu ve Çerkeslerin katılma yönünde ciddi girişimleri olduğudur. Bundan daha da önemlisi bu duruma dair kanıtların bugüne kadar tarih yazımı tarafından görülmediği ve hemen hemen yok sayıldığıdır. Dönemin tarihi çok basit bir biçimde ya dinsel ya da ulusal temeldeki bir çatışma olarak anlatılmaya çalışılmıştır. Burada, Şeyh Sait hareketinin dini veya ulusalcı boyutu yoktur gibi bir iddia ileri sürülmüyor. Elbette hareketin bu nitelikleri üzerinden de ele alınması, anlatılması ve tartışılması mümkündür. Fakat din ve milliyet eksenli tarih yazımları, harekete Hristiyan, Alevi ve Çerkes katılımını izah etmekte zorlanmış ve bu nedenle bu katılımı inkâr etme ve/veya yok sayma yoluna başvurmuşlardır.

Sınırlı sayıdaki belge ve bilgi ile göstermeye çalıştığımız gibi, erken dönem Cumhuriyet tarihi konusunda eldeki tablo bize din veya etnik kökenle ilgili olarak toptancı, sadece siyah

70 Mete Tunçay, "Yakın Tarihimizden bir Belge", *Tarih ve Toplum*, Ekim 1992, Sayı 106, s. 45. Mektup, 2009 yılında Mustafa Armağan tarafından Türkçeleştirilerek yeniden yayımlanmıştır: <https://www.memleket.com.tr/80-yillik-mektup-53188h.htm> (Erişim: 11 Haziran 2023).

ve beyazlardan oluşan bir manzarayla karşı karşıya olmadığı-mızı gösteriyor. Gerçeklik çok daha karmaşıktır. Bir grup Hıristiyan, Alevi, Sünni, Çerkes ve Kürt Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı, oluşturulmakta olan Apartheid rejimine karşı çıkmış ve güçlerini tam olarak bir araya getirememiş olsalar bile paralel bir faaliyete girişmişlerdir. Farklı din, inanç ve ulus gruplarına mensup bu insanları bir araya getiren derin dalga onların kurulmakta olan Apartheid rejimine karşı eşitlik ve özgürlük arayışı içinde olmalarıdır. Ve elbette önemli bir grup Hıristiyan, Alevi ve Sünni Kürt, Çerkes de bu başkaldırıya katılmamışlar, hatta içlerinde hükümetle birlikte tavır alanlar olmuştur.⁷¹

Daha da ileri giderek şu iddia edilebilir ki, Şeyh Sait hareketine katılım sorunu, bir tek aşiret boyutunca ele alınabilecek bir sorun da değildir. Harekete karşı çıkan, sessiz kalan veya hükümete yakın duran Alevi ve Sünni Kürt aşiretleri olduğu gibi, aynı aşiret içinde farklı tutum takınan aileler de olmuştur. Bu nedenle, Şeyh Sait hareketine katılan, tarafsız kalan veya ona karşı çıkan toplulukları ne sadece Alevi-Sünni ekseninde tanımlamaya çalışmak ne de aktörleri sadece aşiretler olarak görmek doğrudur. Bizim buradaki iddiamız, harekete katılan ve katılmayanlar arasındaki ayrım çizgisinin, din veya etnik köken tarafından belirlenmemiş olduğudur. Gerek Ale-

71 M. Şerif Fırat'ın kardeşi Mehmet Halit Fırat anılarında bu karmaşık ilişkilere dikkat çeker. Görüştüğü bazı Alevi aşiretlerini rejimden yana kazandığını söyledikten sonra, Şeyh Sait taraftarları ve karşıtları hakkında şu dikkat çekici satırları yazar: "Hilafetin kaldırılmasını sindiremeyen, 'Ben padişahın ekmeğiyle büyümüş olan bir kuşağın evladıyım. Kanımda hala o nimetin parçaları vardır' diyen Türk asıllı ve Türk ordusuna komuta etmiş paşalar da vardı. Diğer taraftan [Sünni] Kürt oldukları halde, aydınlığın ve kurtuluş yolunun Gazi'nin rejiminde olduğunu bilen kişiler de bizlerle aynı fikirdeydi. Örnek olarak, Muş Beylerinden Kâmil, Celâl, Bayram, Muyettin, Hamza Beyler ve bunlara mensup yüzlerce aydın ve akrabalara ile Bitlis, Van, Elâzığ ve Diyarbakır'da bulunan aydın kesimi rejim taraftarıydı." Mehmet Halit Fırat, *Yetmiş Beş Senelik Derbeder Bir Hayat Hikâyesi*, (Ankara: Kardeş Matbaası), 1968, s. 22.

vi gerek Sünni aşiretler arasında, hatta aynı aşiret içinde farklı aileler arasında dahi farklı tutumlar gözlenmiştir.⁷² Şeyh Sait hareketi yenilmişse, bunun birçok nedeni arasında, Sünni aşiretlerden yeterli desteği alamamış olması önemli bir yer tutar.

Daha açık bir ifadeyle, özgürlük ve eşitlik arayışı bir grup insanı etnik-dini kimliklerinin ötesindeki saiklerle bir araya getirmiştir. Ancak tarihe salt dini ya da etnik kökenli ideolojik tercihlerle bakıldığı için, harekete katılımındaki bu geniş koalisyon görülememiştir. Bu koalisyonun varlığı, eğer tarihimizi dini, ulusalcı ideolojik kaygılardan uzak, eşitlik, adalet ve özgürlük arayışı ekseninde okumayı başarabilirsek görülebilir. Geçmişteki bu koalisyonun varlığı, gelecekteki eşitlikçi arayışların tarihi temelleri konusunda çok önemli ipuçları verir. Anadolu toprakları üzerinde yaşananları eşitlik arayışı ekseninde ele alacak bir tarih okuması geleceğe ilişkin devasa ufuklar açacaktır.

72 Varto yöresiyle ilgili konuya açıklık getiren bir çalışma için bkz. Ruşen Arslan, *Şeyh Sait Ayaklanmasında Varto Aşiretleri*, (İstanbul: Doz Yayınları, 2006).

نومرد : ۱۷۷۲ ۱۱ مارت ۱۳۲۱ - ۱۹۲۵ ق چارشنبه ۱۵ شين ۱۳۲۳ ۱۸۰

مؤسسې هې ژواندېله مرحوم
 هېرود اورولداړه به لان (اداوېدېرېش)
 دېته كوڅدېلېدو و آدرس اولونقل اولكلېدو

تېمې شرايطې
 سټلكې ، ۱۰۰۰ ، آتې آڅې ۵۰۰ سټور
 سټلكې آسټرېول وولايته وسټېلېرېڼې
 (۲۰۰) آتې آڅې (۱۲۰) غړېدو
 ناكله اوسېه اېچون سټلكې (۱۰۰)
 آتې آڅې (۲۰۰) غړېدو
 او چ آتې آڅې پركېد
 كورس تېڅې ۱۰۰ غړوې اجرت تامېدو .

مېر و پلس مېرې
 پرخاني جاهد
 اوارېدېكلېمېز :
 بېسكال چاډسټه داتراغصوسه
 نظراف آدوس : آسټرېول - قره كوز
 نظرون : آسټرېول ۱۹۳
 خېټه سټلكې پڅې و رسالېرېته خورق
 « حق ناكلې » سوجېنېه مېرېدو
 دودج اولونقل اورول اكله اېچو
 مېرېدو لېسټېسې ۵۰۰ پاردو

پېلېدېرېشې وېرېلېشې كورنې شراوټوړه سېلكه مزا مېرېلې قرېسېد *

قره كوز — وورده بېرېدو اوباشېم وور ، وورده ټاښادېرې ټاښادېرې آڅوب خاشلامېرې ټاښادېرې . سونكوك قورق اولنېدې ، اولنېرې
 كوز كې سټركه عېرت اولسون !

Karagöz, 11 Mart 1925
 “İrtica Can Çekişiyor”
 Karagöz – Vur Mehmet Onbaşım vur, vur da kaynattıkları
 kazana atıp haşlamalarını yapalım. Süngünün kuvveti onlara da,
 onları körükleyenlere de ibret olsun.
 (Kazanın üstündeki yazı: “İrtica”)

توسرد: ۱۷۷۹ ۲ نیسان ۱۳۲۱ - ۱۹۴۰ ۱۱ زمستان ۱۳۲۳ ۱۸

مؤسس: علی قزاق باغ مرصوم

هه نوع اوورده آوئه بیلان (امام صوری)
بانه کوندیله و آدوس او توغرا اولاله و

تورنه شرافتی

ستلکی، ۱۰۱، آلی آلی ۵۲ سخده
ستلکی استیل و و لایه و ستلکی
(۲۰۰) آلی آلی (۱۳۰) خورشید

مالک لایه ایرون ستلکی (۵۰۰)
آلی آلی (۲۰۰) خورشید
اوچ آلی آلی (۱۰۰) خورشید

کیرم تیلدی ۱۵ خورشید ایرون تیلدی.

☆ محمد ایشی دیوانی کورتلی شرافتی، بیلکه مزا کتلی غنیمتیر ☆

عبر و پاسی محمدی
برهان جاهد

اداره خازن:
باشکاد جاده سنده داویره خوسنه

تفراف آدوس: استیل - تیر کور
ظنون: استیل ۱۳

خوشنله پانی و روسلرکله خوری
• حق تألیف • موسس محمدی

دوچ او توغرا اولاق ایلان ایشار
هر روزه لایه ۱۰۰ تیرمده

فکرکوز

محمد چنگل طبرانی!

قره کوز — ها آرسلامیم، ها توسونیم، ها محمدچکم، شورهده بر طبرانیلک داما قالدی. اولده تیرلدهد برت مئارف و مدنیت نفوس آکام!

Karagöz, 4 Nisan 1925

Mehmetçiğin Tırpanı!

Karagöz – Ha arslanım, ha tosunum, ha Mehmetçiğim,
şurada bir tırpanlık daha kaldı. Onu da temizle de yerine
maarif ve medeniyet tohumu atalım!

SONSÖZ

Türkiye’de vatandaş eşitsizliğini temel almış bir Apartheid rejimi vardır. Ayrımcılık ve eşitsizlik tohumları bu devletin “kurtuluş ve kuruluş” çimentosunda mevcuttur. Kuruluştaki bu ayrımcılık ve vatandaş eşitsizliği bilince çıkartılmazsa eşit vatandaşlık sağlanamaz ve demokratik bir toplum kurulamaz. Eğer Apartheid rejimini anlamak ve onu dönüştürmek, demokrasinin kurum ve kurallarıyla işlediği, insan haklarına saygılı bir rejime ulaşmak isteniyorsa, Cumhuriyet’e ilişkin yeni bir başlangıç, yeni bir kurtuluş ve kuruluş hikâyesinin inşa edilmesi şarttır. 1918-1923 dönemini “Kurtuluş veya Bağımsızlık Savaşı” olarak ele almanın yaşananları açıklamaya yetmediği görülmelidir. Hem bu dönemin hem de 1938’e kadar devam eden kuruluş sürecinin yeniden ele alınması gerekiyor. Vatandaş eşitliği temelinde anlatılacak bu yeni hikâye bugünkü Apartheid rejiminin ortadan kaldırılmasının ön koşuludur.

Görülmesi gerekir ki, savaş koşullarında ve dönemin ruhuyla yoğrulmuş kuruluş anlatısı demokratik bir gelecek önünde ciddi bir engeldir. Geçmişin boğazımıza sarılmış soğuk elidir bu... Yurttaşlarının bir kısmını ortadan kaldırmayı ve yaşadıkları topraklardan sürmeyi bir zafer, bir başarı hikâyesi olarak anlatan; yine yurttaşlarının önemli bir kesimini “hain” ve “ulusal varlığa yönelik tehdit” olarak gören bir bakışın demokratik bir gelecek kurma şansı yoktur. Bunun gibi, Apartheid rejiminin kurulma sürecinde ortaya çıkan karşı çıkışları sadece kimlik temelli başkaldırıları olarak değil, Apartheid sistemine karşı eşitlik arayışları olarak da okumak gerekiyor.

Eğer bugün ve yarın için demokratik bir Cumhuriyet arzuluyorsak, Anadolu’da çekilen acıların merkeze alındığı kapsayıcı bir kuruluş hikâyesine ihtiyacımız var. Eğer, Hristiyanı,

Yahudisi, Kürdü, Alevisi ve Çerkesi ile eşit vatandaşlar olarak bir arada yaşamak istiyorsak, bu toplulukların yaşadıkları acıları yeni kuruluş hikâyesinin temel harcı yapmak zorundayız. Osmanlı hükümetinin Birinci Dünya Savaşı yıllarında Hıristiyan vatandaşlara yönelik şiddet gösterilerinin; Kurtuluş Savaşı boyunca ve Cumhuriyet'in kuruluş yıllarında Hıristiyanlara ve Yahudilere yönelik ırkçı politikaların; 1920-1940 dönemindeki Çerkeslere yönelik dışlayıcı uygulamaların ve Alevi-Sünni Kürt topluluklarına uygulanan şiddetin göz ardı edildiği, anlatının içinde harmanlanmadığı bir başlangıç-kuruluş hikâyesi birleştirici olamaz.

1918-1923 dönemini sadece “Kurtuluş Savaşı” veya “Bağımsızlık Savaşı” eksenli ele alan tarih yazıcılığının ihmal ettiği, görmezden geldiği çok önemli bir husus daha vardır. Genellikle 1918 bir sıfır, bir başlangıç noktası telakki edilir ve öncesi ile aradaki tüm bağlar kopartılır. Oysa 1918 sonrası, bir önceki dönemin yeni koşullarda devamından başka bir şey değildir. 1920’de Ankara’da toplanan yeni Meclis’in işe Cihan Harbi sırasında işlenmiş cinayetlere karışmış olanları affetmekle başlaması ve İttihat ve Terakki’nin Hıristiyanların mallarına el koyma siyasetine devam etmesi bu sürekliliğin en önemli göstergesidir. Daha da önemlisi, 1918-1938 döneminde yaşanan her olayda, bir önceki dönem yaşananların, özellikle Osmanlı Hıristiyan vatandaşlarının başlarına gelenlerin derin izleri olduğu gerçeğidir.

Deyim yerindeyse, tüm bir 1918-1938 döneminde, Birinci Dünya Savaşı boyunca Osmanlı Hıristiyan vatandaşlarına yapılanların hayaleti kol gezmiştir. Dönemin tüm aktörleri, bu hayaletin bilincinde olarak hareket etmişlerdir. Kurulmakta olan yeni devletin Hıristiyan vatandaşlarına yönelik politikaları İttihat ve Terakki hükümetinin savaş yıllarındaki politikalarının uzantısından başka bir şey değildi. Hıristiyanlar,

Anadolu topraklarında yaşanmış tüm felaketlerin sorumlusu olarak gösterildiler ve “iç düşman” ilan edildiler. Hristiyan vatandaşların çeşitli yollarla Anadolu’dan kovulması bu siyasetin merkezinde durdu.

Türk olmayan Müslüman topluluklar için de Hristiyanların başına gelenler bir hayalet gibiydi. Bu vatandaş gruplarına ve onların siyasi aktörlerine, özellikle de Kürtlere, her fırsatta Ermenilerin başına gelenler hatırlatıldı ve eğer devlete karşı çıkmaya, eşitlik, özgürlük ve adalet istemeye devam ederlerse Ermenilere yapılanların aynısının kendilerine de yapılacağı sürekli olarak tekrar edildi. Kürtlerin harekete geçmelerinde yakın geçmişin hatıralarının ve bu baskıların merkezi bir rol oynadığını bilmek gerekir.

Örneğin, 1920-21 Koçgiri olaylarını ateşleyen en önemli nedenlerden biri, 1921 Ocak ayında kurulan Merkez Ordusu Kumandanı Sakallı Nurettin Paşa’nın, ilk iş olarak “Ordusu’nun görev sahasındaki kaza ve köylerde yaşayan gayrimüslim ahalinin, düşmanla işbirliği yapma ihtimaline karşı, nüfus ve yerleşim bilgisi haritasını çıkarmak” istemesiydi.¹ Emrin gönderildiği kaymakamlıklardan biri, emri kendisine bağlı nahiyelere iletirken, altına Alevi Kürt nüfusu da bildirmelerini ilave etmişti. Bölge halkı kendi durumlarını zaten Ermenilerle kıyaslıyordu ve durumdan haberdar olunca Ermenilerden sonra sıranın kendilerine geldiğine inandı. Şubat-Mart aylarında bölgedeki olayları yatıştırmak için gönderilen Binbaşı Halis’in köylüleri, cebinden çıkarttığı bir kâğıdı göstererek, “işte sizin ferman-ı idamınız; sizi Ermenilere benzettirip ve sizi tamamı ile imha ederim” biçiminde tehdit etmesi ve akabinde öldürülmesi bardağı taşıran son damla gibidir.²

Ermenilerin başına gelenlerin Kürtlerin de başına geleceği, Şeyh Sait hareketinin önemli motiflerinden biri olmuştur.

1 Akyürekli, *Koçgiri Kırımı*, s. 80.

2 a.g.e., s. 88, 183.

Ayaklanmaya çağrı için kaleme alınan bildirgede şu ifadele-
re yer verilir: “Ve bunlar Ermenilere yaptığı muameleyi Kürt
müteneffizanına da bir muamele yapmak fikrinde oldukları
ve hatta geçen sene içtima eden Meclis-i Mebusanda bu husu-
sun müzakere kılındığı ve karar verildiği de mevsuk menabi-
den istihbar kılınmış ve buna dair de birçok alaim mesbuk ve
mevcut olmuştur.”³

Ermenilere yapılanların Dersimlilere de yapılacağı, 1937-
38 soykırımından çok önce, tüm Dersim halkında artık derin
bir inanç halini almış bir bilgiydi. Üçüncü Umumi Müfettişi
Tahsin Uzer 1936’da bu “derin inancı” şu sözlerle dile geti-
rir: “Dersimlilerin... Ermenilerin akıbetlerine uğrayacakları
fikir ve kanaati yeni değildir. Bu kanaat onlar için bir iman
kadar kuvvetli ve eskidir.”⁴ Dersimliler arasında bu inancın
“bir iman kadar” güçlü olması nedeniyle devlet, bu inancın
önüne geçmek için özel bir çalışma planı uygulamıştı. 4 Ocak
1937’de İçişleri Bakanlığı tarafından Umumi Müfettişliklere
ve Valiliklere gönderilen bir şifre emir ile ilgili valiliklerin
Dersimliler arasında yaygın olarak dolaşan, “Hükümet kara-
kolları içimize sokacak, silahlarımızı aldıktan sonra bizi sü-
recek ve Ermeniler gibi kıracak” gibi söylentilere karşı tedbir
alması istenir.⁵

Dersimlilerin “bir iman” kadar güçlü olan bu inançları
doğru çıktı. Ermenilerle aynı akıbete uğradılar. Bunu en açık

3 Örgüevren, *Şeyh Said İsyanı ve Şark İstiklal Mahkemesi*, s. 31.

4 BCA: 030.10.111.743.12. Umumi Müfettiş Tahsin Uzer’in, Başvekalet
Yüksek Katına 12 Şubat 1936 tarihli telgrafi. Tahsin (Uzer) Ermeni Soy-
kırımı sırasında Erzurum ve Suriye valisi olarak görev yapmıştır. Ermeni-
lere yönelik 1 Aralık 1914 tarihli ilk imha kararında onun imzası vardır.
Tahsin’in Ermenilerin imha edilmesi doğrultusunda alınan kararlardaki
belirleyici rolü için bkz. Taner Akçam, *Ermeni Soykırımının Kısa Bir Tarihi*,
(İstanbul: Aras Yayıncılık, 2021), s. 60-71.

5 BCA: 030.10.111.743.18. İçişleri Bakanlığında Umumi Müfettişliklere
ve Valiliklere 4 Ocak 1937 tarihli şifre. Belgeleri benimle paylaşan Sait
Çetinoğlu’na teşekkür ederim.

olarak ilan edenler de katliamları organize eden sorumlular oldular. Dersim soykırımının ana uygulayıcısı General Abdullah Alpdoğan'ın koruması olarak görev yapan Çavuş Ali Öz, Alpdoğan'ın bir grup kadın ve çocuğu öldürmeden önce askerlerle şu konuşmayı yaptığını aktarır:

Şimdi askerler size sesleniyorum. Bu Kızılbaş döllerini hepsi vatan hainlerinin piçleri, arkadaşlarınızın katillerinin piçleri, bunlar büyürse kardeşlerinizi öldürmeye devam edecekler. Bunların kökü kazınmalı, Ermeni döllerinin kökünü kuruttuk, bir tek bu Kürtlerle, Kızılbaşlar kaldı. Çocuklarınızın bu ülkede mutlu yaşamasını istiyorsanız acımadan öldüreceksiniz, hükümet, Cumhurreisimiz taş üstünde taş bırakmayn, yakın yıkın talimatını vermiştir. Kimse bu yaptıklarınızdan dolayı yargılanmayacak, size söz veriyorum.⁶

Erken dönem Cumhuriyet tarih yazımı, Koçgiri'de, Şeyh Sait'te, Dersim'de dönemin tüm aktörlerinin bildiği ve yaşadığı bu bağlantıyı hemen hemen yok saydı; savaş yılları Hıristiyanlara yönelik katliamlarla 1918 sonrası yaşananlar arasındaki bağları ciddi biçimde kopardı. 1918 sonrasıyla ilgili çalışmalara bakıldığında bu tarihten öncesine yaşanmamış muamelesi yapıldığı görülür. Yapılması gereken, tarih literatürünün bilerek koparttığı bu halkayı birleştirmektir. Bu işlem yapılmadan 1918-1938 arasının anlaşılması mümkün değildir.

1920 Nisan ayı sonunda Ankara'da toplanan Meclis'in, Mayıs başı itibarıyla ele almaya başladığı en önemli konuların tamamen yok sayılmasını, tarih yazımından çıkartılmasını anlamak mümkün değildir. Ve dönemin aktörlerinin birinci elden yaşadıklarının bugün anlatılan hikâyeye entegre edilmesi şarttır. Bu entegre etme işlemi ancak ve ancak vatandaş eşitliğini merkezine almış yeni bir kurtuluş ve kurtuluş hikâyesinin yazılmasıyla mümkündür. Vatandaş eşitliği eksenin-

6 Taner Akçam, "Dersim Katliamına Dair Okunması Zor bir Mektup," *Agos*, 22 Nisan 2023.

de, geçmişin acılarını da içselleştirerek anlatılacak bir kuruluş hikâyesi demokratik bir toplum oluşturma'nın en temel şartıdır.

Çalışmayı başta öne sürdüğüm dördüncü tezle bitirmek isterim: Eğer din, dil, etnik köken farkından bağımsız olarak tüm vatandaşların eşit ve eşdeğer olduğu, demokrasinin kural ve kurumlarıyla işlediği bir rejim isteniyorsa, 1918-1938 Apartheid rejiminin kurucularıyla araya mesafe koymak şarttır. Aksi takdirde, hem bugünkü Apartheid rejiminin kökleri anlaşılamaz hem de bunun değiştirilmesi imkânsız olur. Gel gelelim bugün gözlenen tam tersidir. Türkiye'nin egemen siyasi kültürü kendisini hâlâ Apartheid kurucuları ile özdeşleştirmektedir. Bu tutum vatandaş eşitliğinin ve demokrasinin önündeki en büyük engellerden biridir, çünkü Apartheid'i sorgulama imkânını elimizden almaktadır.

Apartheid kurucuları ile araya mesafe koymak, aynı zamanda bu ülkenin olgunlaşmasının bir simgesi, bir göstergesi olacaktır. Çünkü ancak ergenlikten kurtulmuş, olgunlaşmış toplumlar, kendi kurucuları ile aralarına mesafe koymayı başarabilirler. Konulacak bu mesafe, bugünkü kuşak için, kurucularını da aşan yeni bir kimliğin yaratılması anlamına gelecektir. Bunun içinse onun inşasına katkıda bulunmuş insanların yeni kurucular olarak tanınması gerekir. Hayatlarını vatandaş eşitliğini ve özgürlüğü sağlamaya adanmış Midyatlı Malak Barşom, haklarındaki tüm tartışmalara rağmen Şeyh Sait ve Çerkes Ethem, Ağrı İsyanı'nın lideri İhsan Nuri, Derişim'in efsanevi önderi Seyit Rıza, yakın tarihimizin demokrasi kahramanları Hrant Dink ve Tahir Elçi böyle bir Cumhuriyetin kurucuları sayılmalıdır.

Çalışmanın girişinde de söylediğimiz gibi, neredeyse ezberlediğimiz egemen tarih anlatısı, atalarımızın mezarlarından çıkıp boğazımızı sıkarak bakışımızı tek bir geleceğe

yönlendiren soğuk bir el gibidir. Yaşanan pek çok olayın yok sayılması üzerine kurulmuştur. Doğduğumuz andan itibaren hissettiğimiz bu soğuk el yüzünden, ezbere bilinen ama yaşanmış olanların önemli bir bölümünü yansıtmayan bu hikâyenin varoluşumuzun doğal ve kaçınılmaz bir parçası olduğunu düşünürüz. Bu nedenle nadiren kendimizi sarsıp bu soğuk elden özgür kılarak başka gelecekler tasavvur edebiliriz.

Cumhuriyet tarihi üzerine yeni bir anlatı inşa etme önerisi, geçmişin boğazımızı sımsıkı sıkmakta olan o soğuk elini gevşetmek amacını taşımaktadır. Tarihimiz üzerine yeni bir bakışla konuşmak, “başlarımızı çevirip atalarımızın hayal edemediği ya da hayal etmemizi istemediği ihtimalleri fark etmemizi” sağlayacaktır. Adlarını saydığımız yeni kurucular, bize bu yeni ihtimalleri hayal etme imkânı sunacaklardır.

İKİNCİ BASKIYA EK: APARTHEID VE ULUSLARARASI SÖZLEŞMELER¹

“Yüzyıllık Apartheid” kitabının merkezi tezlerinden birisi, Türkiye’deki rejimin Apartheid rejimi olduğudur. Kavram aslında yeni değil ama Türkiye’de pek bilinmiyor. Apartheid denilince akla sadece Güney Afrika ırkçı rejimi geliyor ve bu rejim de ortadan kalktığı için kavramın anlamını yitirdiği düşünülüyor. Hatta Güney Afrika örneğine bakarak Apartheid’ı, azınlıkta olan bir ırkın çoğunluk olan bir ırk üzerine tahakkümü gibi anlayanlar bile mevcut.

Oysa Apartheid bugün, Uluslararası Ceza Hukukuna göre bir suç. Elbette bir suç kategorisi olarak Güney Afrika rejimi ile bağlantılı olarak ortaya çıktı. Ama geline nokta terimin bu rejimle doğrudan bağı kopmuş durumdadır. Bu bakımdan Apartheid kavramını Soykırım kavramı ile kıyaslamak anlamlı olur. Bilindiği gibi, Soykırım kavramının ortaya çıkmasında Holokost’un etkin ve belirleyici bir rolü olmuştur. Ama bugün Soykırım kavramının Holokost ile herhangi bir bağı, ilişkisi kalmamıştır. Bugün herhangi bir ülkede soykırım olup olmadığını anlamak için Holokost’a bakmak veya Holokost ile arada benzerlikler aramak gerekli değildir. Apartheid için de geçerli olan budur. Güney Afrika rejimi kaynaklı bir kavram olmakla birlikte bir ülkede Apartheid olup olmadığını anlamak için Güney Afrika rejimi ile benzerlik aramak gereksizdir, yanıltır.

Soykırım Sözleşmesi, Birleşmiş Milletler Genel Kurulu tarafından 1948’de kabul edildiğinde, soykırım kavramını “ölü doğmuş bir kavram” olarak görenler oldu. Nitekim 1990’lara, Yugoslavya ve Rwanda katliamlarına kadar ilgili ceza maddesi hiç kul-

1 28 Ağustos 2023 tarihinde Gazete Duvar’da yayımlanan yazının gözden geçirilmiş halidir.

lanılmadı. Apartheid için durum biraz farklı olacak gibi duruyor. Kavram, ulus devletlerdeki etnik-din-kültür temelli dışlama politikalarına karşı mücadelede etkin bir silah olacağı benziyor.

Dört sözleşme

Apartheid'ın, Güney Afrika örneğinden bağımsız şekilde, Uluslararası Ceza Hukukuna göre evrensel suç sayılmasında dört sözleşme önemlidir:

1- 1965: Her Türlü Irk Ayrımcılığının Ortadan Kaldırılmasına İlişkin Uluslararası Sözleşme (ICERD)

2- 1968: Savaş Suçları ve İnsanlığa Karşı Suçlar İçin Zaman Aşımının Uygulanmayacağına Dair Sözleşme

3- 1973: Apartheid Suçunun Bastırılması ve Cezalandırılmasına İlişkin Uluslararası Sözleşme (Apartheid Sözleşmesi) ve

4- 1998: Uluslararası Ceza Mahkemesi Roma Statüsü

Bu dört sözleşmenin dışında, elbette 1960'lardan itibaren gerek Birleşmiş Milletler Genel Kurulunda gerekse Güvenlik Konseyince Güney Afrika ve Apartheid konusunda alınmış kararlar vardır. Birleşmiş Milletler Genel Kurulunun aldığı 14 adet karar vardır ve bunların tümünde Apartheid bir suç olarak tanımlanmıştır. Bu kararlar, ağırlıklı olarak Güney Afrika rejimi ile ilgili olarak alındıkları için burada özetlenmeyecektir.

1- 1965 tarihli Her Türlü Irk Ayrımcılığının Ortadan Kaldırılmasına İlişkin Uluslararası Sözleşme (ICERD)

Sözleşme 1969'da yürürlüğe girmiştir. Türkiye bu sözleşmeyi 2002'de çekince koyarak imzalamıştır.² Apartheid kelimesi sözleşmenin girişinde ve üçüncü maddesinde iki defa geçer. Güney Afrika'ya doğrudan bir atıf yoktur ve Apartheid genel ifadelerle tanımlanır ama hukukçular kavramın Güney

2 Gerek sözleşme gerekse Türkiye'nin çekinceleri konusunda bakınız: <https://insanhaklarimerkezi.bilgi.edu.tr/media/uploads/2015/08/03/IrkAyrımciligininOrtadanKaldirilmasinaDairSozlesme.pdf>

Afrika bağlamında kullanıldığını savunurlar. Sözleşmenin Giriş bölümüne göre, taraf devletler:

dünyanın bazı bölgelerinde hala görülmekte olan ırk ayrımcılığının tezahürlerinden ve apartheid, ayrımcılık veya ayırma politikaları gibi ırksal üstünlük veya nefrete dayalı hükümet politikalarından [...] endişe duymaktadırlar.

Üçüncü madde ayrıca üye devletlerin ırk ayrımcılığına karşı çıkma yükümlülüğünü ortaya koyar:

Taraf Devletler ırk ayrımcılığını ve apartheid'i özellikle kınar ve kendi yetki alanlarındaki topraklarda bu nitelikteki tüm uygulamaları önlemeyi, yasaklamayı ve ortadan kaldırmayı taahhüt eder.

Birinci maddede ise Apartheid kelimesi kullanılmadan genel olarak ayrımcılık tanımlanır:

İrk, renk, soy veya ulusal ya da etnik kökene dayalı olarak yapılan ve siyasi, ekonomik, sosyal, kültürel veya kamusal yaşamın herhangi bir alanında insan hakları ve temel özgürlüklerin eşit bir şekilde tanınmasını, kullanılmasını veya bunlardan yararlanılmasını ortadan kaldırma veya zayıflatma amacını taşıyan veya bu sonucu doğuran her türlü ayırım, dışlama, kısıtlama veya tercih.

1973'de kabul edilecek olan Apartheid Sözleşmesi, 1965 sözleşmesine atıf yapacaktır. Bu sözleşmenin önemli bir boyutu, ayrımcılık tanımını ırk dışında soy, ulusal, etnik köken gibi oldukça geniş bir biçimde tanımlamış olmasıdır.

2- 1968 Savaş Suçları ve İnsanlığa Karşı Suçlar İçin Zaman Aşımının Uygulanmayacağına Dair Sözleşme³

Sözleşmenin amacı bazı suçlarda zaman aşımını ortadan kaldırmaktır. Geçmişte kabul edilmiş Soykırım ve İnsanlık

3 <https://hukukbook.com/savas-suclari-ve-insanliga-karsi-suclar-bakimi-dan-kanuni-sinirlamalarin-uygulanmayacagina-dair-sozlesme/>

Suçları ile ilgili sözleşmelere atıfta bulunduktan sonra, “*apartheid politikalarını insanlığa karşı suçlar olarak açıkça kınayan [Birleşmiş Milletler’in] 12 Aralık 1966 tarihli ve 2184 sayılı karar ile 16 Aralık 1966 tarihli ve 2202 (XXI) sayılı kararlarını hatırlayarak*”, bu suçlarla ilgili zaman aşımının uygulanamayacağı kararı alınır. Şöyle denir:

İşlendikleri tarihe bakılmaksızın, aşağıdaki suçlar için herhangi bir zaman aşımı sınırlaması uygulanmayacaktır: Madde-1- insanlığa karşı suçlar, silah zoruyla tahliye etme veya işgal ve apartheid politikasının uygulanmasından kaynaklanan gayri insani eylemler, ve 1948 tarihli Soykırım Suçunun Önlenmesi ve Cezalandırılması Sözleşmesi’nde tanımlanan soykırım suçu.

Sözleşmenin önemi, daha önce büyük ölçüde Güney Afrika eksenli kullanılan Apartheid kavramının, genel bir suç kategorisi olarak formüle etmiş olmasıdır. Bu sözleşmede sözü edilen 1966 yılına ait kararlar, Birleşmiş Milletler’in 1960 yılından itibaren sömürgecilik ve Güney Afrika bağlamında aldığı onlarca karardan sadece ikisidir.

3- Apartheid Suçunun Önlenmesine ve Cezalandırılmasına İlişkin Uluslararası Sözleşme 1973⁴

Bu sözleşmeyi 1948 Soykırım sözleşmesi ile kıyaslamak mümkündür. Toplam 19 maddeden oluşan 1973 tarihli sözleşme Apartheid’ı artık açıkça evrensel bir suç olarak tanımlamaktadır. Birinci madde şöyledir:

Bu Sözleşme’ye Taraf Devletler, ırk ayrımcılığının insanlığa karşı işlenmiş bir suç olduğunu ve Sözleşme’nin II. maddesinde tanımlandığı şekliyle ırk ayrımcılığı politikaları ve

4 https://www.un.org/en/genocideprevention/documents/atrocities-crimes/Doc.10_International%20Convention%20on%20the%20Suppression%20and%20Punishment%20of%20the%20Crime%20of%20Apartheid.pdf

uygulamaları ile benzer ırk ayrımcılığı politikaları ve uygulamalarından kaynaklanan insanlık dışı eylemlerin, uluslararası hukuk ilkelerini, özellikle Birleşmiş Milletler Şartı'nın amaç ve ilkelerini ihlal eden ve uluslararası barış ve güvenliği ciddi bir tehdit oluşturan suçlar olduğunu beyan ederler.

İkinci madde ise Apartheid suçunun unsurlarını sayar ve doğrudan şiddet dışındaki idari-hukuki boyutların altı özel olarak çizilir. Sayılan altı madde, elbette cinayet ve işkence gibi şiddet içeren eylemleri kapsıyor ama “bir ırksal grubun veya grupların ülkenin siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel yaşamına katılmasını engellemek ve temel insan hak ve özgürlüklerini inkar etmek için uygulanan yasal, idari ve diğer tüm önlemleri” de kapsıyor.

Sayılan altı suç kategorisinden ilk iki madde soykırım tanımından alınmıştır ve doğrudan şiddet içeren maddelerdir. Bunların içinde, yaşam hakkını engellemek olarak sayılan “düzenli işkence, keyfi tutuklamalar” gibi Türkiye’de Kürtlere yönelik sistematik uygulamalar da yer alır.

İkinci maddenin (c) şıkkı konumuz açısından çok daha önemlidir. Apartheid bu maddede,

Bir ırksal grup veya grupların ülkenin siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel yaşamına katılımını engellemek için düşünülmüş her türlü yasal önlem ve diğer önlemler ve özellikle bir ırksal grup veya grupların üyelerini temel insan hak ve özgürlüklerinden mahrum bırakarak bu grup veya grupların tam gelişimini engelleyen koşulların kasıtlı olarak yaratılması

olarak tanımlanır ve bunların içinde, çalışma hakkı, eğitim hakkı, ülkelerini terk etme ve geri dönme hakkı, vatandaşlık hakkı, seyahat ve ikamet özgürlüğü hakkı, düşünce ve ifade özgürlüğü hakkı ve barışçıl toplanma ve örgütlenme özgürlüğü hakkının altı özel olarak çizilir.

İkinci maddenin (f) fıkkı da bizim için çok önemlidir: *Apartheid'a karşı çıktıkları için temel hak ve özgürlüklerden yoksun bırakarak örgütlere ve kişilere zulmedilmesi*. Bu uygulamanın Kürtlere karşı ve özel olarak da HDP'ye karşı sistematik olarak uygulandığını söyleyebiliriz. Elbette burada Türkiye sol veya diğer muhalefet hareketlerine karşı gündeme getirilen uygulamalar da akla gelebilir. Elbette bu doğrudur ama bu tür şiddet politikaları genel insanlık suç kapsamındadır. Apartheid suçu kapsamında değerlendirilmeyebilir.

BM Genel Kurulunda, 30 Kasım 1973 tarihinde kabul edilen bu sözleşme, 1976 yılında yürürlüğe girmiştir. Türkiye Sözleşme'yi imzalamamıştır.

Sözleşme'nin, ırk grubundan neyi kast ettiği ciddi bir tartışma konusu olmuştur. Konu 1998 Roma Statüsü ve Af Örgütü'nün İsrail'i Apartheid rejimi olarak suçlaması bağlamında da tartışılmaya devam etmiştir. Irk grubu gibi bir tanımın objektif kriterlere göre tespit edilemeyeceğinden hareketle, subjektif kriterlerin belirleyici olduğu ilkesi genel kabul görmüştür. Yugoslavya ve Ruanda Uluslararası Ceza Mahkemelerinin ilgili kararlarına dayanılarak, önemli olanın, dışlanan çevrelerin ayrı bir grup olarak tanımlanmasının yeterli olduğu kabul edilmiştir.⁵

4- 1998 Roma Statüsü:

1998 yılında, Uluslararası Ceza Mahkemesi Roma Statüsü "Apartheid suçunu" insanlığa karşı işlenen bir suç olarak

5 Konuya ilişkin bazı tartışmalar için bakınız: M. Jackson, "The Definition of Apartheid in Customary International Law and The International Convention on the Elimination Of All Forms of Racial Discrimination" in *International & Comparative Law Quarterly*, 71(4), (2022) 831-855. doi:10.1017/S0020589322000379; Virginia Tilley (ed.), *Beyond Occupation Apartheid, Colonialism and International Law in the Occupied Palestinian Territories*, (London: Pluto Press, 2012), özellikle s. 107-129; Carola Lingaas, "The Crime against Humanity of Apartheid in a Post-Apartheid World", *Oslo Law Review*, 2015, Issue 2, 86-115 <http://dx.doi.org/10.5617/oslaw2566>

kabul etmiştir. Statü 2002’de yürürlüğe girmiştir. Apartheid suçu Madde 7’de yer alır. Bu sözleşmeyi, Apartheid suçunun bağımsız bir suç olarak tanımlanmasının tepe noktası olarak da değerlendirebiliriz.

Yedinci madde kendi içinde çeşitli alt maddelere ayrılır ve tam 11 ayrı insanlık suçu tanımı içerir ve bu suçlardan birisi Apartheid’dır. 7 (2)’de yer alan Apartheid için şu açıklama yapılır:

apartheid, bir ırkın, başka bir ırk grubu veya grupları üzerinde, sistematik hakimiyet ve baskı kurmaya yönelik kurumsal bir rejim çerçevesinde ve bu rejimi koruma amacıyla işlediği ve 1. paragrafta sözü edilen insanlık dışı fiiller anlamına gelir.

Burada, kurumsal bir rejimin varlığının ön şart olarak sürülmesi çok önemlidir. Dışlama politikaları, gelip geçici veya sadece günlük davranış normu olarak değil kurumsal olarak mevcut olmalıdır. Burada dışlayıcılığın bir hukuk sistemi olarak yerleşmiş olması şartının aranması, Apartheid kavramının kapsamının daraltılması olarak yorumlanmaktadır. Her dışlama politikası Apartheid sayılmayacaktır. Ayrıca, dışlayıcı uygulamaların kurumsal sürekliliği ve rejimin kendi varlığını sürdürmek için dışlayıcı uygulamaları kasıtlı gündeme getirmesi hususları da çok önemlidir. Yani, Roma Statüsü Apartheid suçu için aynı soykırım suçunda olduğu gibi kasıt unsuru aramaktadır.

Bu sözleşmedeki ırk grubu veya gruplarından ne kastedildiği konusunda genel bir anlayış birliği olduğundan söz etmek mümkündür. Özellikle İsrail’in, kendisi hakkında yapılan suçlamalara, gerek Yahudilerin gerekse Arapların (Filistinlilerin) bir ırk sayılmayacağı şeklinde itiraz etmesi ve İsrail politikalarının ırkçı ideoloji ile alakası olmadığı, güvenlik kaygısı ile gündeme getirildiğini ileri sürmesi, konuya açıklık kazandıran tartışmalara yol açmıştır. Bu tartışmalarda ırk grubunun objektif bir kriteri olmadığının altı çizilmiş ve önemli olanın iktidar-devlet odağının, diğer çevreyi grup olarak te-

lakki ederek dışlaması olduğu dile getirilmiştir. Altı çizilen bir diğer husus da dışlamanın hangi gerekçelerle yapıldığının önemli olmadığıdır. Gerçekten de gerek 1973 sözleşmesi gerekse Roma Statüsü, dışlamanın hangi gerekçelerle yapıldığı hususunda herhangi bir kısıtlama getirmemektedir. Bu nedenle, dışlamanın ırkçı bir ideolojinin ürünü olarak mı yoksa güvenlik kaygıları veya başka nedenlerle mi gündeme getirildiği önemli değildir.⁶

Bugün Apartheid suçunun, İsrail tarafından işlenmiş olup olmadığı çok önemli bir soru olarak Uluslararası Ceza Mahkemesinin (UCM) önünde durmaktadır. Filistin, UCM'ye 2015'de üye kabul edilmiştir ve İsrail hakkında suç duyurusunda bulunmuştur. UCM savcılığı 2019 Aralık'ında soruşturmayı yapmaya yetkili olduğu kararını almıştır. 2021'de ise soruşturma açmaya karar verdiğini ve soruşturmanın açıldığını bildirmiştir. Soruşturma sürüyor. Davanın açılıp açılmayacağı ve açılacaksa hangi suçlardan açılacağını önümüzdeki süreçte birlikte izleyeceğiz.

Türkiye ve İsrail devletleri örgütleniş mantığı (Yahudilerin ve Türklerin devleti olmaları) itibarıyla birbirlerine çok benzerler. Devletlerin kuruluş mantığı, bu kuruluşun temeli sayılan etnik-dinsel grubun dışına düşenleri ötekileştirmekte ve kağıt üzerinde eşitlik tanıdığı iddiasına rağmen hem çeşitli *küçük harfli* kararnamelerle hem de teamül hukuku biçiminde bu gruplara ikinci sınıf vatandaş muamelesi yapmaktadır.

Türkiye Apartheid'ı tartışmaya başlamıştır.

6 Konu hakkında bir önceki dipnotta belirtilen kaynaklara bakılabilir. Ayrıca Af Örgütü'nün İsrail hakkında 2021 yılında yayımladığı Rapor bir başka önemli kaynaktır. Raporun tümüne şuradan ulaşmak mümkündür: <https://www.amnesty.org/en/documents/mde15/5141/2022/en/>

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

Dahiliye Nezareti, Şifre Kalemi (BOA.DH.ŞFR)

Maliye Nezareti, Emlâk-i Emiriyye Müdüriyeti (BOA.ML.EEM)

Mâliye Nezâreti Vezne-i Umûmî Müdiriyeti (BOA, MLVZN)

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi

Başbakanlık Muamelat Genel Müdürlüğü (BCA.30.10)

Başbakanlık Bakanlıklararası Tayin Daire Başkanlığı (BCA.30.11)

Başbakanlık Kararlar Daire Başkanlığı (1920-1928) (BCA.30.18)

Siyasi Partiler (BCA.490)

Cumhurbaşkanlığı Arşivi

Cumhurbaşkanlığı Arşivi (CA)

TBMM İstiklal Mahkemeleri Arşivi

T.B.M.M. Şark İstiklal Mahkemeleri Arşivi (IM_T12)

Hasan Saltık Arşivi

Yayımlanmış Resmi Belgeler

Şark İstiklal Mahkemesi (Kararlar ve Mahkeme Zabıtları), Cilt 6/1, (Ankara:

TBMM Kütüphane ve Arşiv Hizmetleri Başkanlığı Yayınları, No: 1, 2016).

Şark İstiklal Mahkemesi (Kararlar ve Mahkeme Zabıtları), Cilt 6/2, (Ankara:

TBMM Kütüphane ve Arşiv Hizmetleri Başkanlığı Yayınları, No: 1, 2016).

Şark İstiklal Mahkemesi (Kararlar ve Mahkeme Zabıtları), Cilt 6/3, (Ankara:

TBMM Kütüphane ve Arşiv Hizmetleri Başkanlığı Yayınları, No: 1, 2017).

Şark İstiklal Mahkemesi (Kararlar ve Mahkeme Zabıtları), Cilt 6/5, (Ankara:

TBMM Kütüphane ve Arşiv Hizmetleri Başkanlığı Yayınları, No: 1, 2017).

TBMM Gizli Celse Zabıtları, Cilt 3, Devre: I, İctima Senesi: III, (Türkiye İş

Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1985).

TBMM Gizli Celse Zabıtları, Cilt 4, Devre: II, İctima Senesi: II, (Türkiye İş

Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1985).

T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre I, Cilt 28, İctima Senesi: 4, Dokuzuncu İcti-

ma, 22.3.1339 (1923), (T.B.M.M. Matbaası, Ankara, 1961).

- T.B.M.M. Zabıt Ceridesi*, Devre: I, Cilt: 29, İçtima senesi: 4, Yirmi Üçüncü İçtima, 12.4.1339, (T.B.M.M. Matbaası, Ankara, 1961).
- T.B.M.M. Zabıt Ceridesi*, Devre I, Cilt 11, İçtima Senesi: 2, Ellinci İçtima, 14 Temmuz 1921, (T.B.M.M. Matbaası, Ankara, 1958).
- T.B.M.M. Zabıt Ceridesi*, Devre II, Cilt 3, İçtima Senesi: 1, 49. İçtima, 31 Ekim 1923, (T.B.M.M. Matbaası, Ankara, tarihsiz).
- T.B.M.M. Zabıt Ceridesi*, Devre: II, cilt: 5, 6 Şubat 1340 (1924), (T.B.M.M. Matbaası, Ankara, 1968).
- T.B.M.M. Zabıt Ceridesi*, Devre II, Cilt 8, İçtima Senesi II, 42'nci içtima, (T.B.M.M. Matbaası, Ankara, 1975).

Kitaplar

- Akbulut, Erden - Ülker, Erol Ülker, *TKP, Komintern ve Kürt İsyanları*, (İstanbul: Yordam Kitap, 2022).
- Akçam, Taner, *Siyasi Kültürümüzde Zulüm ve İşkence*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1992)
- Akçam, Taner, *İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu*, (Ankara: İmge Yayınları, 2014).
- Akçam, Taner - Kurt, Ümit, *Kanunların Ruhu, Emval-i Metruke Kanunlarında Soykırımın İzini Sürmek*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2012)
- Akçam, Taner, *Ermeni Soykırımının Kısa Bir Tarihi*, (İstanbul: Aras Yayıncılık, 2021).
- Akdere, İlhan - Zeynep Karadeniz, *Türkiye Solu'nun Eleştirel Tarihi-1*, (İstanbul: Evrensel Basım Yayın, 1996).
- Aktar, Ayhan, *Türk Milliyetçiliği, Gayrimüslimler ve Ekonomik Dönüşüm*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2006).
- Aktar, Ayhan, *Varlık Vergisi ve Türkleştirme Politikaları*, (İstanbul: Aras Yayıncılık, 2021).
- Akyürekli, Mahmut Akyürekli, *Koçgiri Kırımı (1920-1921)*, (İstanbul: Tarih Kulübü Yayınları, 2016).
- Akyürekli, Mahmut, *Şark İstiklal Mahkemesi 1925-1927*, (İstanbul: Tarih Kulübü Yayınları 2016).
- Arendt, Hannah, *Origins of Totalitarianism*, (San Diego, New York, London: A Harvest Book, 1973).
- Arslan Ruşen, *Şeyh Said Ayaklanmasında Varto Aşiretleri*, (İstanbul: Doz Yayınları, 2006).
- Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, I-III*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1997).

- Atay, Falih Rıfıkı, *Çankaya*, (İstanbul: Sena Matbaası, 1968).
- Bali, Rifat, *Cumhuriyet Yıllarında Türkiye Yahudileri: Bir Türkleştirme Serüveni (1923-1946)*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1999).
- Bayrak, Mehmet, *Kürtler ve Ulusal-Demokratik Mücadeleleri*, (Ankara: Özge Yayınları, 1993).
- Bayrak, Mehmet, *Kürtlere Vurulan Kelepçe Şark Islahat Planı*, (Ankara: Özge Yayınları).
- Behar, Büşra Ersanlı, *İktidar ve Tarih Türkiye’de Resmi Tarih Tezinin Oluşumu*, (İstanbul: Afa Yayınları, 1992).
- Bruinessen, Martin Van, *Ağa Şeyh Devlet*, çev. Sabiha Banu Yalkut, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2013).
- Çağaptay, Soner, *Türkiye’de İslam, Laiklik ve Milliyetçilik: Türk Kimdir?* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009).
- Demirkent, Dinçer Demirkent, *Bir Devlet İki Cumhuriyet*, (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2017).
- Dersimi, Nuri, *Dersim’e ve Kürt Millî Mücadelesine Dair Hatıratım*, (Ankara: Öz Ge yayınları, 1992).
- Erdeha, Kâmil, *Millî Mücadelede Vilayetler ve Valiler*, (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1975).
- Erim, Nihat, *Devletlerarası Hukuk ve Siyasi Tarih Metinleri*, Cilt:1 (Osmanlı İmparatorluğu Antlaşmaları), (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1953).
- Fırat, Mehmet Halit, *Yetmiş Beş Senelik Derbeder Bir Hayat Hikâyesi*, (Ankara: Kardeş Matbaası, 1968).
- Fırat, M. Şerif, *Doğu İlleri ve Varto Tarihi*, (Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1961).
- Gündoğan, Cemil, *1924 Beytüşşebap İsyanı ve Şeyh Sait Ayaklanmasına Etkileri*, (İstanbul: Komal, 1994).
- Halıcı, Şaduman, *Ethem*, (İstanbul: E Yayınları, 2016).
- Harari, Yuval, *Homo Deus: Yarının Kısa Bir Tarihi*, çev. Poyraz Nur Taneli, (İstanbul: Kolektif Yayınevi, 2016).
- Horepiskopos Nu’mân Bet Yawno, *Turabdin ve Midyat Tarihi*, çev. Şükrü Aktaş, (Midyat: Mor Gabriyel Manastırı, 2010).
- Hür, Ayşe, *Kürtlerin Öteki Tarihi*, (İstanbul: Literatür, 2019).
- İnan, Afet, *Medeni Bilgiler ve Mustafa Kemal Atatürk’ün El Yazıları*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1969).
- Kara, Cevher, *Hangi Şeyh Sait*, (Urfa: Bilgi Yayıncılık, 2015).
- Karabekir, Kazım, *İstiklal Harbimiz*, (İstanbul: Türkiye Basımevi, 1960).
- Karerli Mehmet Efendi, *I. Dünya Savaşı İstiklal Mahkemeleri Koçgiri Şeyh*

- Sait ve Dersim'e Dair Yazılmayan Tarih -Anılarım-* (İstanbul: Fam Yayınları, 2013).
- Koçın, Abdülhakim Ertüren, Eyüp, *Şark İstiklal Mahkemesi Şeyh Said Davası Mahkeme Tutanakları*, (Ankara: Nobel, 2020).
- Kıvılcımlı, Hikmet, *İkinci Kuvayimilliyeciliğimiz (M.B.K'ne iki açık Mektup)*, (İstanbul: Tarihsel Maddecilik, 1965).
- Koraltürk, Murat Koraltürk, *Ekonominin Türkleştirilmesi*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2011).
- Korkmaz, Deniz (ed.), *THKP-C savunma*, (İstanbul: Yön Matbaası, 2001).
- Kurt, Ümit, *"Türk'ün Büyük, Bıçare Irkı" Türk Yurdu'nda Milliyetçiliğin Esasları (1911-1916)*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2012).
- Küçük, Yalçın, *Türkiye Üzerine Tezler*, (İstanbul: Salyangoz Yayınları, 2006, beş cilt bir arada, gözden geçirilmiş özel edisyon).
- Maksudyan, Nazan, *Türklüğü Ölçmek: Bilimkurgusal Antropoloji ve Türk Milliyetçiliğinin Irkçı Çehresi, 1925-1939* (İstanbul: Metis Kitap, 2005).
- Mater, Tayfun (der.), *Devrimci Yol Savunması, 12 Eylül Öncesi ve Sonrası*, (Ankara: Simge Yayınları, 1989).
- Meray, Seha L., *Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar-Belgeler*, Takım II Cilt 2, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2001).
- Mumcu, Uğur, *Kürt İslam Ayaklanması, 1919-1925*, (İstanbul: Tekin Yayınları, 1993).
- Nüfus Kılavuzu Hizmete Mahsus*, Dahiliye Vekaleti Nüfus İş. U. M. Neşriyatı No.1, (İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1938).
- Olson, Robert, *Kürt Milliyetçiliğinin Kaynakları ve Şeyh Said İsyanı*, (Ankara: Öz-Ge Yayınları, 1992).
- Onaran, Nevzat, *Devletin Dahili Harbi*, (İstanbul: Kor Kitap, 2021).
- Oran, Baskın, *Türkiye'de Azınlıklar, Kavramlar, Teori, Lozan, İç Mevzuat, İctihat, Uygulama*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2004).
- Örgeevren, Ahmet Süreyya, *Şeyh Said İsyanı ve Şark İstiklal Mahkemesi: Vesikalar, Olaylar, Hatıralar*, (İstanbul: Temel Yayınları, 2002).
- Özdoğan, Günay Göksu, *"Turan"dan "Bozkurt"a, Tek Parti Döneminde Türkçülük (1931-1946)*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2001).
- Perinçek, Doğu (der.), *Komintern Belgelerinde Türkiye 2. Kürt Sorunu*, (İstanbul: Kaynak Yayınları, 1994).
- [Peker, Recep], *C.H.F. Programının İzahı*, (Ankara: Hakimiyeti Milliye Matbaası, 1931).
- Peker, Recep, *İnkılap Dersleri*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1984).

- Safar, Safar, *The Origin of Heroes: A story of Struggle Patriotism and Sacrifice*, (yazarın yayını, 2020).
- Sarihan, Zeki, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, 3. cilt, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını, 1995).
- Serdi, Hasan Hişyar, *Görüş ve Anılarım (1907-1985)*, (İstanbul: Med Yayınları, 1994).
- Sever, Tahsin, *1925 Azadi Örgütü*, (İstanbul: Doz Yayıncılık 2010).
- Sucian, Talin, *The Armenians in Modern Turkey: Post-Genocide Society, Politics, and History*, (London, IB Tauris, 2016); Türkçesi: *Modern Türkiye’de Ermeniler Soykırımsonrası Siyaset, Toplum ve Tarih*, çev. Ayşe Günay-su, (İstanbul: Aras Yayıncılık, 2017).
- Sürmeli, Serpil, *Millî Mücadele’de Teklif-i Milliye Emirleri*, (Ankara: AKDT-YK Atatürk Araştırma Merkezi, 1998).
- T.C. Maliye Vekaleti Milli Emlak Müdürlüğü, *Milli Emlak Muamelelerine Müteallik Mevzuat*, (Ankara: Başvekalet Matbaası, 1937)
- Toprak, Zafer, *Atatürk Kurucu Felsefenin Evrimi*, (İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2020).
- Toprak, Zafer, *Egemenliğe Giden Yol Nutuk 1927*, (İzmir: Folkart, 2021).
- Tunçay, Mete, *Türkiye’de Sol Akımlar I*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2019).
- Tunçay Mete, *Türkiye’de Sol Akımlar II*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2021).
- Türk Tarihinin Ana Hatları*, (İstanbul: Devlet Matbaası, 1930).
- Yeğen, Mesut, *İngiliz Belgelerinde Kürdistan*, (Ankara: Dipnot Yayınları, 2011).
- Yıldız, Ahmet, *“Ne Mutlu Türküm Diyebilene” Türk Ulusal Kimliğinin Etno-Seküler Sınırları (1919-1938)*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2001).

Makaleler

- Altuğ, Seda, “The Turkish-Syrian Border and Politics of Difference in Turkey and Syria (1921–1939)”, Matthieu Cimino (ed.), *Syria: Borders, Boundaries, and the State* içinde, (London & New York: Palgrave Macmillan, 2021).
- Bozarslan, Hamit, “Türkiye’de Kürt Milliyetçiliği: Zımni Sözleşmeden İsyan (1919-1925)”, Erik Jan Zürcher (der.), *İmparatorluktan Cumhuriyete Türkiye’de Etnik Çatışma* içinde, (İstanbul: İletişim Yay, 2014).
- Çetin, Fethiye, “Yerli Yabancılar”, *Ulusal, Ulusalüstü ve Uluslararası Hukukta Azınlık Hakları* içinde, (İstanbul Barosu İnsan Hakları Merkezi, 2002).

Mısırlıyan, Zaven, "Turkiyo Nerkin Kavarneru Hayots Bardatir Ardakağ-tı 1929-1930" (Türkiye'nin İç Vilayetlerindeki Ermenilerin Zorunlu Göçü), Yervant Kasuni (ed.), *Haygazyan Hayakidagan Hantes*, 3. Cilt, (Beyrut: Haygazyan College, 1973).

Özbudun, Ergun, "Millî Mücadele ve Cumhuriyetin Resmî Belgelerinde Yurttaşlık ve Kimlik Sorunu", Nur Bilgin, *Cumhuriyet Demokrasi ve Kimlik* içinde, (İstanbul: Bağlam Yayınevi, 1997).

Süreli Yayınlar

Agos, sayı 902, 2 Ağustos 2013

Altuğ, Seda, "The Armenian Genocide, Sheikh Said Revolt, and Armenians in Syrian Jazira", *Armenian Weekly*, Özel Sayı, Nisan 2010, s. 17.

Akçam, Taner, "Dersim Katliamına Dair Okunması Zor bir Mektup", *Agos*, 22 Nisan 2023.

Aktar, Ayhan, "Kemalistlerin Irkçılığı Meselesi", *Radikal*, 15 Temmuz 2005.

Aydinkaya, Fırat, "Kürtlerde 'Aşağıdan Tarih' Üzerine Notlar (1)", *Kürd Araştırmaları*, 26 Şubat 2022.

Aydinkaya, Fırat, "Şeyh Said Hareketi 'Gerici' Miydi?", *Nupel*, 5 Şubat 2022.

Bingöl, Sedat, "Çerkez Ethem'e Dair Yeni Bazı Belgeler ve Değerlendirmeler", *Toplumsal Tarih*, no: 40, Nisan 1997 s. 36-37.

Bozkurt, Mahmut Esat, "Azınlıklar İşi", *Son Posta*, 16 Şubat 1936.

Bozkurt, Mahmut Esat, *Hakimiyeti Milliye*, 19 Eylül 1930.

"4 Temmuz 1936 Hakimler Kanunu", *Resmî Gazete*, 14 Temmuz 1934, sayı: 2751.

Düstur, Üçüncü Tertip, cilt: 1, 2. basılış, Ankara-1953.

Düstur, Üçüncü Tertip, 8. Cilt, (Ankara: Türk Ocakları Merkez Heyeti Matbaası: Ankara, 1928)

Fayig, Na'um, "Turabdin'de Baykuşlar Ötüyor", *Beth-Nahrin (Mesopotamia), The Assyrian Paper*, Yıl 10, Sayı 7-8, Mayıs-Haziran 1926, s. 4-7.

Gül, Mahsuni, "Müslüman Oldular Fişlenmekten Kurtulamadılar", *Agos*, 9 Nisan 2021.

Gül, Mahsuni, "Şeyh Sait İsyanına Hacı Bektaş Dergâhı Postnişinlerinin Bakışı", *Munzur Dersim Etnografya Dergisi*, yıl 20, sayı 53, 2020.

Hakimiyeti Milliye, 19 Eylül 1930.

İdare, Dahiliye Vekaletinin Aylık Mecmuası; Yıl 2, Temmuz 1929, sayı 16, s. 924.

İssi, Murat, "Mevlânâzade Rıf'at Bey ve Kürdistan", *Kürt Tarihi Dergisi*, Ağustos-Eylül 2013, s. 56-61.

Maksudyan Nazan, "Türkiye'de Irkçılığın 'Bilimsel' Temelleri, *Türklüğü Ölçmek* ve Cumhuriyet Tarihçiliğinin Türkiye Tarihindeki Irkçılığı İnkâr Saplantısı", (*Cogito*, sayı 101, Nisan 2021, s. 195-209)

Milliyet, 31 Ağustos 1930.

"10 Mart 1924 Osmanlı Bankasının Müddet-i İmtiyazının Temdidi Hakkında Kanun", *Resmî Ceride*, 29 Nisan 1925, Sayı 98.

Onaran, Nevzat, "Cumhuriyet'in Ermeni Fişlemesi İlk Kez Gün Işığında", *Agos*, 12 Haziran 2014.

"11 Nisan 1928 Tababet ve Şuabatı Sanatlarının Tarz-ı İcrasına Dair Kanun", *Resmî Gazete*, 14 Nisan 1928, sayı: 863.

"11 Haziran 1932 Türkiye'de Türk Vatandaşlarına Tahsis Edilen Sanat ve Hizmetler Hakkında Kanun", *Resmî Gazete*, 16 Haziran 1932, sayı: 2126.

"14 Haziran 1934 İskân Kanunu", *Resmî Gazete*, 21 Haziran 1934, sayı: 2733.

"14 Temmuz 1965 tarihli Devlet Memurları Kanunu", *Resmî Gazete*, 23 Temmuz 1965, sayı: 12056.

"18 Mart 1926 Memurin Kanunu", *Resmî Ceride*, 31 Mart 1926, sayı: 336.

"17 Kasım 1930 Seyrû Sefer Talimatnamesinin Tatbiki Hakkında Kararname", *Resmî Gazete*, 23 Aralık 1930, sayı: 1680.

"31 Ocak 1932 Seyrû Sefer Talimatnamesinin Mevkii Mer'iyete Vaz'ı Hakkında Kararname", *Resmî Gazete*, 18 Şubat 1932, sayı: 2029.

Polis Mecmuası 180, (1 Aralık 1924).

Polis Mecmuası, *Emniyet Genel Müdürlüğü Polis Dergisi*, Özel Sayı, Cumhuriyetin 75. Yıldönümünde Polis Arşiv Belgeleriyle Gerçekler, (Ankara: İçişleri Bakanlığı Emniyet Genel Müdürlüğü; 1998)

"8 Haziran 1965 Özel Öğretim Kurumları Kanunu", *Resmî Gazete*, 18 Haziran 1965, sayı: 12026.

"8 Şubat 2007 Özel Eğitim Kurumları Kanunu", *Resmî Gazete*, 14 Şubat 2007, sayı: 26434.

Takvim-i Vekayi, sayı: 2303, 14 Eylül 1331 (27 Eylül 1915).

Takvim-i Vekayi, sayı: 2343, 28 Teşrinievvel 1331 (10 Kasım 1915).

Tevhid-i Efkâr, 28 Temmuz 1340 (1924).

Tunçay, Mete, "Yakın Tarihimizden bir Belge", *Tarih ve Toplum*, Ekim 1992, Sayı 106, s. 45.

"3 Mart 1926 Hakimler Kanunu", *Resmî Ceride*, 20 Mart 1926, sayı: 1173.

"3 Nisan 1924 Muhamat (Avukatlık) Kanunu", *Resmî Ceride*, 26 Nisan 1924, sayı: 69.

Yeğen, Mesut, “TKP ve Kürt Sorunu”, *Agos*, 11 Temmuz 2022.

Yeğen, Mesut, “Yeni Anayasa Eski Vatandaşlık”, *Liberal Düşünce*, Sayı 50, İlk-bahar 2008.

Yıldırım, Tercan, “Tarih Ders Kitaplarında ‘Öteki’ Kurgusu: 1930’lı Yıllar Üzerine Bir Değerlendirme”, *Türk Tarih Eğitimi Dergisi* içinde, 3, 1 (2014)

“25 Haziran 1927 Sigorta Şirketlerinin Teftiş ve Murakabesi Hakkında Kanun”, *Resmî Ceride*, 31 Temmuz 1927, sayı: 646.

“21 Haziran 1927 Askerî Memnu’ Mıntıkalar Kanunu”, *Resmî Ceride*, 31 Temmuz 1927, sayı: 639.

“24 Ocak 1927 Eczacılar ve Eczaneler Hakkında Kanun”, *Resmî Ceride*, 6 Şubat 1927, sayı: 558.

“28 Mayıs 1927 Teşvik-i Sanayi Kanunu”, *Resmî Ceride*, 15 Haziran 1927, sayı: 608.

Çevrimiçi Yayınlar

<http://kurdarastirmalari.com/yazi-detay-oku-167>, (Erişim: 14 Mart 2022)

<http://www.bolsohays.com/haber-142324/turkluk-icin-savasirken-rum-oldugunu-ogrendi.html>

http://www.massviolence.org/IMG/article_PDF/The-expulsion-of-non-Turkish-ethnic-and-religious-groups.pdf.

<https://akunq.net/tr/?p=70310> (Erişim: 4 Haziran 2023)

<https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/791545> (Erişim: 15 Mart 2020).

https://galeri.uludagsozluk.com/r/1941-de-askeri-okul-%C3%B6%C4%9Frencisi-i%C3%A7in-verilen-rapor-1705770/?fbclid=IwAR2808oQXil7SBvRdf_3bFP6Ik8Nby-TI5cBBOy1MO8FZ-RQRVlAnf1l2J0

<https://indyturk.com/node/401346/t%C3%BCrki%C4%B1yeden-sesler/%C5%9Feyh-said-k%C4%B1yam%C4%B1-mahkeme-zab%C4%B1tlar%C4%B1-7-miralay-c%C4%B1branl%C4%B1-halid-bey> (Erişim: 4 Haziran 2023).

<https://m.bianet.org/bianet/siyaset/102132-ermenileri-fisleyin> (Erişim: 4 Haziran 2023)

DİZİN

- 1924 Anayasası 22, 45
6-7 Eylül pogromu 92
- Abdel-Aziz 96, 97
Abdo 96
Abdullah 90
Acar, Berk 28
Adana 42, 66, 94
Agos 29, 40, 86, 104, 137
Ağrı (Ayaklanması) 19, 93
AKP 51, 52, 53
Akşener, Meral 53
Akyürekli, Mahmut 100, 110, 112, 143
Ali Ağa 116
Ali Boğazı 112
Ali Rıza (Şeyh) 107, 122
Ali Rıza Bey (İstanbul mebusu) 73, 74
Alpdoğan, Abdullah 137
Arekelyan, Vahan 58
Arendt, Hannah 23, 24
Armağan, Mustafa 126
Askeri Yasak Bölge Kanunu 78, 82
Atay, Fali Rıfkı 57, 143
Avukatlık Kanunu 72, 73, 75
Aydın 18, 58
Aydinkaya, Fırat 12, 103, 105, 109
Azadi 108, 145
- Bahçeli, Devlet 53
Balıklı Rum Hastanesi Vakfı 26
Barşom, Malak (Melik Barsum) 7, 11-13, 22, 96-99, 138
Bayar, Celal 124
Bayrak, Mehmet 106
Bedirhani kardeşler 122
Bet-Şawoce, Jan 12
Beth-Nahrin (Mesopotamia) 90, 101, 147
Beytüşşebab isyanı 107
Bohçalıyan, Agop 55
Bozarıslan, Hamit 31
Bozkurt, Mahmut Esat 38, 39, 91, 147
Bulanık 42, 43
- Celal Nuri Bey 22
Cemilpaşazadeler 122
CHP 51, 76
- Çağaptay, Soner 40, 41, 45, 81, 83
Çanakkale 52
Çelebi Velîyüddin 118
Çemişgezek 111, 116
Çetinoğlu, Sait 12
Çorum 86
Çukurova 58
- Dadina 102, 103
Dersim 12, 19, 22, 33, 79-81, 93, 105, 110-118, 121, 136-138
Dersimi, Nuri 109, 110
- Dink, Hrant 13, 22, 138
Diyarbakır 52, 81, 93, 98, 102, 103, 115, 117, 127
- Eczaneler ve Eczacılar Hakkında Kanun 72
Efkere 82, 88
Ehwo (Güzelsu) 100
Elâzığ 105, 113, 115, 127
Elazığ Süryani Kadim Kilisesi 99
Elçi, Tahir 13, 22, 138
Emin (Ramazan oğlu) 100-102
Emval-i Metruke 54, 55, 62, 142
Erdoğan, Recep Tayyip 52
Ethem (Çerkes) 22, 119-125, 138
Eti Türkleri 35
- Fayig, Na'um 100, 101
Fırat, Mehmet Halit 98, 127
Franko, Marsel 27
- Gazal, Avo 72
Genç 115, 119
Gestemerh (Gestemerh) 117
Gümüşhane 65, 78
- Haç Manastırı 100
Hacı Delli 117

- Hacı Sami 119, 120
Haco Ağa 97, 98
Hasan Fehmi Bey 63-65
Hasan Hayri 112-116
Hilmi 81
Hoybun 20, 107, 121-123
Hozat 79, 81, 113-117
- İğdır 42
Irak Seyyit Taha 122
İssi, Murat 12
- İçel 34
İhsan Nuri 22, 107, 108, 138
İkinci Dersim Vakası 117
İkinci Kuvayı Milliye-ciler 50, 51
İnönü, İsmet 29, 31, 34, 116, 125
İstanbul Meclisi 59
İttihat ve Terakki 36, 62, 134
İYİ Parti 53
- Kalan aşireti 116
Karagöz 129-130
Karayalçın, Sabri 28, 29
Kasım Fırat (Şeyh) 107
Kastamonu 54, 57
Katina 90
Kaya, Cemsî 12
Kayseri 62, 82, 88, 112
Kemalist 46, 49, 104, 106
Keremyan, Garabet 55
Kerimo, Feyyaz 99
Kerkini, Hannah 11, 12
Kerkük 123
- Kılıçdaroğlu, Kemal 44, 51
Kıvılcımlı, Hikmet 50, 51
Kızılbaş 137
Koçgiri 19, 105, 110, 112, 135, 137
Koçuşığı (Koçan) aşireti 12, 111, 112
Komintern 104, 105, 106, 107, 142, 145
Komünist Enternasyonal 106
Koptaş, Rober 12
Küçük, Yalçın 18
Kulp 79
Kürdistan 105, 106, 110, 111, 113, 120
Kürdiz Hüseyin bin Ali 117
Kurtuluş Savaşı 17, 18, 49-54, 57, 59, 65, 76, 95, 108, 134
Kuşçubaşı Eşref 119
- Lozan Antlaşması 27, 29, 60, 66-68, 70, 74, 75, 83, 145
- M. Tahir 123
Maksudyan, Nazan 36, 46
Manisa 58
Mardin 93, 99
Mardin, Şerif 31
Mehmet Baba (Şeyh) 102
Mehmet Galib Efendi 113, 116
Melik Barsum bkz. Barşom, Malak
Memurin Kanunu 37, 72, 148
Meryem Ana Kilisesi 100
- Mevlânâzade Rıfat 120-123
MHP 53
Misak-ı Milli 56
Mondros Mütarekesi 60
Mor Malke Manastırı 100
Mor Sarkis-Bakus Kilisesi 100
Mumcu, Uğur 104
Muş 42, 43, 127
Mustafa Kemal 17, 21, 25, 26, 32, 37, 50, 53, 56, 57, 60, 66, 90, 94, 111, 118-120, 125
Musul meselesi 103
Mutki 79
- Nazif 86
Nazizm 46, 47
Newroz 52
Nurettin Paşa 135
Nuri Bey 22, 115, 116
- Onaran, Nevzat 12, 59, 69, 73, 79, 83, 86, 94
Orak Çekiç 105
Ordu 84, 86
Ortaçağ köylü hareketleri 109
Osmanlı Bankası 55, 72
Ovacık 115
- Öcalan, Abdullah 52
Özcan, Nuri 30
Özmen, Abidin 35
- Pastırmacıyan, Yetvar-tuhi 55
Peker, Recep 32, 36, 37
Pontus 25, 62, 94

- Radikal* 46, 86, 147
 Rasta Mezrê 102, 103
 Reizyan, Vahan 58
 Renda, Mustafa Abdülhalik 30, 31, 66
 Reşit (Saruhan mebusu) 125
 Rindalya 102

 Saatçıyan, Vağarşak 55
 Safar, Safar 96, 97
 Safvet Efendi (Şeyh) 61
 Salahattin Bey 25, 62
 Salih Niyazi Baba 118
 Samsun 53
 Sason 79
 Serdi, Hasan Hişyar 98
 Sevr Antlaşması 55, 56
 Seyhan 34
 Seyit Abdülkadir 122
 Seyit Abdullah 122
 Seyit Rıza 22, 81, 114-117, 138
 Seyrüsefer Talimatnamesi 68, 77
 Sigortacılığın ve Sigorta Şirketlerinin Teftiş ve Murakabesi Hakkında Kanun 72
 Smith (Binbaşı) 56
 Sophroniou, Dimitra 58
 Sorino Mor Dodo Manastırı 100

 Suriye 81, 92, 93, 98-100, 107, 119-122, 136

 Şarabi 117
 Şark Islahat Planı 31, 33, 143
 Şeyh Mahmut 122
 Şeyh Sait (Ayaklanması) 11, 12, 19, 20, 22, 31, 61, 93, 95-100, 102-109, 111-113, 116-120, 122-124, 126-128, 135, 136-138

 Tababet ve Şuabatı San'atlarının Tarz-ı İcrasına Dair Kanun 72
 Tagar deresi 112
 Talat Paşa 1, 54
 Tan 27, 106
 Tasfiye Komisyonu 55
 Taşnak 123
 Tekalif-i Milliye 63, 145
 Tepecik 102
 Terakkî Perver Cumhuriyet Fırkası 119
 Teşkilat-ı Mahsusa 59
 Teşvik-i Sanayi Kanunu 72, 149
 Tevfik Bey 116

 TKP 104, 105, 106, 142, 149
 Toktamış, Kumru 12
 Toprak, Zafer 17, 18, 75
 Türk Ceza Kanunu 76
 Türk Ocakları 26, 31, 33, 68, 147
 Türkiye'de Türk Vatantaşlarına Tahsis Edilen Sanat ve Hizmetler Hakkında Kanun 72, 148
 Türkoğlu, Ömer 12

 Uzer, Tahsin 136

 Varlık Vergisi 27, 45, 73, 92, 143
 Varto 98, 102, 110, 111, 117, 118, 128, 143, 146

 Xalilo 96

 Yado 109
 Yeğen, Mesut 45, 103, 104, 109, 149
 Yıldırım, Binali 53
 Yozgat 78, 98, 99

 Zeki Bey 65
 Zilan katliamı 61
 Zimbik 79

Եիւզյուլլըք Ափարթիայտ

Yüzyıllık Apartheid

**Հարիւրամեայ
Ափարթիայտ**

**A Hundred Years
of Apartheid**

Թանէր Աքչամ

Taner Akçam

պատմութիւն

history

Թրքերէն

Turkish

Բ տպագրութիւն

2nd edition

Սեպտեմբեր 2023, Ստանպուլ

September 2023, Istanbul

Türkiye'nin hukuk sistemi ve devlet kurumlarını saran kültür kuruluşları bu yana vatandaşları üç kategoriye ayırdı. Hiyerarşinin en üstünde Sünni Müslüman Türk vatandaşlar bulunur. Gelibolu mebusu Celal Nuri Bey, Meclis'te 1924 Anayasası'nın vatandaşlıkla ilgili 88. maddesinin tartışılması sırasında bunu çok açık ifade eder: "Bizim öz vatandaşımız, Müslüman, Hanefiyül mezhep, Türkçe konuşur bir zattır." İkinci, yani orta tabaka, Aleviler ve Türk olmayan diğer Müslümanlardır (Kürtler, Çerkesler vb.); üçüncü ve en alt tabakayı ise Hristiyanlar ve Yahudiler oluşturur. Bu kategorileri Türk usulü bir "kast sistemi" olarak tanımlamak yanlış olmayacaktır.

Elbette tarihi daha geriye, Osmanlı millet sistemine götürebiliriz ama Apartheid, modern Türkiye'nin başlangıcı sayılan yeni Meclis'in Nisan 1920'den itibaren çıkardığı bir dizi açık veya gizli kanun ve kararnameyle kurulmuştur. Bu kanun ve kararnamelerin çoğu bugün dahi yürürlükte dir. Yürürlükte olmadıkları durumlarda ise bunların yanlışlığı konusunda en küçük bir hesaplama yaşanmamış, hem de bu kanunların ruhu kurumsal olarak gizli iç yazışmalarla yaşamaya devam etmiştir.

